

«Жаҳон адабиёти дурданалари»

НОДАР ДУМБАДЗЕ

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2011

Оғриқ ўнг елкадан бошланди. Кейин аста-секин кўқракка сурилиб, чап сийнанинг аллақайси бир тубига жойлашиб олди. Сал ўтмай, кимнингдир қаварган, дагал бармоқлари кўқрак қафасини ёриб кириб, юракка чангол урди-ю, уни худди бир бош узумни эзғилагандай аёвсиз эзғилай бошлади. Эзғилаганда ҳам шошмасдан, ҳафсала билан эзғилай бошлади: бир-икки, икки-уч, учтўрт... Нихоят, обдон мижиқланган юракда бир қатра ҳам қон қолмагач, яна ўша кўллар уни бамайлихотир улоқтириб ташлади. Юрак уришдан тўхтади. Йўқ, олдин у деразага ўқдай келиб урилган чумчук янглиғ пастга қулаг, бир оз типирчилаб турди, ана ўшандан кейин тўхтади. Аммо-лекин тўхтаган юрак — бу, ҳали ўлим деган сўз эмас, бу — мислсиз даҳшатдан бакрайган кўзлар ва азоб тўла интиқлиқдир: яна уриб кетармикин бу юрак лаънати?!

- Юракка қаттиқ гапириб бўлмайди, батоно!¹ Уни авайлаш, бамисоли қайнаб тошаётган сутни пуфлагандай, охиста пуфлаш керак... — деди ҳамшира.
 - Азизим, ҳозир чиройли сўзларни вақти эмас! Ёрдам беринг!
 - Надя, анальгин! Ҳозир оғриқ босилади!
 - Ичган бу, дўхтири!
 - Кардиограммани беринг!
 - Кимдир беморни кучгандай бўлди.
 - Хўш? — сўради дўхтири.
 - Жудаям ичкарида... Нима дейишга ҳам ҳайронман.
 - Оғрияптими?
 - Дўхтири, оғриқни тўхтатинг... ёки бўлмасам ўлдириб қўя қолинг!
 - Промедол!
-

¹ Батоно (*груз.*) — эркакларга нисбатан хурмат юзасидан кўлланиладиган мурожаат.

Орадан беш минут ўтди.

— Қалай, босилдими?

Бемор бу бемаъни саволни берган одамга бир қараб кўйиш ниятида кўзларини очмоқчи бўлди-ю, лекин удда-сидан чиколмади: ковоклари қўрёшин кўйилгандай зилзамбил эди.

— Морфий! — деб буюрди саросимага тушган дўхтири ва шошиб телефон трубкасини кўтарди.

— Бу мен, Антелаваман. Мониторни бўшатиб, дефибрилляторни тайёрланглар. Тез!

— О-оҳ, қачон қутуламан! — ингради bemor.

— Азот! — буюрди дўхтири.

Бемор юзига нам дока текканини сезди. Кейин унинг танасини оҳиста кўтариб, қайиқка жойлашди. Сўнг...

... Сўнг қайиқ ойнадай сип-силлиқ дengiz satxidai хиёл тебраниб сузиб кетди. Кўққисдан қайиқчи каттакон занглаган мих олиб, bemorning kўkratigiga kўydi va mushiti билан бир уриб, уни харракса қоқиб ташлади.

— Нима қилипсан, золим! — деди инграб bemor.

— Бўлмаса сувга ағдарилиб кетасан! — деб жавоб берди қайиқчи.

Кейин у худди ўшандай занглаган михлар билан bemorning oёқ-кўлларини ҳам тахтага қоқиб, ўзини сувга отди.

— Тўхта, мени ташлаб кетма, оғайнни, — деди ёлвориб bemor. — Михларни ким сугуриб олади?!

— У ёқда, нариги соҳилда сугуриб олишади! — Қайиқчининг овози жуда олисдан эшилтилди. Беморнинг кулогига соҳил томондан келаётган бошқа гала-ғовурлар ҳам гира-шира чалиниб турарди, аммо у буларнинг нималигини+— сафар олдидан бериладиган ўтитларми, огоҳлантирувчи қичкириқларми, тасаллию таскинларми ёки унга аза отган кишиларнинг йиги-сигиларими — англай олмасди.

... Сўнг овозлар аста-секин пасайиб, тинди. Фақат симиллаган оғриқ, зориқиб кутиш, бепоён дengiz ва қайиқка михлаб ташланган, ҳамманинг ёдидан кўтарилиган ёлғизгина унинг ўзи қолди.

— Э худо, ё парвардигор, нима гуноҳ қилдим! — bemor шундай деб шивирлади-ю, аммо бу сўзларни ўзи айтмаганини ва бинобарин, худо буни эшиитмаслигини шу заҳотиёқ фаҳмлади.

Қайиқ эса ҳамон мовий dengizda engil chayqaliib borardi...

Орадан минг йил ўтди, bemor birdan allaqanday

турткини сезди. Унинг зарбидан гўё юрагига пичоқ санчилгандай бўлди. Қайик соҳилга урилган эди.

Бир зумда қайикни оломон қуршаб олди.

— Ёпирай, михлаб ташлашганини қаранг-а шўрликни! — деди ачиниб бирор, қайикни киррокка тортиб чиқазаркан.

— Михни суғуринглар, ортиқ чидаёлмайман! — деб ёлворди бемор.

— Яшвили қани? — деб сўради кутиб олганлардан бири.

— Шу ердаман!

— Сугур!

— Жуда мустаҳкам...

— Бўймаса ҳаммамиз баравар тортамиз! Қани... Биринки, тортдик!..

«Э худо, наҳотки суғуришолмаса?» — деб ўйлади бемор, кўлини хиёл кўтариб.

— Қимирламант! — огоҳлантирди кимдир ва шу заҳотиёқ оломонга мурожаат қилди: — Қани, яна бир марта, то-ортдик!

Орадан яна минг йил ўтди. Одамлар бемор танасидаги михларни тишлари билан тортишарди.

— Хўш, қалай? — деб сўради бошлиқ.

— Кўтарилияпти! — жавоб беришди унга тобелари.

— Қанча?

— Олтмиш!

— Бўпти, босимни кўя туринглар, энди юракка қаранглар!

— Томир уриши — эллик!

— Афтидан, халос бўлди шекилли! — деди мониторнинг ёнида турган одам.

— Думалаб кетди! — бемор енгил тин олди.

— Нима думалаб кетди? — деб сўради дўхтир ажабланиб.

— Филдирак! — деб жавоб берди бемор.

— Қанака филдирак? Қаёқдан думалаб кетди? — Дўхтирганинг овози бу гал титраб чиқди.

— Мана бу ердан, мана бу ердан, батоно! — бемор кўлини кўксига кўйиб, жилмайди.

Дўхтир енгил хўрсиниб, беморнинг пешонасидағи соувқ терни артди.

— Саклаб қолдик чамамда! — деди у.

— Ҳм, шу ёшда инфаркт... Барвактрокмасмикин? — сўради кимдир титроқ кўл билан сигарета оларкан.

Бемор бу беъмани саволни берган одамга ҳам бир қараб кўйиш ниятида яна кўзларини очмоқчи бўлди, лекин уддасидан чиколмади: ковокларига куйилган совук қўррошин баттар оғирлашган эди.

Кейин, кейин гаройиб бир сархушлик — шифобахш, илиқ ва енгил сархушлик пайдо бўлди. Оғриқ йўқолди. Бемор яна йўлга отланди, лекин бу гал денгизда эмас, бош-кети йўқ айланма зиналарда юрарди. Факат бир нарсадан у ҳайратда эди: зинадан пастга тушгани сайин тобора юкорилаб кетаёттандай бўларди...

2

Узун, кора кўйлагини шимининг устидан тушириб, белига чилвир боғлаб олган Авестик Бабаянц аллақандай бир кўшикни хиргойи қылганча оқсокланиб ҳовлига кириб келди. У белига фанердан ясалган ханжар осиб олган эди. Унинг орқасидан шарманка орқалаган аёл пайдо бўлди. Аёлга миттигина кучукча эргашиб келарди. Кучукчанинг пешонасигача осилиб тушган оппоқ юнглари орасидан тутмачадай-тутмачадай кўзлари чақнаб турарди.

Бабаянцинг сайёр театри ҳовлининг ўртасига жойлашди. Оқсоқ тўрт қаватли бинонинг балконларига чиқиб олган уй бекаларига мамнун табассум билан кўз ташлаб чиқди, чап тирсагини ханжарининг дастасига на-мойишкорона тираб, ўнг кўлининг бармоқларини лабига теккизисиб аёлларга узоқдан бўса йўллади-да, театрнинг репертуарини эълон қилди.

— Тбилисининг муҳтарам фуқаро ҳамда зодагонлари! Грузия халқ артисти Аветик Бабаянцинг сайёр театри бутун сизларга «Отелло» фоксиасининг янги, замонавий вариантини намойиш қиласи. Ролларни ижро этадилар:

Отелло — Аветик Бабаянц.

Дездемона — Мария Павловна

Яго — кучукча Стелла.

Увертурани шарманкада Мария ижро этади.

Паттанинг баҳоси — йигирма тайин. Насияга томоша қўрсатилмайди!

— Бошламайсанми, тентак!

Мария шарманканинг кулогини буради. Хириллаган куй оҳангига мослаб, Бабаянц кўшик болади:

*Пашша учар Бағдоддан,
Пашша учар Бағдоддан...
Вой-дод-ей, вой-дод-ей...
Ичингизда ким сахий –
Пулдан ташласин тагын!
Вой-дод-ей, вой-дод-ей...*

Бир зумда ховли сахнига танга ёилиб кетди. Болалар худди оч қолган чумчуқлардай тангаларада устига ёпирлишиди.

— Хой-хой, зумрашалар, чүнтакка урмасдан, бу ёкка узатларинг!

— Чакалариям күп, Бабаянц амаки!

— Чакаларини қиздириб, кетларингта босларинг, лекин окларини бу ёкка чўзларинг!

— Тескари тушганларини-чи?

— Узат, узат, чўнтакда ўзи ўнгланиб кетади!

— Ўҳ-хў, шунча йигилибди-ку!

— Бари бир дадангни маошидан кўп эмас!.. Хой, Мария, кўкрагингта яширган пулларни чиқаз бу ёкка, мегажин!

Пул йигиш маросими тугади. Бабаянц белидаги чилвирни ечган эди, тангалаар шимининг ички чўнтағига жаранглаб тўкилди, кейин устки чўнтағидан букорлик газетани олиб ёзи-да, ховли сахнига ётқизилган тош устига кўйиб, гугурт чакди. Газета ёниб бўлгач, кулини аста кафтига сидириб, унга бир туфурди-да, иккала кафти билан кулни ишқалай бошлади. Сўнг кафтларини юзига суриб, томошибинларга ўтирилди. Оломон бир жонланди — у венециялик мавринг худди ўзи бўлиб қолган эди.

— Стелла, кани, чик! — деди Отелло.

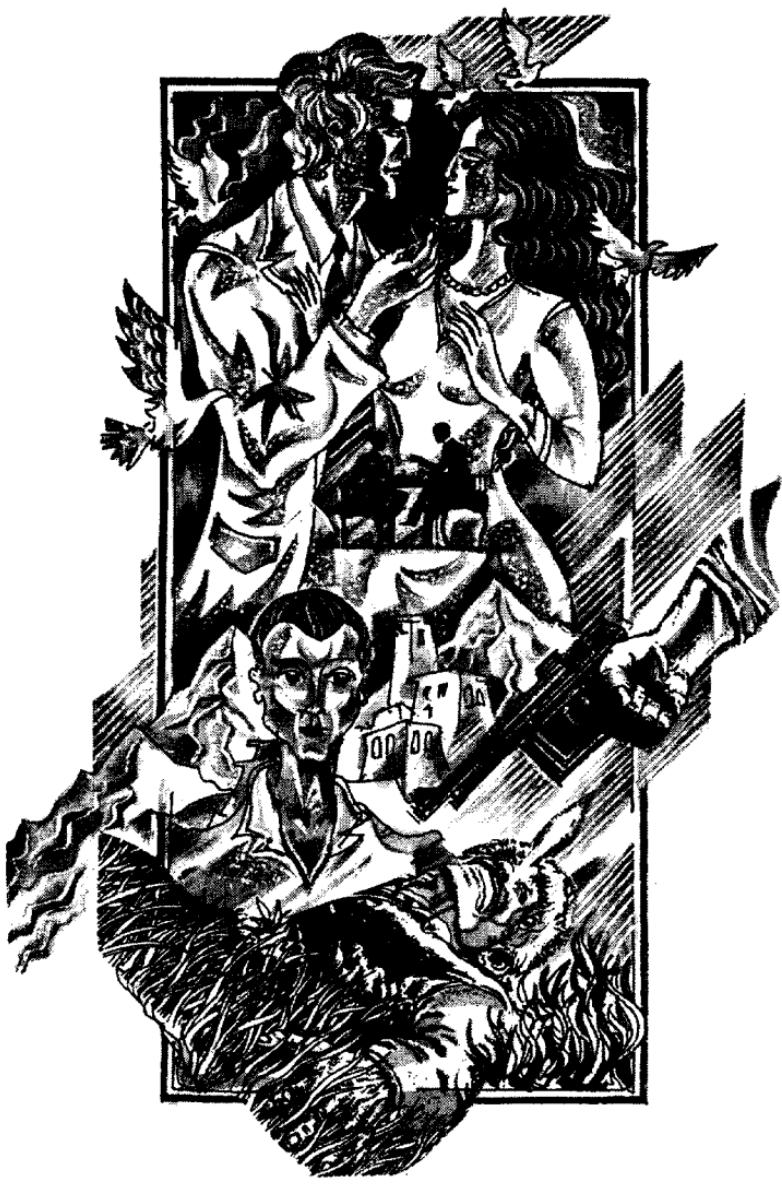
Кучукча чопиб олдига келди. Отелло эгилиб, кулогини кучукчанинг ялтираб турган қоп-кора тумшугига тутди. Кучук — Яго уч марта акиллаб, орқа оёкларига турди.

— О! — деб хитоб қилди Отелло томошибинларга қараб. — Яго айтадики, хотиним Дездемона Кассио билан дон олишиб юрганмиш!

У юзига дардли ифода бериб, яна кучукчага энгашди, кучукча яна уч марта — бу гал илгаригисидан кўра қаттикроқ, куйиниброқ акиллади.

— Ҳа-ҳа-ҳа! Йўқ-йўқ! Ёлғон гапирияпсан, итвачча!

Стелла Мариянинг олдига чопиб бориб, тишлари билан унинг қўлидаги гулли бағдоди рўмолчани юлқиб олди-

да, пилдираганча маврга келтириб берди. Отелло рўмолнага тикилиб, донг қотиб қолди.

— Ха, бу ўтган йили унга ўзим инъом этган ўша рўмолчал — деб хитоб қилди у изтироб билан ва бошини уч марта акас дарахтига урди. Ўтакаси ёрилган чумчуқлар дув осмонга кўтарилди. — Мария, чик! — Мавр Дездемонани чакирди.

Отеллонинг рафиқаси шарманкани дарахтга суяб, бошини этганча унинг олдига борди.

— Мен тақдим этган рўмолча қани? — деб сўради Отелло хотинининг кўзларига синчковлик билан тикилиб.

— У нима деганинг? Рўмолчанг қаердалигини мен қайдан билай? Йўқотгандирсан ёки бирор жойга қўйгандинсан, мени нимага қийнайсан?! — деди Дездемона жеркиб.

— О, нақадар олчоқлик! Ким айтади сени аёл зотидан деб! Мени кимга алмаштирмоқчи бўлдинг! Ўша разил Кассиогами? — газабга тўлган Отелло Дездемонани гирибонидан олди.

— Секинроқ, овсар! — Дездемона Бабаянцнинг қўлидан чикиб, олдиндан ерга тўшаб қўйилган чодра устига ётди.

Отелло яна бир бор қаҳ-қаҳ уриб, унинг тепасида тиз чўқди, қулоини Дездемонанинг кўксига тутиб, унинг арши аълога кетганига ишонч ҳосил қилгач, даҳшат ичидаги бошини чангллади, сўнг фанер ханжарни сугуриб, худди термометр қўйгандай, кўлтиғининг тагига урди ва аста бокира рафиқасининг жонсиз жасади ёнига чўзилди. Кучукча — Яго, гўё шуни кутиб тургандай, акас тагига чопиб борди-да, бир оёғини кўтариб, дарахтга суяб қўйилган шарманка устига сийиб юборди.

Фожиа тугади.

Чор атрофдан — балкону равонлардан хотин-халаж, бола-чака, чолу кампирларнинг гулдурос олқишилари янгради:

- Офарин, Бабаянц!
- Офарин, Отелло!
- Баракалла, Мария!
- Барака топ, Дездемона!
- Яшавор, Стелла! Қойилман, Яго!

Ошхонада чироқ ёниб турарди. Уч одам, гўё тўртинг

чи бир кишини уйғотиб юборишдан кўркқандай шивирлашиб гаплапшишарди. Девор соати икки марта занг урди.

— Бўла қолинглар, яна бошқа жойга ҳам киришимиз керак... — деди эркак киши.

— Оля, сенга ишондим... Болани Хонига¹, ойимникига обориб кўй.

Кўллари титраб-қақшаб кийимларини чамадонга жойлаётган аёл бир бурчакда унсиз йиглаётган жувонга илтижо билан термилди.

— Кўнглинг тўқ бўлсин, Анико! — деди жувон пиқиллаб.

— Эртагаёқ!

— Васият қилишнинг кераги йўқ, калбатоно², — гапга аралашиб эркак. — Айтдим-ку, эрингизни иши юзасидан уч-тўртта савол беришади-ю, кўйиб юборишади. Қанча тез борсангиз, шунча тез қайтасиз.

— Гунохга ботиб нима қиласан?! — деб ёлворди аёл. — Шўрлик болага раҳминг келсин! — Унинг кўллари қалтирас, чамадонни сира қулфлаёлмасди. Эркакнинг ўзи ёрдамлашиб, чамадонни қулфлади-да, аёлнинг кўлига тутқазди.

— Бўла қолсангиз-чи, калбатоно, тонг отиб қолди!

— Қанакасига калбатоно бўларканман сенга?.. Зифирдек одамгарчилигинг бўлса, менга раҳм кил... Уйда йўқ экан, деб қўя қол... Шу бугуноқ ғойиб бўламан, корамни кўрсатмайман... — Аёлнинг овозида заиф умид учкуни бор эди.

— Йўқ, мумкин эмас!

— Бўлмаса, яна бир оз сабр қил, ўелим билан хайрлашволай, — деди аёл.

— Уч марта хайрлашдинг-ку!

Аёл ётоқхона томон юра бошлиган эди, эркак олдин-роқ бориб, эшикка кўндаланг туриб олди.

— Бас қилинг! Тартиб-қоида деган нарса бор!

— Кираману чиқаман.

— Йўқ!

— Наҳотки на хотининг, на болаларинг бўлмаса?

— Йўқ, бўлмайди ҳам. Мен эркин одамман! — деб жилмайди эркак.

— Қулсан, эркин одаммиссан! Бахти қаро қулсан,

¹ Хони — Шулукидзе шахрининг эски номи.

² Калбатоно — аёлларга нисбатан ҳурмат юзасидан кўлланиладиган мурожаат.

мунофиқсан, аблаҳсан, билдингми?! — аёл ўзини тутолмади.

— Қайси биримиз қул ва аблаҳлигимиз борган жойимизда маълум бўлади, ҳозир тез олдимга тушинг, бўлмаса... — деди ранги ўчиб эркак.

— Нима — бўлмаса?

— Ватан хоинларини нима қилишларини биласизми?

— Ҳали сен ватан ҳақида гапиряпсанми?! Дайди!

— Гаъларингиз эсингизда турсин!

— Эсимда туради!

Эркак аёлнинг тирсагидан ушлаб, ташқарига бошлиди.

— Оля! — деб қичкирди аёл

— Анико! Азизим!

Орага дакиқалик сукунат чўқди. Кейин бирдан иккала аёл хўнграб йиғлаб юборишиди.

— Падарига минг лаънат! Шунаقا жойга юборишадими?! — деди эркак тишларини гичирлатиб. — Бўлди энди! Мен ҳам одамман-ку, ахир! — У томонига қадалган аламини аранг ютди. — Бўлди! Кетдик!..

Бола эшикнинг қарсиллатиб ёпилишидан уйғониб кетди. У тезда ўрнидан туриб, онасининг каравотига қарди. Каравот бўш эди.

— Ойи! — деб чақирди бола. Ҳеч ким жавоб бермади.

— Ойи! — деди у яна аста. Кейин онасининг каравоти ёнига бориб, кўрпани кўтарди. Ўрин ҳали илиққина эди.

Боланинг юраги «шув» этиб кетди. У оёқ яланг, узун, оппоқ кўйлагини судраганча эшик олдига чопиб бориб, уни ҳайиқибгина очди.

Ошхонада, пастак тахта каравот устида бошини чангллаганча Оля хола ўтиради. Унинг елкалари титрарди. Бола аёлнинг рўпарасида тўхтаб, аста сўради:

— Оля хола! Ойим қанилар?

Аёл жавоб бермади.

— Оля хола, қанилар ойим? — қайта сўради бола, озгин, муздек кўлини аёлнинг елкасига кўйиб.

— Биласанми, Бачана, ойинг... — аёл дудукланиб қолди.

— Қаёққа кетдилар ойим?!

Аёл болани кучиб, бошини маҳкам кўксига босди ва яна ўша даҳшатли саволни эшитмаслик учун қўли билан

унинг оғзини тўсди. Бола индамай қолди, лекин лабларининг қимирлашидан ҳамон бир гапни такрорлаётганини аёл сезиб турарди.

Бола қалтирар, юзидан совуқ тер шувиллаб қуйиларди. Лаблари кўкариб кеттан ва энди қимир этмасди.

— Э худо, барҳақ эгам, наҳотки шуни кўрмаётган бўлсанг? Агар кўриб турган бўлсанг, сени қодирлигинг қаёқда қолди?

Холдан кеттан аёл боланинг ёнида тиз чўқди...

- Боланинг юраги чатоқ, асаби ҳам ишдан чикқан...
- Йўғ-е? Нега энди, доктор? — деб сўради Оля хола ажабланиб.
- Яқинда ортирган бу дардларни... Бирор нарсадан қаттиқ изтироб чекмаганми?
- Й...йўқ!
- Ёши нечада?
- Тўққизда.
- Ҳм...м...кизик... Тавба...

Поезд секин-аста, тошбака юриш килиб Тбилиси вокзалидан қўзғалди. Оля хола Бачанани ечинтириб, эгнига узун тунги кўйлак кийдирди-да, тепадаги ўриндиқка ётқизиб, бошига каттакон чарм чамадонни кўйиб кўйди.

— Ухла! — деди у болага ва ўзи пастки ўриндиқка, дераза ёнига ўтирди. Бачана девор томонга ўтирилиб олди.

Лик тўла оддий вагон димиқиб кеттанди.

— Етишдан олдин нима дейиш керак эди? — эслатди холосаси.

— Яхши ётиб туринглар! — деди бола йўловчиларга жилмайиб ва яна нариги ёнбошига ўтирилиб олди.

— Одоблилигини қаранглар-а! — дея таажжубланди озғин йўловчи. — Мени шумтакаларим бўлса сўкишгани сўкишган, оғзидан боди кириб, шоди чиқади, тагин мени олдимда-я!.. Кимингиз бўлади? Ўзлингизми?

— Ўзлим...

— Барака топсин... Лекин сизга сиражам ўхшамайди. Отасига тортгандир-да?

— Ха.

— Шунаقا денг... Мева дарахтидан узокқа тушмайди, деб бежиз айтишмаган...

— Кани, пардаларни туширинглар-чи! — проводник-нинг амирона бўйруғи эшитилди.

- Нима учун? — деб сўради Оля хола.
- ЗАГЭС¹ — деди кимдир.
- Хўш, нима қипти?
- Кўпорувчилардан кўркишади, — тушунтириди яна ҳалиги овоз.
- Кўпорувчилар... Кўпорувчилар... — деб тақрорлади Бачана уйқу аралаш. — Эрталаб Оля холадан сўраб билволаман уларнинг кимлигини...
- Шундай деди-ю, сал ўтмай уйқута кетди...

... Тунда онаси келди. У Бачананинг боши остидаги чамадонни авайлаб олиб, ўрнига юмшоқ, момик ёстиқ қўйди. Бола сал қимиirlаб қўйди. Онаси илгари ҳам кечасилари унинг ёстигини тўғрилаб қўярди, шунинг учун ҳатто қўзини ҳам очмади, қайтанга адёлга баттарроқ бурканиб олди.

— Бопингни ёстиқقا қўй, ўғлим... — деган шивирлаш эштилди Бачананинг қулогига, сўнг юзини бирор сийпалагандай бўлди. Лекин нима учун бармоқлари бунчалик дағал? Ойисининг кўллари мулойим эди-ку... Ёки отасимикин-а? Ҳа, албатта, отаси, ҳозир у ёстигининг тагига совға қўйиб кетади...

— Да-у-у-у... — поезд узун гудок чалди.

Бачана ширин уйқу оғушида ғалати туш кўриб ётарди... Пионерлар Саройининг ойнабанд залида болалар ва қизлар саф тортишган... Ҳамманинг эгнида оппоқ қўйлак, лоларанг галстук... Бачана ҳам уларнинг орасида. Бугун ажойиб кун: Хосе Диас билан Долорес Ибаррури тбилисилик пионерларга Испания Республикаси болаларининг совраси — попукли қалпоқчаларни топширишади... Баланд бўйли, бугдойранг, истараси иссик Долорес Ибаррури Бачанага басклик бола номидан қалпоқча топширади.

- Бўл тайёр! — дейди Ибаррури.
- Доим тайёр! — деб жавоб беради Бачана.
- Салот! — дейди Долорес Ибаррури боши узра муштумини кўтариб, кейин Бачананинг юзларини силаб, мулойим жилмаяди...

Поезд Цисск туннелидан қуюндай отилиб чиқди-ю, Марелиси бекатида тўхтамай, пишқирганча ўтиб кетди

¹ З А Г Э С — Земо-Авчальск гидроэлектростанцияси (Тбилиси яқинида).

(перронда турган одамлар базур ўзларини четта оп-
колишиди).

— Бир соатдан кейин Самтредиада бўламиш! — деди
бўйнига исқирт дока боғлаб олган йўловчи хирилдок
овоз билан.

— Самтредиада тўхтармикин? — деб сўради Оля
хола безовталаниб.

— Міҳетада поездимизга фалати бир вагонни улаши-
ди, — гапга аралашди боя Бачананинг одобини мақтаган
оғзин йўловчи. — Зиналарида ҳарбийлар туришган эди.
Сув олишга тушган эдим, ўз кўзим билан кўрдим.

Поезд катта-кичик станцияларни ортда қолдириб,
ҳамон олга интиларди.

— Ярим соатдан кейин Самтредиа! Уч минут тўхтай-
миз, холос! — проводник вагон ичидаги юриб, қалити
билан ўриндикларни тақиллата бошлади.

— Поездинглар бугун жа учиб кетяпти, — деди унга
оғзин йўловчи, — балки, қўшимча кира ҳақи тўлармиш!

— Буни борганингда станция бошлиғидан сўрайсан! —
деб жавоб берди унга проводник тўнгиллаб.

— Бошлиқ мени кутиб олармикин? — атайнин ўзини
гўлликка солиб, яна гап ташлади оғзин йўловчи.

— Агар хукумат уни огоҳлантиришни унутмаган
бўлса, албатта, кутиб олади!

— Э, хукуматимизнинг хотирасидан шикоятим йўқ...
Тўккиз юз бешинчи йили Илорск черковида бўлган ми-
тингда ким учун овоз берганимни ҳалигача унутмайди...

— Хой, оғзингта қараб гапир, кейин бу гапингни
факат мен эшигтаним учун худога шукур кил! — пўписа
қилди унга проводник.

Оғзин йўловчи жим бўлиб қолди. Поезд юришини
секинлатди.

— Калбатоно, Самтредиада тушмоқчи эдингиз ше-
килли? — деди ёш йўловчи мудраб ўтирган Оля хола-
нинг елкасига аста туртиб.

Оля хола бир сесканиб, кўзларини очди.

— Нима?

— Самтредиага яқинлашиб қолдик, дейман. Тушмоқ-
чимидингиз?

— Ха.

Оля хола сакраб туриб, Бачанани силтай бошлади:

— Бачана, тур, қўэзичом! Тушамиз!

Бачана ўрнидан туриб ўтириди.

— Бўла қол, болагинам!

Оля хола сумкасини йифиштиришга тушди.

Бола бош кўйган томонига қўлини узатди-ю, донг қотиб қолди.

— Оля хола, ойим қанилар?

— Нималар деяпсан, Бачана?! — Оля холанинг овози титраб кетди.

Йўловчилар ҳайрон бўлиб, гоҳ болага, гоҳ ранги оқариб кетган аёлга қарашарди.

— Оля хола, кечаси ойим чамадонни олувдилар, қаёққа кетдилар?

Оля ўтган тунги воқеа ҳозир яна такрорланишини хис қилди. Болани дарҳол пастга тушириб, бағрига босди-да, кўли билан унинг оғзини тўсди.

— Ҳой, яхшилар, ёрдамлашворинглар!

Поезд тўхтади.

Самтредиа бекатининг навбатчиси уч марта занг урди. Иккинчи йўлда турган поезд аста ўрнидан қўзғалиб, кўздан ройиб бўлганда ҳам навбатчи жойидан жилмаган эди: унинг рўпарасида, бўм-бўш перронда икки одам — соchlари тўзиган, хаёли паришон, пальтосиз аёл билан оппоқ кўйлаги товонигача тушган, яланг оёқ бола турарди. Улар бир-бирларининг қўлларини маҳкам ушлаб олишган эди. Навбатчи уларни кўриб, бир лаҳза довдираб қолди, кейин беихтиёр кўнғироқ чилвирини тортди. Зим-зиё тун бағрини жомнинг мунгли садоси тугиб кетди.

Данг... Данг... Данг...

— Зосим, — бекат бошлиги ўз ёрдамчисига мурожаат қилди, — жон оғайни, анови ярамасни тинчтиб кўй! Навбатчиликка яна кайф билан кепти!

Аёл билан бола ҳамон бўм-бўш перронда, ўша алпозда туришарди.

Кўнғироқ ҳамон ўша ҳазин қўшигини такрорларди:

— Данг... Данг... Данг...

3

Уч кишилик палатани йодоформ, спирт, камфара ва эндигина ювилган полнинг намхуш хиди тугиб кетган эди. Бачана бўғилиб қолмаслик учун эҳтиётлик билан адёлни бурнига тортди, кейин худди шундай эҳтиётлик билан томирини ушлаб кўрди. Юраги худди болалик пайтидагидай уриб турарди. У бошини деворга тираб,

кўзларини қисганча санай бошлади: бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти, са-ак-киз, са-ак-киз ярим, тў-ўк-киз, тў-ўк-киз ярим, ўн!

Бачана кўлини томиридан олиб, юрагининг устига қўйди. Юрак урмасди. Капалаги учиб кетган Бачана дарров яна томирини ушлади. Томири уриб турарди. Шундан кейин у бурнидан аста адёлни тортди. Димогига ўткир хид урилди.

- Дераза... — деди Бачана базўр.
- Нима? — деган овоз эшишилди ёнидаги каравотдан.
- Ўхў, тирикми? — деб сўради нариги каравотдаги одам.
- Нукул мурдаларни опкелишади! Бу ер нима — палатами ёки ўликхонами? — хафа бўлди биринчи каравотдаги bemор.
- Ёзувчи, дейишашётгувди, — жавоб берди иккинчиси.
- Ёзувчи нима қилади бу ерда, уларни жойи Мтацминдада!¹

Бачана кўшни каравотдаги bemорларнинг гап-сўзларини эшишиб ётар, лекин ҳозир унга тоза ҳаводан бошқа ҳеч нарса керак эмас эди.

- Дераза! — такрорлади у.
- Бир нарса ёқмаяпти бунга — ё ҳаво, ёки дераза, — деди биринчи bemор.
- Ҳаво, — деди Бачана.
- Биласизми, муҳтарам биродар, иккаламизга ҳам туриш у ёқда турсин, ҳатто қимирилаш ҳам мумкин эмас, — гапга кўшилди иккинчи bemор, — бинобарин, ҳамшира келгунга қадар мен билан хурматли Булика нафас олиб турган ҳаводан баҳраманд бўлишингизга тўғри келади.

Бачана тушундики, Булика дегани — биринчи каравотдаги bemор. Энди иккинчи bemорнинг кимлигини аниқлаш қолган эди.

- Соат неччи бўлди? — деб сўради у.
- Менимча, таксиридмнинг чўкиниб, олло таолога ибодат қиласидиган айни пайтлари! — жавоб берди биринчи bemор.

Бачана иккинчи каравотта кўз кирини ташлаб, мош-

¹ М та ц м и н д а (лугавий маъноси: «Муқаддас төр») — Тбилисидаги таникли жамоат арбоблари дафи этиладиган тепалик.

гуруч соқолни кўрди. «Попга ўхшайди», — деб кўнглидан кечирди у ва ҳалиги саволини яна тақрорлади.

— Соат неччи бўлди?

— Ўн, — деб жавоб берди соқолли киши.

— Нечанчи асрлиги қизиқтирамайдими сизни? — гап котди Булика.

Беморлар одатда ўлим олдидан ёки тузалиб кетгандан кейин ҳазиллашишади. Қайси асрлигини Бачана биларди, ҳозир уни бошқа нарса — шифо топган мана шу bemorning чехраси қанақалиги қизиқтираарди. Булика ёстигини Бачананинг оёқ томонига қўйиб ётганидан фақат унинг ялтироқ бошитина кўриниб турарди.

Бачана беихтиёр жилмайди ва сухбатдошини ранжитмаслик учун, сўради:

— Хўш, нечанчи аср?

— Ҳа-а, бу оғайнимиз жуда узоқ ўлқадан келганга ўхшайди, отахон, — деб мурожаат қилди Булика иккинчи каравотдаги bemorga. — Мен у ёқларда бўлмаганман.

— Сенинг юрагингнинг фақат орқа девори жароҳатланган, бунинг юраги баайни Баграти¹ харобасига ўхшаб қолган.

— Ундай бўлса, сиз учун, муҳтарам биродар, ҳозир янги йил ҳисоби бўйича биринчи аср! — деди Булика.

Бачана жавоб бермади. Индамай палатани кўздан кеира бошлади.

Эшик. Каравот. Яна каравот. Иккита пастак шкаф, унинг тепасида қатик солинган банкалар, ҳар хил дорилар, устига сочиқ ташланган мева-чева. Оппоқ девор. Каттакон дераза. Столда сувсиз графин билан сўлиган атиргул. Биринчи каравот остида — ҳожат учун қўйилган оқ тувак, иккинчисининг тагида нима борлиги Бачанага кўринмасди. Унинг ўзи учинчи каравотда эди. Биринчи қўшнисининг тепакалини кўравериб, тўйди. Иккинчи, соқолли қўшнисининг чехраси унга анча жозибали туюлди: кенг пешона, ихчам бурун, қалин, моштуруч соқол... Бутун қанақа кун, қайси ой?

Бачананинг миясида шу хилдаги саволлар кетма-кет туғилар, аммо у буларнинг бирортасига ҳам жавоб тополмасди. Ҳа, майли, бўлар иш бўлди, лоақал ҳозир қайси ийлигини билганда эди!

— Ҳозир қайси йил? — деб юборди у беихтиёр.

¹ Баграти — Кутаиси яқинидаги Баграт (X–XI асрлар) ибодатхонаси.

— Бу одам алаҳсираяпти ёки бизни лақиллатяпти! — деди Булика.

— Йўқ, унга ҳаво етишмаяпти, шунунг учун хотираси ҳам яхши ишламаяпти. Мен ҳам шунака бўлганман, — деб жавоб берди унга соқолли киши, — деразани очиб қўйиш керак.

Хонага бирдан ўша таниш, пуштиранг туман ёпирилиб кира бошлади ва Бачана яна ўша айланма зинага бориб қолди.

— «Исмингиз нима, биродар? — олисдан Булика-нинг овози эштилди.

«Исмим — Бачана, фамилиям — Рамишвили!» — деб жавоб бермоқчи бўлди-ю, лекин индамай қўя қолди — Булика жудаям олисда эди.

— Кўявер, ухлаётганим йўқ, зинадан пастга тушиб кетяпман! Ердам беринглар, тепага опчикинглар мени!» — дея қичқирмоқчи бўлди Бачана, лекин уддасидан чиқолмади. Яна ғалати сархушлик бошланиб, тили айланмай қолган эди. Бачана қўшниларидан бутунлай жудо бўлмаслик учун зинапояга ўтириб олди.

— Ўйкуга кетди! — деди Булика.

Бачана уйроқ эди. Ҳамма гапни эшитиб ётарди.

Буликанинг каравоти остидан каламуш пилдираб чикди, тумшугини кўтариб, ҳавони исқаб кўргач, мўйловларини қимирлатиб қўйди.

— Келди! — деди иккинчи бемор.

— Бир ўзими ё бола-чақаси биланми? — деб сўради Булика.

— Ҳозирча бир ўзи.

— Каранг-чи, ёзувчимиз ўлиб-нетиб қолмадимикин?

Каламушлар мурданинг ҳидини дарров пайқашади-я, — деди Булика ва каламушга қараш учун бошини хиёл кўтарди, лекин бунга мусассар бўлолмади. Каравот гичирлаб кетиб, каламуш инига ура қочди. Булика думининг учини кўриб қолди, холос. Кетди! — деди у афсусланиб.

— Келади! — тасалли берди унга иккинчи бемор ва шкафидан бир бўлак қанд олиб, полга ташлади. — Ҳозир келади, бутун оиласи билан келади.

— Бари бир, бир қараб қўйинг-чи, ёзувчи тирикмикин?

Соқолли киши бошини Бачананинг каравоти томонга

бурди. Бачана қонсиз кўлларини қўксига қўйганча қимир этмай ётарди.

— Адёл қимирлаяпти, қовоқлари учиб турибди.

— Адёл қимирлаётган бўлса, демак, нафас оляпти, модомики, нафас олаётган экан — демак, юраги ишлаб турибди, қовоқлари учиб турган бўлса — демак, уйроқ, модомики, уйроқ экан — демак, гапларимизни эшишиб ётибди, эшитаётган экан — демак, жавоб бериси қерак. Модомики, жавоб бермаётган экан — демак, аҳволи чатоқ... — деб хулоса чикарди Булика. — Мухтарам ёзувчи, тирикмисиз?

«Тирикман. Қачон юқорига қўтарасизлар деб зина-пояда кутиб ўтирибман», — демоқчи бўлди Бачана. Афуски, бу хоҳиш эди, холос. Бирорларнинг хоҳишини илғаб олишни эса Булика билмасди.

— Кутулиб кетади, худо ҳакки! — деди Булика соқолли кишига мурожаат қилиб.

— Ана, чиқди! — суюниб кетди соқолли киши. — Бутун оиласи билан чиқди.

Бу гал қаламуш жуфти ҳалоли ва икки нафар боласи билан ташриф буорган эди. У тувак атрофида бир айланди-да, кейин дадил қанднинг ёнига борди. Лаззатли таомни инига кўтариб кетишга ҳам эриниб, оила аъзоларини чакирди, сўнг навбатма-навбат қандни ғажишга тушишди.

— Ўрнимиздан туролмаслигимизни сезяпти, ярамас! Бўлмаса одамларнинг олдида бунақа сурбетлик қилишга ҳатто йўлбарс ҳам журъат этолмасди! — деди хуноби ошиб Булика. Қаламуш бошини кўтариб, орқа оёқларида турди-да, сўзлаётган одамга синчковлик билан тикилиб қолди.

— Гапларимизга ҳам тушунади, абллаҳ! — деди Булика ажабланиб.

У дунёнинг мўъжизадай сирли, тинҳон тили бор,
Одамизот англай олмас уни азал-азал ҳам.
Биз идрокли одамларга не ажаб бўлса ошкор.
У дунёда аллақачон неки маълум, мужассам.

— «Йўлбарс терисини ёпинган пахлавон»данми? — деб сўради Булика.

— Йўқ, «Пахлавон»да мана бундай дейилган:

Унинг иссиқ кўз ёшларин ҳайвонлар ялар йўлда,
Олов эса тўхтамайин авж олади кўнгилда.¹

¹ Романдаги Шота Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган пахлавон» поэмасидан олинган шеърий парчаларни Шайхзода ва Миртепмир таржима қилишган.

— Ҳм, одамдан яхши яшайди бу. Текин қандни ейди, на инфарктни, на стенокардияни, на тахикардияни билади... Бунинг устига, унга шеърлар ўқиб берамиз!.. Чўчка боласидай семириб кетганини кара!

— Шароит яхши-да бу ерда...

— Тўпша-тўғри. Агар масалага ижтимоий-тариҳий аспектда ёндашиладиган ва антисанитария жиҳати истисно килинадиган бўлса, мантиқан ва объектив шундай хулоса чиқариш мумкин: каламушлар озиқ-овқат маҳсулотлари мўл-кўл бўлган жойларда пайдо бўлади. Бунинг ҳеч қандай айб ери йўқ... Иннайкейин, каламушлар ҳам худонинг маҳлуки, ахир... Факат касаллик тарқаттани ёмон, холос...

— Сиз мени койимант, шаккоклиқда ҳам айбламанг, қани, марҳамат қилиб айтинг-чи, шу каламушларни худонима учун яратган ўзи, а? Лоақал йўл-йўрикни ўргатган бўлса ҳам майли эди! Хўш, бу ёруғ дунёда уларнинг нима хизмати бор, а? Музика чаладими? Йўқ! Вино ичадими? Йўқ! Пойафзал тузатадими? Йўқ! Овқат пиширадими? Йўқ! Хўш, нима қиласди? Қанд ейди, полни кемиради, ерни ўяди, темирни ғажийди, вабо, ўлат ва бошқа минг хил касалликларни тарқатади! Мана сизга худонинг маҳлуки! Тфу, онасини эмсин!.. — Булика тупуриб, девор томонга ўтирилиб олди.

— Э-э, нодон одам экансан! Худо таоло каламушларни сенга ўхшаган бандай ғофиллар тантрининг кучу қурдатига имон келтирсинглар деб яратиб қўйган! Тилингни тийибрөқ гапир, тағин ўлганингдан кейин парвардигор жонингни мана шу каламушларга баҳши этиб юбормасин! — деб пўписа қилди соқолли киши.

— Бунинг учун унга битта каламуш ҳам етарди! — деди Булика сал паст тушиб.

— Қанддан ташла, менини тамом бўлди! — деди иккинчи бемор.

— Балки унга шоколад бериш керакдир? Ёки хуснбузар тошиб кетармикин-а? — Булика ижирғаниб яна сухбатдоши томон ўгирилди.

— Дунёдаги жамики тирик мавжудотни олло таоло яратган, — жавоб қилди соқолли насиҳатомуз, — ҳаммамиз инок-иттифоқ бўлиб яшамоғимиз лозим...

Каламушлар қандни еб бўлиб, Бачананинг шкафини хиддлай бошлашди, аммо егулик бирор нарса топилмагач, — Бачанада ҳали ҳеч вақо йўқ эди, — иккинчи bemor томон ўтишди. Аммо бу ерда ҳам дурустроқ нарса

топилмади, шундан сўнг улар шкафнинг оёғини кемира бошладилар.

— Ў, падарингта лаънат! — деб бакирди иккинчи бемор ва кавушини олиб, кучининг борича каламушларга қараб отди. Чўчиб кеттан Булика юрагини чангллаб қолди.

— Иноқ-иттифоқ бўлайлик, отахон! — деди у кесатиб ва ҳар эҳтимолга қарши тилининг тагига бир дона нитроглицерин ташлади.

— Тинчликми? — деб сўради шовқинни эшитиб ҳамшира.

— Хурматли Женя, — деб мурожаат қилди унга иккинчи бемор энтикиб, — ё бизни анови маҳлуклардан химоя қилинг, ёки бўлмаса сичқонқопқон кўйиб кўйинг!

— У нима деганингиз?

— Важа Пшавеланинг «Сичқонқопқон»ини эмас, албатта! Бизни каламушлардан кутқаринг. Безор қилди, ортиқ чидаб бўлмайди!

— Нималар деяпсиз, батоно, ўттиз йилдан бери шу ерда ишлайман, ҳали бирорта ҳам сичқонни кўрганим йўқ!

— Сичқон деяётганим йўқ. Каламушни гапиряпман! — тушунтириди Булика.

— Каламушни тушумда ҳам кўрмаганман!

— Тиқилиб ётибди каламуш! — деди фиғони чиқиб иккинчи бемор.

— Кимнинг кавуши бу? — гапни бошқа ёкка бурди ҳамшира.

— Меники, хурматли Женя, меники, каламушни ўлдирмоқчи эдим!

— «Озор берма» деган гапингиз қаёқда қолди, отахон?

— Бунака нарсалар сизнинг шарҳингизга муҳтож эмас, Женя хоним, нафсиларни айтганда, сизнинг ёшингиздаги аёл инсонни каламушдан фарқ қила билиши лозим! — хафа бўлди иккинчи бемор.

— Менинг ёшим билан ишингиз бўлмасин! — Женянинг бирдан жаҳли чиқиб кетди. — Мен каламушлар бўйича мутахассис эмасман! Дори керак бўлса — айтинг, сичқонқопқон билан стрихнинни омбор мудиридан сўранг!

— Палатамизда ёзувчи ётибди. Ҳализамон хушига келиб, ҳаммасини ўз кўзи билан кўради, сизни газетага уриб чиқади! — кўркитмоқчи бўлди уни Булика.

Ҳамшира Бачана ётган каравот ёнига борди, тўшак-

нинг бир четига ўтириб, беморнинг мажолсиз билагини ушлади.

— Эҳ-хе, қаёқда хали... — деди у хўрсиниб.

— Илтимос, деразани очворинг, боя кўзини очиб ҳаво етишмаяпти, дегандай бўлувди, — эслаб қолди иккинчи bemor.

Женя дарҳол каравотдан туриб бориб, деразани катта очди.

Хонага акас гулларига тўйинган, ҳаётбахш, мусаффо ҳаво ёпирилиб кирди. Палатада баҳор ҳиди анқиб кетди.

— Тур, тур ўрнингдан! — зинапояда ўтирган Бачанани аллақандай таниш бир овоз чорлагандай бўлди, у аста ўрнидан турди. Зинапоялар уни атрофи кийғос гуллаган акаслар билан ўралган, қип-қизил лолакизғалдоклар очилиб ётган кичик бир ялангликка опчикиб қўйди. Лолакизғалдоклар ўртасида кордай опшоқ, ёлдор бир тойчоқ турарди. У бетоқат бўлиб, олдинги оёқлари билан ер депсинар, Бачанани гўё ўз ёнига чорларди.

— Ке, устимга мин! — деган овозни эшилди Бачана. У тойчоқка минди-да, бўйнидан маҳкам кучоқлаб олди. Тойчоқ елдек учиб кетди. Ҳали тақа кўрмаган түёклари нинг дупури кулоққа майин эшитиларди. Тойчоқ Бачанани опшоқ бир ибодатхона олдига опкелди-да, шундай бир кишинадики, гўё минглаб кўнғироқлар бараварига чалингандай бўлди. Ибодатхонанинг эшиги очилиб, осто-нада чақалоқ кўтарған Биби Марям кўринди. «Ё парвардигор», — деб кўнглидан ўтказди Бачана ва аста тиз чўқди...

... Бачана кўзини очиб, томир уришини санаб ўтирган оқ ҳалатли ҳамширани кўрди. У томирларида қон қандай оқаётганини ва юрагининг яқин бир ерида секинлаб, аллақандай бир тўсикка урилаётганини сезди. Аммо қон оқими ўжарлик билан ўзига йўл очиб борар, унинг ҳаракати тобора шиддатлироқ, тобора кучлироқ бўла борарди. Аста-секин у қайнаб-жўшиб, шу қадар жунбишга кирдик, бундан ҳатто Бачананинг чаккалари лўқиллаб кетди. Аммо бу тамомила бошқача оғриқ эди. Бачана ўзини тарқ этган ҳаёт қайтиб келганини, хонага кирганини, каравоти четига ўтириб, кўксини сийналаганини хис килди. Буларнинг ҳаммасини у аввал сезди, кейин эшилди, ундан кейин эса ўз кўзи билан кўрди.

— Салом! — деб жилмайди у қайтиб келган ҳаёта.

- Салом! — дейишиди бараварига ҳамшира билан иккала бемор. Мана шу бир оғиз сўзда ҳамма нарса — тасодиф, қувонч, ҳайрат мужассам эди.
 - Салом! — такрорлади яна Бачана хонадагиларга кулимсираб.
 - Қайтиб келди! — деди Булика.
 - Қайтдим! — тасдиқлади Бачана.
 - Хўш, қаерларда бўлдингиз? — деб сўради Булика.
 - Чамаси, Вифлеемда! — деди кулиб Бачана.
 - У, афтидан, ҳалиям ўша ерда шекилли! — маъюс тортди Булика.
 - Йўқ, ростданам қайтиб келдим! — тасалли берди унга Бачана. Сўнг ҳамширага мурожаат килди: — Неччи кундан бериб ётибман?
 - Бир кечаш бир кундуз, — деб жавоб берди қиз.
 - Раҳмат...
 - Ўзингизни қандай сезяпсиз?
- Бачана ўйланиб колди. Юраги нотекис урар, лекин унчалик заиф эмасди — у ўзининг юрак тепишини эшишиб ётарди. Кўл ва оёкларини қимирлатиб кўрган эди, танасининг оғирлигини мутлақо сезмади. Бачана ўзини күшдай енгил ҳис қиласарди. «Мана шу вазнисизлик бўлса керак-да», — деб кўнглидан кечирди у.
- Ўзингизни қандай сезяпсиз?
 - Худди космонавтдай! — деб жавоб берди Бачана чинакам космонавтдай қатъий ишонч билан.
 - Юрагингиз безовта қилмаяптими?
 - Сал оғриб турибди, лекин илгаригидай эмас...
 - Биламан, — деб унинг гапини бўлди ҳамшира, — ҳозир гепарин билан пантопондан укол қилиб кўяман. Ухлаб, дам олинг, гаплашманг, ҳаракат қилманг... Кечкурун профессор келади.
 - Сираям ҳаракат қилмайинми?
 - Мутлақо.
 - Сал-пал қимирласам-чи?
- Ҳамшира бир оз ўйланиб турди-да, кейин осойишта, аммо ниҳоятда қатъий бир оҳангда:
- Ўласиз! — деди.
- Бачана сўлагини базўр ютди. Сўнг итоаткорлик билан иккита укол қабул қилди-да (ҳамшира шу заҳотиёқ нина суқилган жойларга иссик грелка кўйди), жим бўлиб колди.
- Бирор гап бўлса, мени чақиринг, — деди ҳамшира

унга. — Сизлар эса, — у нариги искала беморга ўтирилди, — седуксен ичиб, жимгина ухланглар. Бошқа палатадагилар ҳам баъзи бир нарсаларни сезишган, лекин сизларга ўхшаб оламни бошларига кўтараётганлари йўқ.

Ҳамшира чиқиб кетди.

— Профессор келса ҳаммасини айтиб бераман! — деб қичкирди унинг орқасидан Булика, аммо қиз буни эшигтмади.

— Сиз нариги дунёдан қайтмасингиздан олдин андаккина фижиллашиб оловдик каламуш масаласида, — деб тушунтириди Бачанага иккинчи бемор.

— Қанақа каламуш?

— Ҳозир чиқиб қолади, ўшандада танишволасиз... Энди, ижозат берсангиз, ўзимни таништирай: Ортачала черковининг нозири Иoram Канделаки. Бу киши — вакелик¹ этикдўз Автандил, яна бир номи Булика, Гогилашвили.

— Нега энди Булика?

— Болалигимда «булка» сўзини «булика» деб талафуз қиласадим. Шундан исмим Булика бўпкетган. Сиз хам шундай деб атаяверишингиз мумкин, — деди Булика.

— Жуда соз... Мен — Бачана Рамишвили, ёзувчиман.

— Буни биламиз. Нимадан инфаркт бўлдингиз?

— Худо ҳаққи, билмайман, — деб жавоб берди Бачана хўрсиниб.

— Эҳтимол, ҳалиги... мановиндандир? — Булика на мойишкорона кекирдагига чертиб кўйди. — Ёзувчиларни кўп отади дейишади.

— Йўғ-е... унчаликмас! — жилмайди Бачана

— Сираям-а? — таажжубланди Булика.

— Нега энди? — деди ўз навбатида Бачана хам ажабланиб.

— Ха, бу бошқа гап!.. Ичмаган одам қанақа қилиб ёзади?! Қанча кетади, масалан?

— Хўш...икки-учта...

— Рюмками?

— Шиша!

— Э, қойилман! Зўр экансиз!.. Аммо-лекин энди компот ичиб туришингизга тўғри келади, вактинча.

— Вактинча эмас, умрбод! — деди ҳазрат Иoram.

¹ Ортачала, Ваке — Тбилисидаги районларнинг эски номлари.

— Кўйсангиз-чи! Ундан кўра ўлиб кетаверган маъкул эмасми! — қичқириб юборди Булика.

— Ҳа, фақат компот... Агар компот ичиб юрганингда, бу ерда чўзилиб ётмасдинг! — деди ҳазрат Иoram насиҳатомуз.

— Ўзлари-чи? Хўш? Винони оғзингизга ҳам олмагансизу, лекин бари бир менинг ёнимда ётибсиз, а? — захарханда қилди Булика.

— Ҳа-а, компотта ўтилмаса бўлмайдиганга ўхшайди, — деди Бачана.

— Умуман, тўғрику-я... Мени бир танишим бор эди, сизга ўхшаган ёзувчи, туфлисини тузатиб бериб турардим. Қачон мени ширакайф кўрса, бир гапни такрорларди:

*Буликажон, кўп отма,
Кейин чўзилиб ётма!*

Унинг гапига ишонмасдим, ҳамма шоирларга ўхшаган жиннирок, деб ўйлардим... Мана, айтгани бўлди! Ўттизга кирмай, яримта бўл қолдим... Ҳе, виноям бор бўлсин... — деб хўрсинди Булика. — Ҳар куни кечаси, худди сохибжамол қиздай, папирос тушимга кириб чиқади!.. Шу инфарктдан кейин, мен сизларга айтсан, одамини яшагиси ҳам келмай қоларкан...

— Инфарктдан кейин одамини вахима босади, жуда қаттиқ вахима босади! Сиз кўрқмаяпсизми? — деб сўради ҳазрат Иoram Бачанадан.

— Кўрққанда қандоқ!.. Кўрқмай бўладими?! — деди тан олиб Бачана.

— Бекор қиласиз! — деб гапга аралашди Булика. — Сиз ҳали наркоз таъсиридасиз, бориб-бориб ҳаммаси ўтиб кетади... Кўзингизга ҳеч нарса кўринмаяптими? Мазабемаза тушлар кўрмайсизми?

— Ҳа, кўриб турман, — деди Бачана бир оз ўйланниб туриб.

— Шунака бўлади... Баъзан тушингизда гапирасиз ҳам... Бутун сирларингизни айтиб кўясиз! Агар ўйнашингиз бўлса, эҳтиёт бўлинг-а, тағин хотинингизни олдида унинг отини айтиб юрманг!

— Ташаккур, эътиборга оламан, — деди кулиб Бачана.

— Умуман, — деб давом этди Булика, — ақлли одамлар хотинларига адаш бўлган аёллардан ўйнаш тушишади. Масалан, мен сизнинг ҳозирги ахволингизга туш-

ган пайтимда, яъни космонавт бўлпкеттан пайтимда деймизми, алаҳсираб роса ўйнашм Светани гапирганмишман, уни ҳар хил чиройли сўзлар билан кўкларга кўтариб мақтабман. Ўшанда хотиним Света каравотимни ёнида ўтирган экан: «Вой Буликажон, мени шу қадар севишишингни билмаган эканман!» — деб хўнг-хўнг йиглаганиш. Мен бўлсам, тинмай маъшуқам ҳақида гапириб ётибман... Агар хотин билан маъшуқанинг исм-шарифи бир хил бўлса, унда эркакнинг ҳаёти бамисоли жанинатни ўзи деяверинг!.. Лекин бир гал қовун ҳам туширганман! Мана, Иорам ота гувоҳ...

— Қанака қилиб? — қизикиб қолди Бачана.

— Э-э... шу десангиз, алаҳсирагандага ўтлаб кетибман-да. «Светахон, — дебман ўйнашимни назарда тутиб, — биласан-ку, Светахон, узумни яхписини ит ейди, ит деганда мен хотинимга шама қилғанман, майли, ҳечкиси йўқ, шу ердан эсон-омон тузалиб чиксан, ўша куниёқ ўзингта уйланаман!» Хотиним бу гапларни эшишиб: «Вой дод, Булика эсидан оғиб қопти, ҳатто тўйимизни ҳам эслолмаяпти!» — деб дод-фарёд кўтарганча бошини сизни каравотингизга ураверибди, у пайтда бу каравот бўш эди... Худони асраганини қаранг, ўшанда эс-хушим жойидалигини хотиним сезганда нима бўларди!.. — Булика бирдан гапдан тўхтаб, Бачанага тикилиб қолди.

Бачана кўзларини юмганча, бир текис нафас олиб ётарди.

— Ие, ғалати одам экан-ку! Икки дунё бир қадамми дейман бунга! — деди ҳафсаласи пир бўлиб Булика рухонийга.

— Майли, ухласин. Пантопоннинг таъсири... Халақит берма.

Бачана эса бу пайтда пуштиранг туман оралаб, ўзига таниш айланма зинапоядан пастга тушшиб борар, аммо пастга тушгани сайин тобора юқорилаб кетаёттанини бу гал яққол сезиб турарди...

4

— Мана сенга йўлланма, ўғлим. Чохатаури¹га бориб, рентгенга тушшиб кел... Юзингни қизили, кўзларингни йилтираб туриши менга ёқмаяпти!

Бачана қоғозни тўрт буклаб, чўнтағига солди.

¹ Ч о х а т а у р и — Фарбий Грузинидаги район маркази.

- Нима бўлган менга, Евгений амаки? — деб сўради у дўхтирдан.
 - Кўпдан буён иситманг чиқадими?
 - Бир ойча бўп колди.
 - Терлайсанми?
 - Кундузи фақат кафтларим терлайди, аммо кечаси сув бўлиб кетаман! — Бачана терлаган кафтини шимига артди.
 - Йўталасанми?
 - Баъзан, лекин йўталганда қаттиқ йўталаман, нафасим ичимга тушиб кетади, — деди Бачана маъюс тортиб.
 - Туфугингда қон сезмадингми?
 - Ўтган ҳафта сал бор эди, мана мунча, — Бачана чимчалогининг учини кўрсатди.
 - Нега шу пайтгача индамадинг, ўғлим? — дўхтирининг овози титраб кетди.
 - Менга нима бўлган ўзи? — деди Бачана хавотирланиб.
 - Рентгенга тушиб келганингдан кейин айтаман.
 - Бу касални номи нима?
 - Инфильтрат... Оғирроқ шакли — бронхааденит.
 - Грузинчасига-чи? — деб сўради Бачана ёпишқоклигини кўймай.
- Дўхтири жавоб бермади. Стол ёнига ўтириб, қозозларини бемаксад титкилай бошлади.
 - Қанака дорилари бор? — деб сўради яна Бачана.
 - Пенициллин билан сульфидин, — деди дўхтири бошини кўтармай.
 - Топса бўладими?
 - Бўлади! Ўн минг сўмга Тбилисидан топиш мумкин! — дўхтири шундай деб, Бачананинг ҳайратдан бақрашиб қолган кўзларига қаради.
 - Шунча пулни қаердан оламан?
- Дўхтири қўлларини икки томонга ёзиб, елкасини қисди.
 - Яна қанака дори керак, Евгений амаки?
 - Янами? Сарёғ, сут, балиқ мойи, икра, тухум, қанд, асал ва Бахмаро¹... Мана сенга керак бўлган дори-дармонлар!
- Бачананинг томоги қуруқлашиб кетди. Дўхтири айтган нарсалар у тайинлаган дорилардан икки баравар қиммат эди. Бачана анчагача индамай турди, кейин чўнта-

¹ Б а х м а р о — Грузиядаги токли курорт.

гидан йўлланмани олиб, яхшилаб текислади-да, стол устига қўйди ва миқ этмай эшик томон юра бошлади.

— Каёқса, йигитчя? — тўхтатди уни дўхтири.

— Борай энди, Евгений амаки, касалимни бир амаллаб ўзим тузатарман, — деди Бачана қовоғини солиб.

— Тўхта! Аптекага кириб, гематоген ол, ҳар куни уч маҳалдан чой қосикида ичиб юр. Фойдаси бор... — дўхтири киссасидан ўн сўм чиқазиб, Бачанага узатди. — Ма, ол...

Бачана пулни олиб, столга, йўлланманинг ёнига қўйди.

— Пулни бувам берадилар... Катта раҳмат сизга, Евгений амаки! — Бачана эшикни очди.

— Бувантга айт, менга бир учрашсин.

— Тоблари йўқ, Евгений амаки, юролмайдилар, — деди Бачана ёлрон гапириб.

— Унақа бўлса, айтиб қўй... — дўхтирининг томонига бир нарса қадалиб, гапиролмай қолди.

— Нима дейин?

— Айтгинки... — дўхтири тутилиб-тутилиб сўзларди. — Асло қўркма, ўғлим! Ҳали кеч эмас! Сен бақувват йигитсан, ҳар қандай дардни енгиб кетасан!

— Бувамга нима дейин, Евгений амаки?

— Бувантами?! — дўхтири бирдан қизишиб кетди. — Бориб айт, у нокас дарров ҳамма нарсасини — уйини, ҳовлисини, бор бисотини сотиб, сенга пенициллин олсин! Эшитдингми! Оркага сурмасин!

Дўхтири столнинг ёнига чопиб бориб, пул билан йўлланмани олди-да, майда-майда қилиб йиртиб, шифтта улоқтириди, кейин Бачанага ўтирилди. Унинг рангига караб бўлмасди.

— Нима деган одам бўлдим! Мен дўхтирманми?!

Бачана дўхтирининг нигоҳига дош беролмай, хонадан тез чиқиб кетди.

— Аграфена хола, икки шиша гематоген беринг. Якшанба куни Чохатаурига шафтоли обораман, сотиб пулни бераман, — деди Бачана аптекачи аёлга, улар ёлиз қолишгач.

— Гематогенни нима қиласан, болам? Сил касаллар ичади-ку бу дорини.

Бачананинг аъзойи бадани музлаб кетди, кафтларига совуқ тер чиқиб, тиззатари қалтирай бошлади. Ҳали шу пайтгача ҳеч ким бу даҳшатли хасталикнинг номини унга баралла айтмаган эди.

- Бувамга... Дўхтири тайинлари. Кувватсиликада ёрдам беради деганди...
- Ма, ўглим, ола қол... Фақат... Шафтотингта ишонмайроқ турибман-да...
- Нима, шунақанги қиммат дорими?
- Бир шишиаси тўққиз сўм олтмиш тийин туради...
- Унда бир шиша бера қолинг. Якшанба куни албатта ҳисоб-китоб қиласман.
- Нима бўлди сенга, ўглим? Нега рангинг оқариб кетди? — деб сўради Аграфена унга ичи ачиб.
- Ҳеч нарса бўлгани йўқ, ўзим азалдан оқман. — Бачана шишани кўтариб, айттекадан чиқди-ю, йиқилиб тушмаслик учун зинапоянинг чириган тахтасига ўтириди.

- Салом, Глахуна амаки!
- Салом, салом! Лекин танимай турибман сени... — деди кўзларини қисиб ферма мудири.
- Бачанаман, Ломкаца Рамишвилиниг невараси.
- Оббо, сен-ей! Катта йигит бўп кетибсан-ку! — деди Глахуна ажабланиб. — Буванг қалай?
- Юрибдилар.
- Ҳа-а... Шундок ўғиллардан жудо бўлди-я... Таги нам чидаркан-да одамзод... Сен қайси бирини ўғлисан?
- Каттасини.
- Ақакийними?
- Ҳа.
- Эҳ, отанг зўр одам эди-да! Сенинг ёшингда бир ўзи, қуролсиз айик овига борарди!. Xўш, Ломкацага нима керак бўп қопти? Ҳар ҳолда, бекорга келмагандирсан?
- Глазуна амаки, мени фермантизга чўпон қилиб олсантиз...
- Ёшсан ҳали, ўглим, қийналиб қоласан.
- Отанг сени ёшингда айик овларди, дедингиз-ку!
- Отанг пахлавон одам эди-да! Сени қара — пул деса учиб кетасан. Ёшинг неччида?
- Ўн бешда.
- Буванг нима дейди? Рози бўлармикин?
- Сиз хўп десангиз, рухсат берадилар.
- Қанақасига хўп дейман! Чўпоннинг меҳнатини буванг мендан яхши билади-ку!
- Йўқ демант, Глахуна амаки!
- Иложим йўқ, ўглим.

Бачананинг лаблари буришиб, кўзлари жикқа ёшга тўлди.

- Ўтиниб сўрайман, Глахуна амаки!
- Намунча? Чўпонлик тушининг кириб чиқдими?
- Сил бўп қолдим, Глахуна амаки! — деди Бачана кўз ёшини аранг тийиб.
- Нималар деяпсан, тентак! Бунақа нарса билан ҳазил қилиб бўладими?! — Глахунанинг жаҳли чикиб кетди.
- Евгений амаки айтди... Кўп ёғ есанг, сут ичсанг, тоғ ҳавосидан нафас олсанг, тузлиб кетишинг мумкин, деди...
- Бу нима кўргилик! — деб инграб юборди Глахуна Керказде Бачанани бағрига босиб. — Тогда шамоллаб қолиб, бирор кор-ҳол бўлса-чи? Унда нима қиласман? Бувангнинг кўзига қандай қилиб қарайман? Бўталогим, сенга тоғу ўрмон эмас, пар тўшагу парвариш керак!
- Хўп дея қолинг, Глахуна амаки! — Бачана Глахунанинг елкасига бошини қўйиб, йиглаб юборди.
- Бўлти, бўлти, тойчорим! Оламан, эчки сути ҳам гапми — парранда сути билан бокаман! Кўз қорачигимдай асрайман! Икки ой ичида бир кўлинг билан уч яшар буқани андарадиган бўласан! Бўлди, бўлди энди, йиглама, азизим! Нима бўлти сени касалинг бизга! Ҳеч нарса кўрмагандай бўп кетасан ҳали! Бас қил, қизиталоқ!

Бачана аллақачон йигидан тўхтаган, аммо энди Глахуна Керкадзенинг ўзи, худди ёш боладай ҳўнграб-ҳўнграб йиглар, уни юпатадиган бирор кимса йўқ эди...

Йигирма учта сигир, икки нафар буқа, йигирма етти-та эчки, учта от ва бир дона чўчқа — 1943 йилнинг ёзида Кведобан колхозининг ҳам сут, ҳам гўшт берадиган бор-йўқ чорваси шу эди. Ферма Бахмаро яқинига, Чҳакоура тоғининг ёнбағридаги яйловга жойлашган эди. Ёзда колхозчилар жамоат чорвасига қўшиб, ўз молларини ҳам яйловга хайдаб кетишарди. Аксарият тана ва фунажинларни олиб чиқишарди, чунки ўша очарчилик йилларида соғин сигирларни уч-тўрт ойга яйловга жўнатишнинг иложи йўқ эди.

Юз йигирма хонадоннинг мана шу аянчли бойлигини икки овчарка билан уч эркак — ферма мудири Глахуна Керкадзе, Сипито Гудавадзе ва Иона Орагвелидзе кўриқлашарди. Бачана тўрtingчи бўлиб қўшилганди, аммо уни ҳеч ким қаторга қўшмасди.

Подадаги яккаю ягона эркак чўчқа Глахунага қарашиб ли эди. Ана шу чўчқанинг бошига бутун илгари би-

чилган хешларининг аччик қисмати тушмокда эди. Икки ёшли зотдор, бакувват жонвор, табиийки, бундан бехабар эди. У ҳузур қилиб ахлатларни титкилар, калта, бакувват тумшуги билан ерни омочдай ўйиб, егулик нарса қидиради. Чўчқа бамайлихотир ўз иши билан машгул бўлиб юрган айни пайтда, Глахуна бостирма тагида туриб, михда осигулик юганга устарани қайрамоқда эди.

— Чўчқага раҳмим келяпти, Глахуна амаки! Шу ишни килмай қўя қолинг! — деб ялинди Бачана.

— Бир ўзи ўрмонда куёвтўрага ўхшаб юрадими?! Бу ерларда урючи чўчқани қундузи чироқ ёкиб ҳам топиб бўлмайди. Бичиб қўйсак, корнидан бошқа ташвиши қолмайди. Эс-хушки жойига келиб семиради, вазни ортади, мана кўрасан! — деб тасалли берди Глахуна Бачанага.

— Қизиқ гапларни гапирасан-да! Мана, Сипито ҳам ўрмонда бир ўзи юради, лекин уни бичганимиз йўқку! — деди Иона Орагвелидзе чўчқанинг ёнини олиб.

— Хў, ҳаромхўр, оғзингта караб гапир! Агар сениям вақтида бичиб қўйишганда, анови даҳо меросхўринг ҳам туғилмаган бўларди! Ўн еттига кирибди-ю, ҳалигача нокни олмадан ажратолмайди-я! — деб тўнгиллади бостирма-нинг тагидан чиқиб келган Сипито.

— Вой тўнка-ей! Мени ўғлим болалигида дараҳтдан йиқилиб тушган, буни ҳамма билади! Сен-чи? Ҳаётингда бирор марта ҳатто тойиб ҳам кетмагансан, лекин зеҳнинг пастилигидан биринчи синфда тўққиз йил ўтиргансан! Эсингдами?

— Глахуна, — Сипито ферма мудирига мурожаат қилди. — Ке, ишни бошлайлик, бўлмаса манови ит эмган таъбимизни тирриқ қиласди! Кўряпсан-ку, гапидан латта ҳиди келяпти!

— Глахуна, қани, ўзинг инсоф билан айт-чи, қайси биримиз ҳақмиз? — деди Иона Глахунани гувоҳликка чорлаб.

— Икковингнинг ҳам тилингни суғуриб олиш керак, чўчқани тинчиттанимдан кейин, сенларни бир ёқлик қиласман! — деди Глахуна, кейин устаранинг дамини бош бармогининг тирноғига уриб кўргач, давом этди: — Бас қилинглар бемазагарчиликни! Чўчқани тутиб келинглар!

— Унга бас келиб бўларканми! Кўрмаяпсанми, ерни қўпориб ташлайман деяпти! — деди Иона.

— Корнини қашлагин-чи! — деб маслаҳат берди Бачанага Глахуна.

Бачана саройдан бир ҳовуч маккажўхори олиб чи-
киб, чўчқанинг ёнига борди.

— Хур-хур-хур...

Чўчқа бошини кўтариб, маккажўхорини кўрди-ю,
кулокларини ликиллатганча Бачананинг олдига чопиб кел-
ди.

— Вой ахмов-ей, ўзи кундага югуради-я! — деди
Иона чўчкага ичи ачиб.

Сипито илиқ сув билан кул тайёрлади, Иона аргамчи
келтирди, Глахуна устарани буклаб, белига қистирди-да,
эгар кигизи орасидан ипакли иш ўтказилган каттакон
бигизни олиб, енгини шимара бошлади.

— Қашла, қашла! — деб қичқирди у Бачанага.

Бачана чўчқанинг ёнига чўккараб, унинг қорнини қаш-
лай бошлади. Маккажўхори ковшаёттан чўчқа Бачанага
эътибор ҳам бермади. У насибасини еб бўлгач, бирдан
сергак тортди, кўзларини юмиб, хузур қилганидан хур-
хурлаб юборди. Аввалига тик турган чўчқа сал ўтмай
тиз чўқди, кейин бир ёнбошига баралла чўзилиб олди.

— Эҳ, эси йўқ жонвор-ей, бир ҳовуч маккажўхори-
ни деб, нимангдан маҳрум бўлаёттанингни билсанг эди! —
деди Иона чўчқанинг орка оёнига сиртмоқ ташларкан.
Чўчқа ҳатто қимирламади ҳам: кўзларини юмганча хур-
хурлаб ётаверди. Бачана икки кўллаб унинг қорнини
қашларди.

Иона чўчқанинг иккинчи оёғини ҳам боғлагандаги-
на у хушёр тортди-ю, турмоқчи бўлиб талпинди, аммо
энди кеч эди. Сипито унинг устига миниб олган, Иона
эса иккала кулоғидан маҳкам ушлаб турарди, Бачана
ҳам топи қотганча, бундан кейин нима воқеа бўлишини
кутарди. Глахуна чўчқанинг тиф уриладиган жойини
илиқ сув билан ювиб бўлгунча у кўпам типирчилама-
ди. Нихоят, Глахуна устарани очди-ю... чўчқанинг юрак-
ни ларзага келтирувчи чинкириғи бутун теварак-атроф-
ни тутиб кетди.

— Оғзингни тўсиб олсанг бўларди, тагин касалинг
юқиб, яраси газак олиб кетмасин, — деди Сипито Глаху-
нага.

— Овозингни ў chir! — пўписа қилди унга Глахуна.

Жарроҳлик давом этарди. Чўчқанинг фарёдидан ос-
мон қоқ иккига бўлинниб, тоғлар ўпирилиб тушадигандай
туюларди.

— Кулоқни тешворяпти-ку бу жин ургур! — деди
Сипито.

— Буни ўрнида сен бўлганингда кўтардим диконгланингни! — деб жавоб берди Иона.

— Яна бошладингми? — деди Сипито унга ер остидан қараб.

— Бўпти. Лекин мен Сталин бўлганимда, уруш тугаши билан Глахунани чакириб, унга Гитлерниям, уни шериклариниям худди мана шунаقا ахта қилишни буюардим! — деди Иона.

— Бошқаларини билмадиму, лекин Гитлерни ахта қиладиган нарсасиям йўқ шекилли... Хотиниям, болачақасиям, ҳатто шунаقا ишга хоҳишиям йўқ дейишади... — Империя маҳкамасининг сирини ошкор қилди Сипито.

— Умуман, одамхўрлик — барча ахта қилинганларга хос хусусият... Оға Муҳаммадхон ёдинглардами? Тбилисини вайрон қилган шоҳ бору¹... Ўшам яшни шунаقا бўлган... У олтингутурт сувига умид боғлаган экан... Аммо натижажа чиқмагач, разаби кўзиб, шаҳарга ўт қўйишни буюрибди, — Иона, ўз навбатида, шоҳ саройининг сирини ошкор қилди.

— Вой, оғайнин-еїй, агар олтингутурт сувининг нафи текканди ўзимизни Ефросинъядан бадавлат одам бўлмасди дунёда, ҳовлисида ўшанака сув булоқ бўлиб оқиб ётибди! — Глахуна кесилган жойни тикиб бўлиб, ипни кесди, қонга белангтан қўлининг орқаси билан пешонасидаги терни артиб, ўрнидан турди-да: — Кўйворинглар! — деб буюрди.

Сипито билан Иона чўчқанинг оёғидаги арқонни ечиб, ўзларини четтга олишиб. Чўчқа аввалига дўзах азоби тугаганига ишонмай, чинкириб ётаверди. Кейин, енгил тортганини сезиб, ўрнидан турди, бир оз депсиниб тургач, ўрмон томонга ура қочди.

— Эҳ, биз одам эмас, ваҳшиймиз! — деди Бачана. — Шу ишни қилишдан олдин озгина ароқ ичириб қўйсак нима бўларди?

— Кўлга сув қуйвор, — илтимос қилди ундан Глахуна.

— Ёмон гуноҳга ботдинг-да, Глахуна Керкадзе! — деди Сипито ферма мудирига. — Энди ўрмонда урвочи чўчқанинг юзига қандай қилиб қарайди, шарманда бўла-

¹ Оға Муҳаммадхон — Эрон шохи, 1795 йили Грузияга бостириб кириб, Тбилисини ер билан яксон қилган.

ди-ку шўрлик! — Сипито чопиб бораётган чўчқа томонга маъюс нигоҳ ташлаб қўйди.

— Бўлди, майнавозчиликни бас қилинглар! Бориб сигирларни соғинглар, агар ўзи соғадиган нарсаси бўлса, кейин бу ёққа ҳайдаб келинглар! — деб буюрди Глахуна ўртоқларига. — Сен нимага чўчқага тикилиб қолдинг?! — у Бачанага ўтирилди. — Бор, бутун Генонинг эчкисини соғ, ўзингники эртага болалаши керак. Лекин билиб кўй! Хурмачадаги сутни бир томчи ҳам қолдирмасдан ичасан! Кейинги пайтларда гирромлик қиласидиган бўп қолдинг! Жир битиб қолди! Агар ҳаммасини ичмасанг, хурмачани бошинга уриб синдираман!

Бачана индамай эчки соғишга кетди.

— Умрингдан барака топ, Глахуна! — деди Иона, Бачана кўздан йироқлашгач. — Болани саклаб қолдинг! Тамом ўзариб кетди! Юзлари ҳам нақш олмадай бўп қолди-я!

Глахуна Ионанинг гапларига эътибор ҳам бермай, челакни кўтарганча сигирлар томонга йўл олди.

Бир соатлардан сўнг Кведобан колхози фермасининг моллари мў-мўлаб ва ба-балаб, Чхакоура тоғининг ям-яшил ёнбағрига таралиб кетди.

Кечкурун фермага кўнгилли халқ қўшинининг автомат билан куролланган икки нафар жангчиси кузатувида колхоз раиси Герваси Пацация келди.

Ҳаво салқин эди. Мехмонлар ва мезбонлар гулхан яқинига ўтиришди. Атрофга хушбўй ҳид таратиб, ўртада қарағай ўтин чирсилларди. Қозонда эчки гўшти пишмоқда эди. Беминнат хизматлари эвазига ташланадиган лаззатли суюкларни кутиб, овчаркалар гулхан атрофида вовиллаб чопиб юришарди.

— Яна нима гаплар? — деб сўради Глахуна раисдан, тўрт буклоғлик газетани унга қайта узатаркан.

— Сени яна нима қизиқтиради? — Герваси бошини кўтариб, тиззасида ётган тўппонча филофини силади.

— Қишлоқда қолган мол-дунёмизни сўраётганимиз ўйқ, — гапга аралашди Иона, — сен уларни кўпайтириб қўймагандирсан ҳар ҳолда... Фронтда ишлар қалай?

— Фронтдами?.. Германиянинг иши пачава! — Герваси яна тўппончасини силай бошлади.

— Нарироқ олсанг-чи анови даҳмазангни, тағин бир балони бошлама! — деб тўнгиллади Сипито четроққа сурилиб. — Хўш, нима бўлти Германияга?

— Германиягами? Смоленск яқинида шарманда бўлди.

Москва останасида дабдаласи чиқди. — Герваси бармоқларини букиб санай бошлади, — хўш, яна қаерда бурни қонади? — деб сўради у ўзидан ва эсләммагач, кўлини силтади. — Хуллас, иштонига ўтириб қўйди Германия, мана бу ерда ҳаммаси ёзилган! Руминия, Чехославакия ва Италияни қўлида зўрга ушлаб турибди...

— Уруш қачон тугайди? Сталин нима деяпти?

— Яқинда тугайди, деяпти, лекин вақтини аниқ айтаттани йўқ — деди Герваси қўлларини икки томонга ёзиб.

— Айта қолмайдими, ундан нима кетди? — ажабланди Иона.

— Кизиқсизлар-а! Германия билан урушиш — чўчка бичиш эмас! — Сталиннинг ёнини олди Герваси.

— Чўчқани бичиш ҳам ҳазилакам иш эмас, азизим Герваси! — деди Глахуна ўз касбining обрўсини кўтаришга уриниб.

Сипито қозонни оловдан олди, улокни оёғидан ушлаб, қайнаб турган сувдан кўтарди. Ҳавони пишган гўшт, пиёз ва дафна баргининг иштаҳани қитиковчи хушбўй хиди тутиб кетди.

— Қани, йигитлар, опкелинглар! — деб буюрди Герваси.

Батальон жангчилари гулхан ёнига мешни судраб келишди. Глахуна ўтирганларга биттадан сопол пиёла тутказди. Ҳамма навбатма-навбат Гервасининг ёнига бориб, ўз улушини олгандан сўнг, яна жой-жойига келиб ўтириди. Бачана ҳам пиёласини кўтариб мешнинг ёнига борди. Герваси савол назари билан Глахунага қаради, у маъқуллагандай бош силкиб қўйди.

Винони биринчи бўлиб Гервасининг ўзи ичди.

— Мана буни узум деса бўлади! Эккан одам барака топсин! — деб хитоб қилди у мамнун бўлиб. Бу хитоб биринчи қадаҳ сўзларидай қабул қилинди.

— Кўли дард кўрмасин! — деб такрорлади бошқалар ҳам ва бир кўтаришда пиёлаларни бўштишиди.

Герваси яна қўйди. Бу гал ҳам, Бачанага кўйишдан олдин, нигохи билан Глахунадан рухсат сўради. У ижозат берди.

Герваси яна пиёласини қўлига олди:

— Энди улуг Сталин бошчилитидаги...

— Герваси! — деб унинг гапини бўлди Иона. — Мен бўп қолдим, лекин оёқда туришга ҳолим бор экан, мана шу бола учун ичамиз! Сталиннинг шаънига айтиладиган

қадаҳлару мактовлар шундок ҳам етиб ортади... Худога шукур, сенсиз ҳам у ўз ишини эпляшти.

— Гапинг нотўри, Иона Орагвелидэе! — деди Герваси хафа бўлиб. — Агар бизнинг мададимиз бўлмаганди...

— Бизнинг мададимиз, азизим, давлатга соғлом ва бакувват йигитларни вояга етказиб беришдан иборат.

— Тўғри, сен ҳақсан! — раис паст тушди. — Бачана Рамишвили учун ичамиз! Кулок сол, Бачана... Мана шу кунни ва мана шу одамни ёдингда тут, — Герваси ёнида ўтирган Глахуна Керкадзенинг елкасига қўлини ташлади. — Сен бу кишининг оёғини ўшишинг керак, ўғлим. Фронтда ҳалок бўлган ўғлининг ўрнига ўғил бўлишинг керак... Глахунамизга ҳеч ким ҳайкал ўрнатмайди, унга орден ҳам беришмайди... Сен ҳам орден, ҳам ҳайкал бўлишинг керак унга! Атрофингта бир назар ташлаб, ўйлаб кўр, шуни билгинки, бу ёруғ дунёдаги нарсаларнинг ҳаммаси сеники, болам! Ҳозир миллионлаб одамлар кўқрагидан ўқ еб, ҳалок бўляшти. Ҳеч ким ҳеч нарсани олиб кетаётгани йўқ. Ҳаммаси сенга, сенинг тенгдошлирингга қолади... Хонадонларимизда ҳозир йифи-сиғи. Етим болалар ва тул қолган аёллар нола қилишапти. Қаровсиз далалар инграшти. Эгасиз қолган ер оҳ урятти. Одамхўрлар тортиб олган ҳамма нарсамизни қайтариб оламиз... Бироқ вайрон бўлган мамлакатни тиклашга биз қарияларнинг кучимиз етармикин? Билмадим... Бу ишни сен ва сенинг ўртоқларинг қилишларинг керак... Сизлар мамлакатни қайта тиклашларингиз лозим!.. Сизлардан катта ўтингчимиз шуки, «собиқ қишлоқ», «собиқ шаҳар» деган гапларни унунинглар... Сизлардан кейинги авлод уруш нималигини фақат ҳикояларингиздан билишсин!... — Герваси қўлини юкорига қўтариб, ой нурига фарқ бўлиб ётган тоғ чўққиларига нигоҳ ташлади. — Ватанимиз кўркини севиб, ардоқланглар... Буюк, мусаффо, қайноқ муҳаббат билан севинглар! Ватан — бу, мукаддас ибодатхона, унинг меҳроби қаршисида тиз чўкиб топинмоқ керак. Фақат топиниши эмас, ҳар турли иблислар муқаддас даргоҳимизни оёқ ости қилмасликлари учун уни кўлга қурол олиб, ҳимоя қилиш керак. Яна бир гап: Ватанимиз учун жон фидо қилаётгандарнинг олдинги сафларида бўлинглар!.. Менинг бошқа хоҳишитимосим йўқ! Ичамиз! — Шундай деб, Герваси пиёла ни лабига олиб борди.

— Герваси Пацация! — деб хитоб қилди Иона энти-

киб. — Агар ҳозир айттан гапларингни ёдлаб олган бўлмасанг, астойдил айтган бўлсанг, сени яна қайта раис қилиб сайдамасам кўлим узилиб тушсин!

— Мен бу ерга номзодимни кўрсатиши учун келганим йўқ, — деди Герваси, — манови икки жангчи ҳам бекорга келмаган!

— Нима гап ўзи, Герваси? Бизни қамоқقا олмоқчи-мисан дейман? — кулди Сипито.

— Гап шундаки... Анови ярамас ҳаддидан ошяпти!

— Ким экан у, Герваси? — сўради Глахуна.

— Манучар Киквадзе?

— Наҳотки ўша аблахни тутиш шунчалик қийин бўлса? Армиядан қочтанига уч йил бўлди-ю, ҳалигача тутолма-сангалар-а? — Иона жангчиларга мурожаат қилди.

— Ўрмонда одамни қўлга тушириш осон иш эмас! — ўзини оқлашга уринди улардан бири.

— Бунинг устига, у ҳозир жуда эҳтиёткор бўлиб қолган, — гапга аралашибди иккинчи жангчи, — деярли ҳар куни турган жойини ўзгартиради. Илгари ҳар қалай ўзига бошпана топиб турарди, унга ёрдам беришарди: бирор кўркқанидан, бирор эски таниш-билишлик важидан... Ҳозир ҳамма ундан юз ўтирган. Суребида эса унга кафан бичиб кўйишибди — ўша ерда у искита балоғатга етмаган қизчани зўрлаган, яна бунинг устига, аллақандай бўлмағур касалликни юқтирган... Қизчалардан бирининг онаси аклдан озиб қолганимиш.

— Отасининг кўзи қаёқда экан?! — деди бўғилиб Сипито.

— Фронтда отаси... — жангчи қўлларини икки томонга ёзди.

— Жавобингиз шуми?!

— Ўтган гал Квемо-Чалада биздан аранг қочиб кутулади, бир ҳафтадан кейин эса бегуноҳдан-бегуноҳ Бандо Цкипуришвилининг тилини киркиб олибди, чақимчиликда гумонсираб... Амаглебалик бева аёл Карцивадзе уйига киритмаган экан, ўша куниёқ тунда ўт қўйиб кетибди... Ҳа, ҳозир у қутурган бўридан ҳам баттар хавфли бўлиб қолди...

— Худони ўртага солиб айтаман — у яшамаслиги керак! Агар қўлинглардан келмаса, бизга қурол беринглар, мана биз йўқ қиласиз! — деди бирдан Глахуна Керкадзе ва негадир Бачанага қараб қўйди. Бачана Глахунанинг кўзларида олов чақнаганини кўриб, аъзойи бадани музлаб кетди.

— Яқинда Киквадзе Набеглава фермасидан анча-мунча пишлекни кўтариб кетган. Бу ерга ҳам кеп қолиши мумкин, шунинг учун давлатга топширадиган нарсаларинг бўлса, эртагаёқ қишлоққа олиб боринглар, — деди Герваси ўрнидан туриб.

— Ажаб бўгти. Нега бизнинг куролларимизни олиб қўйишиди? — деб тўнғиллади Сипито.

— Ҳозир мунозаранинг вақти эмас! Бизга йигирма бўлакча пишлок билан иккита улокни беринглар, бундан ортигини опкетолмаймиз! — деди Герваси ва жангчиларга ўтирилди: — Бўла қолинглар, эрталабгача қишлоққа етиб боришимиз керак! — Шундай деб, оти боғланган томонга караб юра бошлади.

— Ие, ҳаммасини ўзинглар опкетсанглар, Манучар Киквадзега нима қолади? — пичинг қилди Иона.

— Вой, заҳар-ей, — раис хафа бўлди, — қачон мен колхоз мулкини еганман? Болалар боғчасига, сени неварангта олиб бораман! Ёки шубҳанг борми?

— Ҳазиллашдим, ҳазил! — деди уялиб Иона. — Аммо-лекин... Сендан олдинги раис ҳам шунака дерди, кейин қарабсанки, ўша улокчалар ўзининг ҳовлисида чопкиллаб юрган бўларди. Шунақасиям бўлади!

— Ҳм, қани энди мен ҳам ановига ўҳшаган қарокчи бўлсаму тилингни шартта суфуриб олсам! Сени қара-ю! — Герваси кўл силтаб, отининг айилини торта бошлади.

— Ҳаммаси тайёр! — деди Глахуна унинг олдига келиб. — Бугун отларни ҳайдаб келамиз, эртага қишлоққа қолган нарсаларимизнинг барини жўнатамиз.

— Жуда соз! Лекин эҳтиёт бўлинглар! Ҳозирча хайр! — Герваси отига минди.

— Герваси! — деб чакирди Глахуна.

— Хўш?

— Тўйпончангни ташлаб кет.

— Ўзим нима қиласман куролсиз?

— Сизларга иккита автомат етади. Тўйпончангни якшанба куни олиб бораман.

Герваси иккиланиб қолди.

— Хўш, ўйлайдиган нимаси бор экан, тезроқ ҳал кил!

Герваси истамайтина елкасидан қайишни ечиб, тўйпончани Глахунага узатди.

— Лекин билиб кўй, совға қилаётганим йўқ, қайтариб берасан!

— Олдин овозини эшитасан! — Глахуна Гервасининг

кўлидан тўшончани олиб, Бачанага узатди. — Ма, хуржунга соп кўй.

Бачана бостирманинг устунида осиғлиқ турган хуржуннинг бўш кўзига тўшончани ташлади, Герваси билан жангчилар эса, отларини буриб тоғ ёнбағридан пастга тушиб кетишди.

Кўп ўтмай уч отлиқ туман орасида кўздан ғойиб бўлишди. Анчагача от туёкларининг овози эшитилиб турди, кейин ҳаммаёқда жимлик чўқди. Отларини йўргтириб кетган суворилар ортидан Чхакоура ёнбағрида маскан тутган одамларнинг ўй ва ташвишларичувалиб қолди.

— Энди бориб отларни ҳайдаб келинглар! — Глахуна шерикларига мурожаат қилди. — Эрталаб кўрувдим, ҳўв анави ёқда, Зоти томонда ўтлаб юришган эди, — Глахуна кўли билан ишора қилди. — Икки соатда қайтиб келасизлар. Болани ҳам ола кетинглар... Чўпчироқ ҳам овлолинглар.

Сипито елкасига аргамчи ташлади, белига ойболта қистириб, чўпчироқни ёқди. Глахуна бостирма томонга қараб юрди.

— Намунча тикилинч? — деб қичкирди унинг орқасидан Сипито. — Эрталаб борсак ҳам бўлади-ку... Коронифида туртиниб юрамизми?

— Айттан ишни қилинглар, митингнинг кераги йўқ! — деб жавоб берди Глахуна.

— Болага раҳм қиссанг бўларди! — Сипито Глахуна ни кўндиришга уринди.

— Унга жин ҳам урмайди! Ўргансин!

Сипито билан Иона тоғ оралаб кетган сўқмокдан индамай боришар, Бачана уларга базўр етиб юрарди.

Фермадан мунгли маъраш эшитилди. Бачананинг эчкисини тўлпроқ тутаётган эди...

Тонготарда қайтган чўпонлар ҳангу манг бўлиб қолишди. Сўнган гулхан ёнида бошидан ўқ еган иккала овчарка чўзилиб ётар, оғилдаги соғилмай қолган ва оч жони-ворлар зорланиб маърашарди. Глахуна кўринмасди. Чўпонлар зир югуриб, уни қидира бошлишди, аммо ферма мудирининг изини ҳам топишолмади. Бирдан Бачананинг кафтларидан худди олдинги пайтдагидай тер чиқиб кетди. Сипито Гудавазде бир нима демокчи бўлди-ю, аммо гапиролмади, гўё соқов кишидай, алланималар деб будранди, кейин бўшашиб ерга ўтириб қолди.

— Манучар Киквадзенинг иши бу! — деб хитоб қилди Иона Орагвелизде, эгарланмаган отга сакраб минаркан.

— Қаёкқа? — деди базур Сипито.

— Топиш керак уни! — Шундай деб, Иона отини учирив кетди.

Бачана чопиб бориб, хуржунни пайпаслаб күрди. Тўппонча жойида эди. Кейин Сипитонинг ёнига келиб ўтириб, муздек кафтини унинг тиззасига кўйди.

— Сен борма, йигитча! — деди Сипито пешонасидаги терни артиб.

Бачана Сипитонинг тиззаси қалтираёттанини сезиб, унинг ўзидан ҳам баттар кўркаёттанини англади.

— Сиз... Сиз қўрқманг, Сипито амаки! — деди у.

Сипито аянчли жилмайиб, қалтираб турган оёғини узатди.

— Кўрқмай бўладими, ўғлим?! — деди у ва бирдан хўнграб йиғлаб юборди.

Пишлок тўла кажавани орқалаб олган Глахуна олдинда чайқалиб бораради. Унинг орқасидан келаёттан Манучар Киквадзенинг кўлидаги милтиқнинг тепкиси кўтариб кўйилган эди.

— Тезроқ, тезроқ юр, Глахуна! Мен билан ҳазиллашма! — деди Манучар Глахунани туртиб.

Глахуна лабини тишлади.

Ферма мудирига алам қиласарди. Қандай қилиб бу ярамас билдирамасдан, писиб келди? Глахуна жонидан ҳам ортиқ кўрадиган итларни отишга қандай муваффақ бўлди? Глахунани ўзи билан кетишга, тағин пишлок тўлдирилган кажавани орқалашга қандай мажбур қилди?

Глахунани кон, итларнинг қони ҳаяжонга соларди. Ўз ҳәстида у қонни кўп кўрган эди, аммо бу кон — ўқдан оқсан қон бошқача бўларкан!... Уят ва иснод сенга, Глахуна! Тўппончани нима учун олган эдинг? Хуржунга яшириб кўйиш учунми? Шармандалик, шармандалик! Нима учун куролга ташланмадинг? Ахир бу каллакесар тепамда турган эди-ку! Унга бас келиб бўлармиди?! Уят ва иснод сенга, Глахуна!

Алам ёшлари Глахунанинг томонига тикилаёттан эди. «Ёрилиб кет, юрак!» — деб илтижо қилди у. Аммо юрак ёрилмади. Қайтанга Глахуна қадамини тезлатди. Шармандалик, шармандалик!

Олдинда ҳалқоб кўринди. Тўлин ойнинг акси ҳалқоб-

да жилва қилас, гүё ой ер остидан, унинг ковагидан мўралаётгандай туюларди. Мана ҳозир Глахуна ана шу ковакка қадам ташлайди-ю, ер остига киради-кетади. Аммо ҳалқоб тагида ковак йўқ эди, бинобарин, Глахуна шалоп этиб кўлмакка ўтириб қолди.

— Тур ўринингдан, ялқов! — деб бақирди унга Манучар.

Глахуна ўринидан туриб, Манучарга қаради.

— Ҳўш, Глахуна Керкадзе, чарчадингми? — иржайди Манучар. — Шунака бўлади! Тилаңчи раисинг билан анови мишиқи қаҳрамонларга нима керак экан? Мени тутмоқчи бўлишибдими, а? Мен ўша ерда эдим-ку, ахир! Ҳа, ўша ерда учовини ҳам чуфурчиқдай нишонга олиб ўтирган эдим! Нега ўрмонга киришмади? А? Журъат этишполмадими? Шунака бўлади! Ўз автоматлари билан бикинларидан дарча очиб қўйишмни билишган-да, азamatлар! — Манучар қах-қах уриб кулди.

— Кулляпсану Манучар Киквазде, лекин бари бир кунинг битган! — деди Глахуна.

— Бу ҳақда урушдан кейин гаплашмамиз! Энди кажавани олиб, олдимга туш! Лойда думалашга ултурасан, большевиклар текин путёвка бериб, сени Цхалтубога¹ жўнатишади! Совет ҳокимияти олдидаги хизматларинг учун!.. Қани, юр!

— Урушдан кейин, агар унгача бирор ўлдириб қўймаса, Чохатауридаги энг баланд чинорга ўз қўлим билан осаман сени, аблах! Ўлигингни нимта-нимта қилиб, туз сепаман! Тфу! — Шундай деб, Глахуна Манучарнинг юзига туfurдди.

Киквадзе ҳанг манг бўлиб қолди. Кейин бирдан куличкашлаб, Глахунанинг чаккасига туширди.

Глахуна ҳалқобга ағдарилди. Ўрнидан туриб, юзидағи қонни артди.

— Ўлдирадиган бўлсанг — ўлдир, ярамас, лекин сен билан ҳеч қаёққа бормайман! — деди у бўғик овоз билан ва яна ўтириб олди.

— Бекорларни айтибсан, Глахуна! Пишлокни керакли жойга олиб бормагунингча, ўлимни хаёлинга ҳам келтирма!

— Кимга қарши курашяпсан, ит эмган! Қани, тушунириб бер-чи!

¹ Ц ҳ а л т у б о — Грузиядаги больнеологик курорт.

- Сизларга қарши, хурматли Глахуна, большевикларга қарши! Йигирма икки йилдан бери отамни ерини тепкилаяпсизлар... Етар! Энди бизнинг галимиз келди!
- Биз деганинг ким?
- Мен ва Германия!
- Германия қани?
- Келади, Глахуна, келади! Ана ўшанда мени осмоқчи бўлган чинорингта биз ҳаммаларингни осамиз! Энг олдинда райкомингларни секретари қизил байроқ кўтариб боради.. Энди тур!

— Тирик эканман, жойимдан жилмайман, ўлигимни қаёққа олиб борсанг олиб бор! Шу пайтгача сен билан келдим, мана шу шармандагарчилик ҳам етади!

Киквадзе кўлини яна бир инсоннинг қони билан бўяшига ишонч ҳосил килди.

— Қани бўлмаса, у ёққа қараб, худога арзи додингни айтиб қол... Минг қилганда ҳам олло таоло лойимизни бир жойдан олган...

Глахуна чўккалааб, қўлларини кўкка узатди.

— Эй парвардигори олам! Бугун мен мана бу иблисни ўз қўлим билан ўлдиришга ваъда берувдим... Акси бўлди, энди ўзим унинг дастидан ўлиб кетадиганга ўхшайман! Бунга йўл кўйма, қодир эгам! Мен сенинг бандангман, омонатингни ўзинг ол! Агар бор бўлсанг, агар овозимни эшитаётган бўлсанг, тезроқ жонимни ола қол! Модомики, мен билан манови ҳайвоннинг лойи бир жойдан олинган экан, бу дунёда яшаб нима қиласман!

Чҳакоура ўрмонида акс садо бериб, уч марта қаттиқ гумбурлаш эшитилди. Глахуна яқиндагина ер остидан тўлин ой мўралаб турган ўша ҳалқобга юзтубан йикилди. Она-Ер кўксини очиб, уни ўз бағрига олганини, кейин яна бўшлиқ беркилиб, замин ўзининг улкан кафти билан унинг қовоқларини охиста силаганини, сўнг осмонга қора чойшаб тортила бошлаганини Глахуна аниқравшан ҳис этди...

Сипито Гудавадзе, Иона Орагвелидзе, Герваси Папация ва икки нафар кўнгилли жангчи Глахунанинг жасадини фермага олиб келишганда тонг ёришиб қолган эди. Беш нафар эркак чурқ этмай, бир томчи ҳам кўз ёш тўкмай кун чиқишини кутишди.

Фақат тонг отгандан кейингина Иона Бачана фермада йўқлигини пайқади.

— Шуниси етмай турувди! — деди Сипито хуноб

бўлганидан иккала қўли билан тиззаларига уриб. Сўнг: —
Бачана! — деб қичкирди.

— Бачана! — такрорлади Иона.

— Бачана-а-а-а... Бачана-а-а-а! — деган овоз ҳаммаёкни тутиб кетди.

Акс садо у қоядан-бу қояга урилиб, сўнг дарага шўнги-ди, сой ва жарликларни айланиб, охири ўрмонга ўтди ва ниҳоят, болани топа олмай, фермага, оғир мусибат ва умидсизликдан адою тамом бўлган эркакларнинг ёнига қайтди...

Куёш энди тиф отган паллада елкасига хуржун ташлаб олган бола ўрмондан ёлғизоёқ йўлга чиқди. Булок бўйига ўтириб, йиртиқчувагини ечди, уни бир зум қўлида айлантириб турди-да, сўнг бир четта улоқтириб, шишиб кетган сёқларини муздек булок сувига солди. Кейин ювина-ди, бошига хуржунни қўйиб, кўм-кўк ўтлок устига чўзилгач, чукур-чукур нафас олди. Жуда баландда, мовий осмонда қанотларини ёзиб, қиргий учиб юрарди.

— Эҳ, кани эди мениям қанотларим бўлса! — деб кўнглидан кечириди бола. — Осмондан ҳамма нарса кафтадек кўриниб турари...

Бола кўзларини юмиб, анча пайттacha қимирамасдан, ҳеч нарсани ўйламасдан ётди.

Бир маҳал тепадан сўқмоққа қасур-қусур қилиб учтўрт тош думалаб тушди. Бола тез ўрнидан туриб, атрофга аланглади. Кўтарма четида соч-соқоли ўстган, жағи олдинга туртиб чикқан озғин бир одам қўлида милтиқ ушлаб турарди. Боланинг дами ичига тушиб кетди.

— Кимсан? — деб сўради ҳалиги одам.

Бола чурқ этмади.

— Нима бало, соқовмисан?

— Чхакоураликман! — деди бола базур.

— Қаёққа кетяпсан?

— Зотига.

— Кимникига?

— Кариндошларимизникига.

Эркак ўйланиб қолди. Сўнг боланинг кўзларига синчковлик билан тикилиб, сўради:

— Сизларнинг қаршиングизда Квенобан фермаси бор.

Ўша ёқдан ўтдингми?

— Йўқ, ферма биздан узок. Ўрмон орқали келяпман, йўл якин бўлсин деб... — Бола қуруқшаб кетган лабларини ялади. — Ўзингиз кимсиз, амаки?

— Ўрмончиман. Фермага кетяпман, чўпонларда ишим бор эди... Хуржунингда нима бор?

Бола шошиб қолди, чунки хуржунда нима борлигини билмасди. Таваккал қилиб қўлини хуржуннинг бир кўзига тикди ва оғзига карам ўзаги тиқилган шишани олиб, ўт устига кўйди.

— Нима у? — деб сўради эркак.

— Ароқ.

— Ҳали ароқ ҳам ичасанми, тирранча?

— Оз-моз! — жилмайди бола. Кейин хуржундан қирк-кулоқ барига ўралган бир бўлак пишлок, маккажӯхори унидан ёпилган яrimta нон ва ниҳоят, пишган эчки гўшти чиқариб кўйди.

— Ўх-хў, маза қиласидан бўлмиз-ку! — деди эркак ва тепадан пастта туша бошлади.

— Қани, келинг марҳамат! — таклиф қилди уни бола ва ўзи хуржун устига ўтирди.

— Демак, фермада бўлмадим дегин? — Эркак боланинг ёнига ўтириб, милтифими тиззасига кўйди. Бола «йўқ» дегандай бош чайқади ва титрофими сезидирмаслик учун қўлларини тагига босди. Эркак тамадди қилишга тушди. Қорнини тўйғазиб олгандан кейин болага мурожаат этди: — Нега қараб турибсан? Ҳаммасини бир ўзим емайман-ку?

Эркак шишанинг қўлига олиб, обдан чайқади.

— Зўр ароқка ўҳшади! — деди у.

— Жудаям зўр! — жавоб берди бола.

Эркак кафти билан шишанинг оғзини артиб ташлаб, даҳанига бир култум ароқ қувиши билан уни қаттиқ ўйтал тутди.

— Ў, жин урсин! Ароқ эмас, олов-ку бу! — деди у ва чап тирсагини юзига босди.

«Э худо, менга куч-кудрат ато қил, кейин жонимни олсанг ҳам майли!» — деб кўнглидан ўтказди бола ва қўлини хуржунга узатди. Кейин тез ўрнидан турди.

Нафасини ростлаб олган эркак болага каради-ю, донг котиб қолди. Бола унга тўшонча ўқталиб турарди.

— Тур ўрнингдан, Манучар Кикваэде! — деди бола эркадан кўзини узмай.

Киквадзе турмокчи бўлди-ю, аммо туролмади.

— Тур деялман сенга, абллаҳ! — такрорлади бола.

— Кимсан ўзинг, бу нима қилганинг, йигитча? — деди Манучар ўзига келиб.

— Глахуна Керкадзе!

Манучар эсанкираб қолди.

— Мен Глахуна Керкадземан, энди мени қўлимда ўласан!

Оғир маузер боланинг кўлида лапанглаб кетаверганидан у қуролни икки кўллаб ушлаб олди.

Манучар тиз чўқди ва тер босганидан гўё эндиғина сувдан чиккандай шалаббо бўлиб кетган бошини чайқаб, ёлвора бошлади:

— Тентаклик қилма, бола!.. Сени ёшингда одам ўлдириш гуноҳ... — Манучарнинг овози титраб кетди. — Отмал.. Қандай қилиб котил деган номни кўтариб юрасан, ер юзида қандай қилиб яшайсан?

— Ўзинг-чи? Ўзинг қандай қилиб яшаб юрибсан?

— Наҳотки мен яшаётган бўлсам?

— Сен ўласан, Манучар!

— Лоакал исмингни айт, нима учун менинг қотилим бўлмоқчисан? — илтижо қилди Манучар ва лабини шундай тишладики, тиркираб қон чиқиб кетди.

Манучар ҳамон бир нималар деб шивирлар, аммо бола буни эшитмасди. Унинг қулоқлари том битиб қолган, юраги қинидан чиқиб кетгудек дукурлар, чакка томирларининг лўқиллагани худди улкан темир болганинг зарбини эслатарди. Бола фақат эшитиш қобилиятини эмас, шу билан бирга кўриш қобилиятини ҳам йўқотгандай эди, чунки унга томон әмаклаб келаётган Манучарнинг башараси гоҳ иккита, гоҳ учта бўлиб кўринди, сўнг бутунлай кўздан ғойиб бўлди. Шундан кейингина бола тепкини босди.

У ўқ овозини ҳам эшитмас, қанча ўқ чиқаётганини ҳам санамасди. Фақат бармоқлари нимкумуш дастасига ёпишиб қолган тўпшончанинг ва ўз билакларининг титрашини сезиб турарди, холос. Нихоят, тўпшончанинг силкиниши тўхтагач, бола бирдан ҳолсизланди, бармоқлари бўшашиб, тўпшонча Манучар Киквадзенинг илма-тешик бўлиб кетган боши ёнига тўп этиб тушди.

Бола мурдадан юзини четта бурди, ерга ўтириб бoshини тиззалари орасига сукди-ю, гўё ўрмонда адашиб қолган бўри боласидай, уввос тортиб йиглаб юборди.

Ярим кечада Ломкаца Рамишвили эшикнинг қаттиқ тақиллашидан уйғониб кетди. Ўрнидан туриб, жинчи-роқни ёқди-да, эшик олдига келиб:

— Ким у? — деб сўради.

— Мен, Бачанаман! — деган товуш эшитилди эшик орқасидан.

— Йўқ, сен Бачанамассан! — Ломкаца неварасининг овозини танимади. Унинг юраги ўйнаб кетди.

— Менман, бува, очинг эшикни!

Ломкаца тамбани суриб, эшикни очди. Остонада бошини ҳам қилиб Бачана турарди. Унинг усти-боши бир аҳволда, оёқларига қон чапланган эди.

— Кир!

Бачана қимир этмади. Ломкаца унинг елкасидан тортиб, ичкарига олиб кирди. Жинчироқни стол устига кўйиб, ўзи стулга ўтириди.

— Нима бўлди? — деб сўради чол титроқ овоз билан.

— Одам ўлдирдим! — деди Бачана. Шундай деди-ю, жаги титраб кетди. Ломкацанинг ранги кув ўчиб, юрагини чангаллаб қолди. Орага узоқ жимлик чўкди. Ниҳоят, Ломкаца ўзига келиб, аранг тилга кирди:

— Беш йил инжилни шунинг учун ўргатувдимми?

Бачана индамади. Терлаган кафтларини иштонига артиб, бошини куйи этганча тураверди.

— Кимни ўлдирдинг? — ниҳоят жимликни бузди Ломкаца ва жавоб кутиб бутун вужуди қулокқа айланди.

— Глахуна Керкадзенинг қотилини ўлдирдим, бува!

Хайратдан Ломкацанинг кўзлари бакрайиб қолди. Ўрнидан турмоқчи бўлган эди, тиззалири қалтираб, туролмади.

— Сен... Манучар Киквадзени ўлдирдингми? — қайта сўради у пичирлаб.

— Ха, ўшани!

Ломкаца инқиллаб базўр ўрнидан турди, бориб эшикни зич қилиб ёпгач, неварасининг олдига қайтиб келиб, унинг бошини кўксига босди.

— Бирор биладими буни? — деб шивирлади у.

Бачана бош чайқади.

— Мен учун иккита илоҳий одам бор эди, — деди у паст товуш билан, — сен ва Глахуна. Биттаси Манучарнинг дастидан ҳалок бўлди... — Бачана иссиқ кафти билан бувасининг қадоқ босган кўлини ушлади. Чолнинг кўли яҳдек совуқ эди. — Яхшилаб ўйлаб кўр, болагинам... Тағин бирор тўккан қонни бўйинингта олиб юрма... Оғир иш бу... — деди Ломкаца чуқур ўйга толиб ва бирдан қартайган томирларига неварасининг чўғдек қизиб турган қўлидан қайнок қон қўйилаёттанини сезди, бу

кон аввал кўкрагини ёндириди, сўнг чаккаларига урилди. Ломкаца неварасининг кўзларига узоқ тикилиб, энди унинг ўн беш ёшли, касалманд Бачана эмаслигини англади. Боланинг ўтли нигохига бардош беролмай, кўзларини олиб қочди. Тамом ўзгариб кетган бу одамнинг кўз қорачиқларига яширинган пинҳоний саволни. Ломкаца дилдилидан ҳис этди ва неварасининг бутун келажаги ўзининг бу саволга берадиган жавобига боғлиқ эканлигини тушунди. — Тўғри қипсан, ўғлим! Мен ҳам шундай қилган бўлардим! — деди у ва неварасини маҳкам бағрига босди. Бачана бирдан бўшашиб жикқа терга ботди, бувасининг қучоғидан сирралиб чиқиб, полга ўтириб қолди. — Э, тангirim! Наҳотки шу норасида гўдакнинг қўли билан ўч олсанг! — Ломкаца инграб, неварасининг ёнига чўкди...

Юз берган ҳодисадан эс-хўшини йўқотган Сипито Гудавадзе тонг маҳали Ломкацанинг уйига ховлиқиб кириб келганида бува билан невара ҳамон полда ўтиришар, Бачана ҳўнграб йиллар, Ломкаца эса унсиз ёш тўкарди...

5

Профессор Антелава палатага даволовчи дўхтири билан ҳамшира ҳамроҳлигида кириб келди. Бачана юрагининг уришига қулоқ тутиб, кўзларини юмганча ётарди. У мамнун эди: юраги қаттиқ тениб, энди бутун организмга шиддат билан кон ҳайдамокда эди. Бачана толиқкан юраги кун сайин кувватга тўлиб, фикри тиниклашиб бораёттанини сезиб турарди. У профессор кирганини фаҳмлади-ю, аммо ҳаётга қайтгани туфайли вужудини қоплаган севинч туйгусидан ўзини ухлаганликка солиб ётаверди.

- Салом! — деди профессор.
- Мухтарам профессорга саломлар! — Булика хиёл бошини кўтарди.
- Сиҳатлик тилайман! — жавоб берди ҳазрат Иорам.
- Хўш, ишларимиз қалай? — профессор умумий савол берди Буликанинг касаллик ва рақасини дикқат билан кўздан кечираркан. — Тез кунда сизни реабилитация бўлимига ўтказамиш! — деди у қониқиши ҳосил қилгач.
- Менга амнистия маъқулроқ! Ўзимни яхши ҳис қиляпман, уч кундан бери мана шу оёқларим билан хожатта бориб келяпман, агар сиз рухсат берсангиз, шу бугуноқ уйга кетишими мумкин! — деди Булика ва ўзи-

нинг соғайиб кетганини намойиш қилиш учун адёл тагидан яланғоч оёқларини чиқазиб кўрсатди.

— Сизни огоҳлантирган эдим-ку! — профессор дўхтирга мурожаат қилди.

— Мен нима қилай, каравотга боғлаб кўёлмайман-ку!

— Боғлаб кўйиши керак! Туриш мумкинмас сизга, тушуняпсизми? Еки тувак ёқмаяптими? — ҳазиллашиб профессор ва Буликани елкасидан босиб, ўрнига ётқизиб қўйди.

— Унақамас, профессор! Мұхтарам жамоани безовта қилгим келмаяпти! — тиржайди Булика.

— Хечкиси йўқ! — деди профессор.

— Ундан ташқари, виждоним қийналяпти: мен туфайли Вакенинг ярим ахолиси яланг оёқ юрган бўлса керак-ов!

— Нима, Вакенинг бутун ахолиси яланг оёқ юриши ни хоҳляпсизми?

— Ҳм... Кечирасиз, хурматли профессор, бошқа такрорланмайди! — Булика гапнинг мазмунига тушунди ва ҳақиқатан ҳам Вакенинг жамики ахолиси фақат унинг соғайишини кутаётгандай, ўрнига жуда эҳтиётлик билан чўзилди.

— Бугун католикос кўнгироқ қилиб, соғлигингизни сўради. Унга нима деб қўйай, ҳазрат Иорам? — профессор Ортачала черковининг нозирига мурожаат қилди.

Католикоснинг эътиборидан таъсирланган рухонийнинг кўзлари жикқа ёшга тўлди.

— У кишининг дуойи фотиҳалари шарофатидан қодир эгам омонатини қайтариб олмаяпти, падари бузрукворга шундай деб айтинг.

— Демак, бизнинг алоқамиз йўқ экан-да? — ёлғондан хафа бўлди профессор.

— Сиз дўхтирларга дўзахнинг эшиги ишониб топширилган, католикос эса беҳишт дарвозасини қўриқлади, — ўзини оқлашга уринди ҳазрат Иорам ва шошиб чўқиниб қўйди.

— Йўқ, отахон, у дунёга олиб борадиги йўл фақат битта дарвозага тақалади — ана шу дарвозада биз дўхтирлар турамиз. Жаннат билан дўзах эса у дунёнинг икки бўлаги холос, кимни қаёққа раво кўради — бу худонинг иши. Бизга у дунёнинг дарвозасини одамларга бевакт очмаслик буюрилган. Шунаقا!

Ҳазрат Иорам ўнғайисиз холга тушиб, бир йўталиб қўйди ва бошқа оғиз очмади.

- Ҳалиям ухляштими? — деб сўради профессор Бачананинг томир уришини ўлчай туриб.
- Кечасиу кундузи ухляшти! — жавоб берди дўхтири.
- Жуда соз! — профессор Бачананинг бош томонида осиклиқ турган касаллик варакасини олди. — РОЭ камайган, холестерин ҳам оз, бу яхши! — деди у мамнун бўлиб. — О, экстрасистол давом этяптими? Қанақа чора кўрятпиз?
- Эральдин. Таъсири зўрроқ...
- Оғриқ борми?
- Оз-моз.
- Кай пайтларда?
- Тахминан ҳар ярим соатда, уйроқ пайтида.
- Пантопонни давом эттиринг.

Профессор адёлни қайириб кўйиб, Бачананинг кўкрагини узоқ кўздан кечирди, кейин енгил тин олди.

- Аневримга чап бериб қолганимиз яхши бўлди-да!
 - Бачана кўзларини очди.
 - Салом, муҳтарам профессор!
 - Ие, уйроқмисиз? — деди ажабланиб профессор.
 - Мен, умуман, ухламайман.
 - Нега энди?
 - Шундоқ. Ухламасдан туш кўриб ётавераман.
 - Қанақа тушлар кўрасиз?
 - Гоҳ яхши, гоҳ ёмон.
 - Ўйку олдидан яхши нарсалар ҳақида ўйлашга ҳаракат қилинг, шунда тушингиз ҳам яхши бўлади.
 - Сиз нима дейсиз, профессор, кутулиб кетдимми? — деб сўради Бачана.
 - Буни сиздан сўрамоқчи эдим!
 - Бачана шошиб қолди.
 - Назаримда... Менимча... Ўзимни дуруст хис қиляпман...
 - Унақа бўлса, яхши! — Профессор Бачананинг юрагига фонендоскоп қўйди.
 - Хўш, қалай? — сўради Бачана овози титраб.
 - Яхши эшитяпман. Кеча чатоқ эди.
- Профессор кетишга чөгланди.
- Агар тирик қолсам, сизга тилладан иккита бюст ясаттираман! — жилмайди Бачана.
 - Нима учун иккита?
 - Биттасини ўзингизга тақдим этаман, иккинчисини ёзув столимга кўйиб, унга сажда қилиб юраман.

- Гогилашвили сиздан кўра пишикроқ экан, у фақат битта бюст ваъда қиласиги!
- Рафиқангиизга иккита бриллиант исирға ҳам. Бундан ташқари, умр бўйи пойафзалингизни текинга тузатиб бераман! — деди Булика.
- Илоҳим, согайиб кетинглар! Энди мен борай, хотинимни огоҳлантириб кўйишим керак — қулогини тештириб турсин... Дарвоке, сиз нима ваъда қиласиз, ҳазрат Иoram?
- Бўйингиз баравар шам ҳадя этаман, кейин умрбод дуойи жонингизни қилиб юраман.
- Аммо-лекин инфарктдан кейин одамнинг хотираси заифлашиб қолади, тагин... — кулди профессор. — Хўш, яна қанақа шикоятлар бор?
- Ҳа, айттандай, қаламуш масаласида гаплашмоқчи эдик... Лекин келганингиздан суюниб кетиб, тамом хотирамиздан кўтарилиби... — деди Булика ва ҳамширага бир қараб кўйди.
- Қанақа қаламуш? — ҳайрон бўлди профессор.
- Узлуксиз ичкиликбозлиқ оқибатида кўзига ҳар нарсалар кўринадиган бўп қолган, муҳтарам профессор, — деди бидирлаб ҳамшира.
- Ҳўп, мен шунақа эканман, бу киши-чи? Бу киши ҳам йўқ нарсаларни кўрадиган бўп қолганми? — Буликининг жаҳди чиқиб, қўли билан ҳазрат Иoramни кўрсатди.
- Умуман, улар беозор жониворлар... — деди руҳоний вазиятни юмшатиш учун, — чиқиб, айланиб юришади, қанд ейишади... шу!
- Завхозни чақиринг! — буюрди профессор.
- Каламушларнинг қандини олиб келишга кетган, — жавоб берди дўхтири.
- Бу қанақаси — қаламушларни қанди эмиш-а? Нима, республика касалхонасида қаламуш шу қадар кўпки, уларга алоҳида таом белгиланганми?! — профессорнинг фирони чиқиб кетди.
- Захар у, профессор! — тушунтириди дўхтири.
- Маргимуш! — аниқлик киритди ҳамшира.
- Бемаънгарчиллик! — деб хитоб қилди профессор ва хайрлашмасдан палатадан чиқиб кетди.
- Балки гапирмаслик керакмиди? — деди Булика ташвишланиб.
- Гапирсанг, гапирмасанг — ҳеч нарса ўзгариб қолмайди. Бир оз тургандা, ўз кўзи билан кўрарди, —

жавоб берди ҳазрат Иорам. — Ана! — Шундай деб, у Буликанинг каравоти остидан чиқиб келган каламушга бир бўлак қанд ташлади.

Бир соатлардан сўнг палатага касалхонанинг бош дўхтири, хўжалик мудири, дезинфектор, иккита санитар, даволовчи дўхтири ва ҳамшира Женя кириб келишиди.

— Қани каламуш? — деб сўради дезинфектор важоҳат билан.

— Мана! — деди Булика бармоғи билан ўнг қовоғини қайириб.

— Извогарлик қиляпсизларми, а?

— Анови қандни мен ебманми? — Булика полда ёттан, ярми ғажилган қандни кўрсаатди.

Санитарлар каравот тагига эмаклаб кириб кетишиди, кейин палатани айланиб, ҳамма тирқишиларга маргимуш тикиб чиқишиди.

— Маргимуш сал эскирган, лекин ҳечкиси йўқ. Эртагача кутамиз, агар таъсир қилмаса, мушук топиб келамиз, — тасалли берди дезинфектор беморларга, кейин санитарларга мурожаат қилди: — Менинг кабинетимга ҳам сепинглар, шкафнинг оёқларини ғажиб ташлашибди, лъянатилар!.. Яна нима талабинглар бор? — дезинфектор тагин беморларга юзланди.

— Нима учун Америка Жанубий Кореядан ўз кўшинларини олиб чиқиб кетмаяпти? — деди Булика.

— Фаламис! Ярамас, извогар! — дезинфектор зарда билан эшикни ёпиб чиқиб кетди.

— Фаламис ва извогар — сени отанг, ўзинг эса каламушсан! — деб бақирди Булика унинг орқасидан.

Сал ўтмай палатага Женя шприц кўтариб кириб келди. У Бачананинг каравоти ёнига келиб, адёлни кўтариб ташлади-да, ўзича гудранди:

— Аслида баъзи бирорларнинг тилига пантопон қилиш керак эди, ортиқча валдирарамаслиги учун!

— Агар мени назарда тутаётган бўлсангиз, пантопон қилиш учун бошка ерим ҳам бор! — сўз қотди Булика.

Женя индамади. Бачанага укол қилиб, нина ўрнини ишқалади-да, хонадан чиқиб кетди.

Аммо ҳаял ўтмай қайтиб келди:

— Сизни бир одам сўрайапти, — деди у Бачанага.

— Ким экан?

— Яқин қариндошиман, дейди.

- Агар сиз йўқ демасангиз, майли, кирсин.
 - Женя чиқиб, ўрта бўйли, юзини сепкил бостган, кўллари калтабакай малла бир одамни бошлаб кирди.
 - Факат беш минутга! — огоҳлантириди Женя.
 - Бир лаҳзага! — жавоб берди нотаниш киши ва таклифни хам кутмасдан Бачананинг каравоти ёнида турган стулга ўтириди.
 - Салом, хурматли Бачана! — У Бачананинг тиззалига енгил шапатилаб кўйди.
 - Салом! — деди Бачана таажжубланиб.
 - Танимадингиз-а?
- Бачана ҳарчанд уринмасин, уни эслаёлмади.
- Энди-чи? — малла одам ён томонга юзини бурди. Бачана ўнғайсизланиб, жилмайди.
 - Бир эсланг-а: Сухуми, Чернявка, Венециан кўприги, ўн учинчи мактаб, холаларингиз — Маро, Нина, Тамара, холаваччаларингиз — Нелли, Зулейка, Додо, Кока... — нотаниш киши бармокларини букиб, санай бошлади.
 - Қариндошларимни яхши биламан, сиз ўзингизни таништириинг! — деди Бачана тоқати тоқ бўлиб.
 - Нугзарман, Нугзар Даражелидзе! Эсингиздами, Нина хола синглнимни чўқинтириб, унга Луиза деб ном кўйган эдилар...
 - Ўлай агар... — Бачана баттар ҳижолат чекди.
 - Ўшандан бери исми Луиза бўпкетган.
 - Хурсандман.
 - Ха, баракалла, ўша Луизанинг акасиман. Нугзар Даражелидзе! — ниҳоят масалага аниқлик киритди нотаниш киши.
 - Хўш, хизмат? — сўради Бачана.
 - Соғлигингиз қалай, хурматли Бачана? Халқ қаттиқ ташвиш чекяпти...
 - Бир нави...
 - Кўринишингиз яхши, илоҳим дард нималигини билманг! Юзларингиз нақши олмадек. Факат сал озибсиз, холос... Якинда телевизорда кўрувдик, зўр гапирдингиз... Кулавериб ичагимиз узилди!. Заб тилингиз борда! Ха-ха!. Айникса, мухолифлар ҳакидаги гапларингиз қойилмақом чиқди!. Ха, унда сал тўлароқ эдингиз... Лекин ҳозир ҳам, — тфу, тфу, кўз тегмасин, — ранг-рўйингиз бинойидек, дўстларингиз суюниб, душманларингиз куяверсин! — Малла киши яна Бачананинг тиззалига шапатилади.

- Ўзингиз қалай, синглингиз Луиза яхши юрибди-ми? — деб сўради Бачана мулойимлик билан.
- Э-э, асло сўраманг! Ёмон, хурматли Бачана, жуда ёмон! — Дарахвелидзе пешонасидағи терини артди.
- Нима гап ўзи?
- Биласизми... Бегона одамларнинг олдида қанақа бўларкин...
- Уларга туриш мумкин эмас, менга-ку мутлақо... Шунинг учун, айтадиган гапингиз бўлса, шу ерда гаш-раверинг...

— Худо ҳаққи! Бемалол! — Булика бошига адёлини тортиб, девор томонга ўгирилиб олди, ҳазрат Иорам ҳам дарров шундай килди.

Дарахвелидзе бир оз иккиланиб тургач, ниҳоят юра-гини ёрди:

- Арзимаган нарса, хурматли Бачана, биттагина чи-ройли имзонгиз керак бўп қолди.
- Менга қаранг, яқиндагина менга пантопондан укол килишган, гапни чўзманг, ҳозир ухлаб қоламан.

Дарахвелизде бошларини буркаб ётган беморларга бир қараб олиб, яна сўзлай кетди:

— Хўш, ўзингиз биласиз... республикада ҳозир вази-ят сал... қалтисрок... Ҳалигидай... операни ёндиришди, универмагта ўт қўйишид... Бирор ўзини отган, бирор томирини кесган. Хуллас, ахвол мана шунака, асабий... Кадрлар танлаш масаласи ҳам ҳалигидака... Бозорда гўштнинг баҳоси қанчалигини-ку айтмай қўя қолай...

- Пишлокни-чи? — жилмайди Бачана.
- Ҳазиллашяпсиз-а, хурматли Бачана, тушунаман, касбингиз шунака... Лекин гўшт билан пишлокни, ўзингиз биласиз, сигир беради бизга...
- Сиз янги зотдор сигир етиштирдингизми? — сўра-ди Бачана жиддий.

Дарахвелидзе Бачана мени қалака қиласпти, деган ўй билан унга тикилиб қаради, аммо Бачана киприк ҳам қокмади. Шундан кейингина у хотиржам бўлди.

— Йўқ, мен бошқа масалада келдим, — деди Дарах-велидзе.

— Балки, ўтга чидамли опера биносининг лойиҳаси-ни яратгандирсиз?

Дарахвелидзе терлаб кетди. У кимир этмай ётган Булика билан ҳазрат Иорам томонга шубҳаланиб қараб қўйиб, андек қаловланиб тургач, чўнтагидан иккита кон-верт чиқазди.

- Ўтинаман сиздан, ҳурматли Бачана, бошлиқларга илтимоснома ёки райкомимиз секретарига икки энлик хат ёзib берсангиз...
- Менинг нима алоқам бор? — деди ҳайрон бўлиб Бачана.
- Нега алоқангиз бўлмас экан! Сиз инсонпарвар ёзувчисиз, депутатсиз, Марказий Комитет аъзосисиз! Дардимни сизга айтмай, кимга айтаман? — ўз навбатида Дарахвелидзе ҳам астойдил таажжубланди.
- Каерда ишлайсиз?
- Абхазияда, тамаки тайёрлаш соҳасида.
- Бошлиқларга нима деб ёзишим керак?
- Секретаримиз билан қалин дўстсиз, мактабда бирга ўқигансизлар, буни ҳамма билади.
- Менинг олдимга сизни ким юборди?
- Секретаримизга факат яхшиликни раво кўрадиган одам юборди... Битта конверт сизга, иккинчисини хохлаган одамингизга беришингиз мумкин... — Дарахвелидзе чаққонлик билан иккала конвертни ёстиқнинг тагига тикиб қўйди.
- Нима гап, ишдан бўшатишдими?
- Мени ишдан бўшатиш осон бўлтими, ҳурматли Бачана?.. Лекин «ҳа» деган туяга мадад, деган гап бор. Ҳатто менга чоҳ қазиётган одамга ҳам ҳозир шу нарса керак!..
- Пантопон таъсир кила бошлади, Бачананинг ковоқлари оқирлашиб, гаплашишга, айниқса осмондан тушгандай пайдо бўлган қариндошидан гап суриштиришга мутлақо хоҳиши қолмади.
- Тушунтириброк гапириング, нима гап ўзи? — деди Бачана кўзларини аранг очиб. Дарахвелидзе вақт ғаниматлигини дарров фаҳмлади.
- Гап шундаки, у менга ревизия жўнатди!
- Эшикдан Женя бошини сукди.
- Йигирма минут бўлди!
- Майли, ҳечқиси йўқ, азизим Женя, яна бирпас ўтирсин, қизиқ нарсаларни гапираётувди! — деб илтимос килди Бачана.
- Ҳа... — давом этди Дарахвелидзе. — Ревизия жўнатди!.. Йигирма йилдан бери шу соҳада ишлайман, лекин ҳали бирортаси ревизия жўнатишга журъат этмаган эди! Аввалига ҳазиллашяпти, деб ўйлабман.
- Жўнатса нима қитти? — савол берди Бачана.
- Ана холос! Абхазия билан Грузияда қанча папиро

су қанча сигарета чекилганини донама-дона санаб чи-кишди ярамаслар... Кейин бу йил уч юз тонна тамакига юз тонна хашак қўшгансизлар, деб туриб олиши! Тағин бу гапларни кимлар гапиряпти, денг? Умрида кабинетидан остона ҳатлаб кўчага чиқмаган одамлар гапиряпти! Лоақал тамаки қаерда ўсишини билишармикин улар? Тамаки далада ўсади, шундай бўлгандан кейин, унча-мунча ўт аралашса нима қипти? Ундан ташқари, ўт заҳар эмаску! Ўтдан ўлган одамни кўрганмисиз? Уни нимаси зарар? Сигирни нима билан бокиши керак бўлмаса, тамаки биланми? Бутун зааркунандалик шундаки, сизга ўхшаган одамларни никотин билан заҳарлаб, тинкасини кутишпяпти... Бу ҳам майли-я! Яна нима дейишиди денг? Гўё биз ўтни тамаки баҳосида ўтқазиб, миллионлаб пул ишлаёттан эмишмиз!.. Тавба! Бир тонна ўт нари борса ўн сўм туради, ундан ортиқ эмас, қанақа килиб миллионлаб пул ишлар эканмиз? Ҳатто шу даражага бориб етишдики, сизлар тамакини хўллаб сотгансизлар, хўл тамакининг вазни икки баравар ортиқ бўлади, дейишди!.. Топган гапларини қаранг!..

- Ҳаммаси неча миллион?
- Реализациями ёки қўшиб ёзилганими?
- Жами?
- Кўп.
- Қанча?
- Бари бир ишонмайсиз... — деди Даражвелидзе аник жавобдан қочиб.
- Ревизия яна нималар деди?
- Э-э, у ёғини сўраманг! Уйимгаям боришиди... Қарамайсизми? Нега икки қаватли иморат қургансиз, дейишиди-я! Ҳар битта хонага эринмасдан бошларини суқиб чиқишиди! Нима қипти, икки қават бўлса? Ҳар бир қаватнинг нормадаги баландлиги икки ярим метр бўлиши керак, менини атиги икки метру қирқ саккиз сантиметр, холос...
- Икки сантиметрганинг нима аҳамияти бор? — деди кулиб Бачана.
- Қизиксиз-а, ҳурматли Бачана! Жудаям бор-да! Масалан, ўқнинг катталиги икки сантиметр келади, лекин тўнғизни ағдаради! Ўтган йили бир одамни кулатган ўқнинг катталиги ҳам, исмини айтмайман, икки сантиметрдан ортиқ эмас эди... Буни оғайнингизга гапириб ўтируманг, шунчаки омади гапни айтепман-да... Кейин устки қаватдаги саккизта хонани санаб чиқишиди. Тфу,

залниям хона қаторига кўшадиган грузин грузинми! Тупурдим-е! Яхшиямки, айвон билан бильярдхонани бу хисобга тиркашмади! Шунгаям раҳмат!.. Хурматли Бачана, мен чакалоқдай бегуноҳман! Секретарь оғайнингизга айтинг, менин тинч кўйсин... Сизнинг галингизни иккита килмайди!.. Мен бадном бўлсан, сизнинг шаъннингизга ҳам дор тушади...

— Менинг шаънимга нега дод тушар экан? — сўради Бачана кўзларини катта очиб.

— Тушади-да! Мана, айтайлик, бирортаси сиз ҳакингизда, яъни менинг яқин қариндошим ҳакида бўлмағур гапларни гапирса, менга тегадими-йўқми?! — деб хитоб килди Дараҳвелидзе.

Бачана энг яқин қариндошларини хаёлидан бирмабир ўтказиб, Дараҳвелиздега ўҳшайдиган қиёфани эслалётмагач, кўнгли хотиржам бўлди.

— Итвачча! — деди бирдан Дараҳвелидзе кизишиб. — Сарик чака учун одамларни обориб тикиб кўяди, менинг ўрнимни бўлса бир миллионга сотмоқчи!

— Қанчага? — қайта сўради Бачана.

— Ярим миллион сўмга! — Дараҳвелидзе сал паст тушди.

— Ростданам шунака кўп топасизми?

— Э-э, қаёқда! Бизни топганимиз нима бўларди...

Бачана ёстиғи остидаги конвертларни ушлаб кўрди. Дараҳвелидзе юзини четта бурди.

— Олдин тузалиб чиқай, ана ўшандан кейин гаплашамиз! — деди Бачана.

— У нима деганингиз! — бакириб юборди Дараҳвелидзе, лекин дарров ўзини босиб олди. — Яъни, демоқчиманки, сиз ҳали-вери чиқмайсиз, мени масаламни эса индинга бюорода кўришади... Райкомдан тўппа-тўғри турмага опкетишлариям мумкин... Икки оғиз галингиз киғоя... Икки оғизгина!..

Бачана ёстиқ остидан иккала конвертни олиб, кўкрагига кўйди.

— Қанча бу ерда?

Дараҳвелидзе яшнаб кетди.

— Бир яримтадан! Омонат дафтарчага қўйилган! Бегидир!

Бачана ўйланиб қолди. Дараҳвеледзе бетокат бўлиб ўтирган жойида бир қимирлаб кўйди.

— Хурматли Нугзар, — деди Бачана узоқ жимликдан сўнг, — мана бу ерда, каравотимнинг тагида тувак

турибди, агар малол келмаса, шуни олиб берсангиз... Заҳар танг қилиб колди, узр энди... — Дараҳвелидзе бир оз иккиланиб турди. — Қўрқманг, тоза...

Дараҳвелидзе энгашиб, тувакни олди-да, тавозе билан Бачанага узатди.

— Илтимос, сал нарироқ сурилинг!

Дараҳтвелидзе стули билан бирга бир қадамча орқага силжиди. Бачана кўз қирини ташлаб, ўзи билан меҳмон орасидаги масофани чамалаб кўрди, кейин бор кучини йиғди-да, кулочкашлаб туриб тувак билан Дараҳвелидзенинг бошига туширди.

Тувак чил-чил бўлди. Дараҳвелидзе стулдан аста сирвалиб тушиб, полга чўзилиб колди.

— Тувак бўшмиди? — деб сўради Булика.

— Ҳа, бўш эди! — жавоб берди Бачана.

— Э, аттанг! — деди ҳазрат Иoram афсусланиб ва овозининг борича ҳамширани чакира бошлиди: — Женя! Же-е-ня!..

6

Бачана қовжираган сахрода етти кечаю етти кундуз йўл босди. Дастрекки икки кун ичида қаддини тик тутиб юрди, кейин эмаклашга тушди, сўнгти икки кунни эса қорнида судралиб ўтказди. Нихоят, бутунлай тинкаси куриб, кимирлашга ҳам мажоли қолмади. Унинг лаблари тарс-тарс ёрилиб кетган эди. Чўф бўлиб ётган қумга юзини босди-ю, ажал яқинлашаёттанини сезди. Аранг чалқанчасига ётиб, нурсиз кўзларини офтобга қадади ва шунда умрида биринчи марта олам чарогига таъна тошлирини ёғдира кетди:

— Нега мени ўлимга маҳкум этдинг, эй офтоб?

Бирдан қуёш гардишида инсон қиёфаси пайдо бўлди. Унинг кўланкаси Бачананинг устига тушиб турарди.

— Кимсан ўзи? — деб сўради Бачана.

Озгин, яланг оёқ, кўк кўз бир ўспирин унга тикилиб қараб турарди. Бачана ҳангуманг бўлиб колди — боланинг орқасида чараклаб турган қуёшмиди ёки унинг бошига тилларанг бўёклар акси тушиб турганмиди — Бачана ҳадеганда англай олмади.

— Мен сенинг хукмдоринг ва қодир эгангман! — жавоб берди ўспирин.

— Буни нима билан исбот қиласан?

— Каршингда намоён бўлганим — исботи эмасми буни?

— Йўқ! Сен саробсан!

Бачана ғалати бу киёфанинг юйиб бўлишини узоқ кутди. Аммо ўспирин ҳамон унинг қаршисида мулоийим жилмайиб турарди. Унинг истараси иссик, чехраси ниҳоятда ёқимтой эди. Бачана аста унинг олдига судралиб бориб, яланг оёғидаги ҳали битмаган, ок-қизғиш ярасига кўрқа-писа бармогини теккизди.

— Шубҳа-гумонингни улоқтири, — дея жилмайди ўспирин.

— Шубҳа қиляпман, чунки мен дахрийман. Ҳозир кўриб турган нарсамга ҳам ишонмаяпман. Бу ҳодиса мендан жуда-жуда олисда юз бераётгандай назаримда. Яқинроқ келиб, менга тушунтир: қачонлардир ер юзида бўлганимисан, агар шу рост бўлса, унда нима учун одамларни тарк этдинг? — деб сўради Бачана.

— Одамларнинг ўзлари мендан юз ўтиришди, лекин мен одамзодни тарк этганим йўқ... — деди паст товуш билан ўспирин.

— Кандай исботлайсан!

— Рўпарангда турибман — бунинг исботи шу!

Бачана яна бир марта ўспириннинг яланюч оёқларини сийпалаб кўрди.

— Нимасан ўзинг, ё алҳазар?

— Мен ишончман, умидман, куч-кудратман, эзгуликман, оташин муҳаббат ва ҳурриятман!

— Нега унда Иуда сени ўттиз тангага сотди?

— Иуда ўз тангрисини соттани йўқ, унинг ўзи муно-фикаларга ўттиз тангага сотилиб кетди. Унинг баҳоси шу эди, бинобарин, ана шу нарҳда сотиб олинди. Бугун ёстиғинг остида ётган пуллар сенинг қадр-кимматингдан пастроқ эди, шунинг учун ҳам сен сотилмадинг. Бугун сотилмаганинг учун ҳам эртага қадринг янада баландрок бўлади.

— Эртага ҳам, индинга ҳам сотилмасам-чи?

— Унда сен юксакликка кўтариласан ва мен нима важдан чорчўпга михланган бўлсан, ана шу нарса рўёбга чиқади.

— Иуда сени сотишини билармидинг?

— Буни шайтон биларди. Худо бандасини йўлдан урмайди, уни синовдан ўтказади. Иудани шайтон йўлдан оздириди, уни ўттиз тангага сотиб олди. Мен эса Иуданинг қўлига арқон тутқазиб, уни синаб кўрмоқчи бўлдим.

- Иудани дуойи бад қилмадингми?
- Йўк!
- Нима учун?
- Чунки у ўн бир кишини гунохдан фориг қилди.
- Бўлмаса нима учун Иуданинг бўйнидаги тавқи лаънатни олиб ташламайсан?
- Чунки Иудани худо яратмаган, у шайтондан тарқаган.
- Демак, шайтон сени енгибди-да?
- Агар Иуда ўзини нобуд қилмаганида, шундай бўларди.
- Голгофага бора туриб, одамлар сени чорчўпга михлаш учун олиб кетишаштанини билганмидинг?
- Йўк!
- Нимага умид боғлаган эдинг бўлмаса?
- Халқقا.
- Сени ўғрига алмаштирган шу халқ эмасмиди, ахир?
- Ҳа, халқ эди.
- Демак, бу ўринда ҳам шайтон сендан юлиб келибди-да?
- Йўк, чунки бу йўлдан оздириш эмас, синовдан ўтказип эди.
- Халқ бу синовдан ўтолмадими?
- Йўк.
- Нима учун?
- Чунки халқ мендан мўъжиза кутган эди, шунинг учун ҳам ҳеч вако унмайдиган ўғрига мени алмаштириб юборди... Бу Одам Ато билан Момо Ҳаво фарзандлари ни иккинчи марта, bemavrid синовдан ўтказишим эди, менинг иккинчи хатойим ҳам шу бўлди.
- Унда биринчи хатойинг нима эди?
- Биринчи хатойим шуки, мен одамзодга жаннатдан жой ато қилдим. Инсон бировнинг иродаси билан эмас, ўз меҳнати, пешона тери ва имон-эътиқоди билан жаннатга тушмоғи лозим!
- Чорчўпга михланишинг муқаррарлигига қачон ишонч ҳосил қилдинг?
- Қаршимда ўз онам билан суюкли шогирдим турганини кўрган пайтимда. Ўшанда онамга қараб: «Ҳей, аёл, мана бу сенинг ўғлинг!» — дедим, шогирдимга эса: «Ҳей, инсон, мана бу сенинг онанг!» — деб хитоб қилдим. Шундай қилиб, менинг ўрнимга шогирдим онамнинг этағидан тутди, онам эса унинг учун волидаи мухтарама бўлиб қолди.

- Истагинг нима, айт?
 - Тур ўрнингдан!
- Бачана турди.
- Чанқоқлик азоб бермаяпти, дегин!
 - Чанқоқлик азоб бермаяпти! — такрорлади Бачана ва шу заҳоти чанқори босилди.
 - Офтоб баданимни куйдирмаяпти, деб айт!
 - Офтоб баданимни куйдирмаяпти! — деди Бачана ва ўша ондаёқ күешнинг беаёв тафти босилгандай бўлди.
 - Ҳаётта ва олло таолога ишонаман, дегин!
 - Ҳаётта ишонаман... — Бачана шундай деди-ю, «олло таоло»га деган сўзни айтмади, зоро бу воқеа ҳамон унга саробга ўхшаб туюларди.

Шунда ўспирин:

- Кўнглингдаги энг эзгу тилагинг нима? — деб сўради.

«Нечун инсон бўлиб тугилдим, ё раб?
Нечун ёмғир бўла қолмадим?» —

Бачана Важа Пшавеланинг сатрларини ўқиди ва бирдан...

Бачана ёмғирга айланди-ю, жизгинак бўлиб ётган сахрода кўм-кўк барра ўт униб чикди...

Бачана ёмғирга айланди-ю, жизгинак бўлиб ётган сахрода ранг-баранг, анвойи гуллар бош кўтарди...

Бачана ёмғирга айланди-ю, жизгинак бўлиб ётган сахрода тип-тиник, муздек булоқ кўзи очилди...

Бачана ёмғирга айланди-ю, жизгинак бўлиб ётган сахро жонланиб, бир зумда ям-яшил воҳа жамолини кўз-кўз қила бошлади...

Бачана ёмғирга айланди-ю, бирдан ўзи ана шу воҳа ўртасида учи осмонга тегай-тегай деб турган, илдизлари бутун ер юзига тарқалган, сершоҳ, улкан бир эман дараҳти бўлиб қад кўтарди... Етти иклимдан турли-туман хушловоз паррандалар учиб келиб, ана шу эман шоҳларига кўнишди, шу ерда маскан тутиб, шу ерда кўпайишди. Энди бутун оламга улуғвор ҳаёт қўшиғи тарала бошлади...

Хангук манг бўлиб колган Бачана тиз чўкиб, ўспиринга бош эгиб таъзим қилди ва:

- Сени кўриб, борлигингта имон келтирдим, — деди.
- Шунда Исо лайхиссалом шундай жавоб берди:
- Сен мени кўрганингдан кейин борлигимга ишонч ҳосил қилдинг. Илло, мени кўрмасдан туриб имон келтирганлар хушбахтдир...

Бачана кўзларини очди. Булика ёстиғига суюнганча каравоти устида чордана куриб ўтирас, бир маромда, кироат билан газета ўқиёттан ҳазрат Иорамнинг овозига жим кулоқ соларди.

- Салом, азизлар! — деди Бачана ҳамхоналарига.
- Э-э-э, қадимларига ҳасанот! — деб хитоб қилди Булика суюниб.
- Қалайсиз, ҳурматли Бачана? — сўради тавозе билан ҳазрат Иорам газетани бир четга қўяркан.
- Момо Ҳаводан олдин жаннатта тушган Одам Атодайман!
- Бир ўзингиз зерикмаяпсизми?
- Аксинча, бутун бошлиқ жаннат ёлғиз ўзимникдай.
- Койилман сизга, ҳурматли Бачана! — деди Булика тантанавор оҳангда. — Бунақа нокаутни умрим бино бўлиб кўрмаганман: уч юзгача санасам ҳам кўзини очмайди-я!
- Ким? — деб сўради Бачана.
- Кўйинг-е! Бир бандани бекафсан, бежаноза дорулбақога жўнатворишингизга сал қолди-ю, тагин ким деб сўрайсиз-а! — деди ҳазрат Иорам энтикиб.
- Сиз шу ерда эдингиз-ку, отахон! — ҳазиллашди Бачана, лекин ўнгайсиз ҳолга тушиб қолди. У бўлиб ўтган воқеани деярли унугиб юборган эди — пантопоннинг таъсиридан бўлса керак, — шунинг учун ҳам ҳазрат Иорамнинг бу лукмасидан кўнгли сал хижил бўлди. — Ростини айтсан, нима бўлганини яхши эслолмаяпман, — деди у пешонасидаги терини артиб.
- Парво қилманг, ҳурматли Бачана, биз ҳам бехабармиз: мен ухлаётудим, ҳазрат Иорам ибодат қилаётган эдилар. Шунақами, отахон? — Булика ҳазрат Иорамга мурожаат қилди.
- Шундок, шундок! — тасдиқлади қария.
- Биз гувоҳликка ўтолмаймиз, — деб қўшиб кўйди Булика.
- Ҳар ҳолда, нима бўлди ўзи? — астойдил қизиқсинди Бачана.
- Мундоғ бўлди: тувакни бошига уриб синдирганингиздан кейин у чўзилиб қолди, Женя чопиб келди. Камфарадан укол қилиб бошига йод суртди. Кейин у ўзига келиб, ўрнидан сакраб турди-ю, бирдан сўкинишга тушди.

- Нима деди?
 - Нима дерди, пулни кам деб ўйлаганмишсиз, шунака экан, дарров қайтариб бера қолмайдими, дейди.
 - Яна нима деди?
 - Яна қандайдир Бацалашвили деган одамни тилга олди. Сиз уни арзимаган пулга ресторанга директор қип кўйган экансиз...
 - Нима? — сўради гарантсиб Бачана.
 - Ҳа-да! Сиз уни ресторан директорлигига жойлаб қўйибсиз, эвазига у сизга ярим миллион сўм берибди...
- Бачана хахолаб кулиб юборди.
- Ўлай агар, ўзи шунака деб бакирди.
 - Йўқ, мен бошқа нарсага куляпман... Ростдан ҳам бир ходимимизнинг қариндошига — ўша Бацалашвилига шу масалада ёрдам берувдим.
 - Ҳа-а-а...
 - Демак, ҳурматли Бачана, икки ўртада кимдир пора олибди-да? — деб савол ташлади ҳазрат Иорам.
 - Шунака бўлиб чикади!
 - Мениям шунака бир абллаҳ танишим бор! — дея эслаб кетди Булика. — Савдо техникумiga жиянимни киритиб қўювди, етим бола ўзи. Шунга уч минг сўм сўради: бир ярим минги директорга, минг сўми фалончига, уч юзи — яна аллакимга, икки юз сўм ўзимга, ҳизмат ҳақи, дейди. Иложим қанча? Жиянимни ахволи ўзимга маълум-ку — калласида ҳеч бало йўқ. Яқинда 55 дан 5 ни олиб ташласа, қанча қолади, деб сўрасам: «5» қолади! — дейди ошқовок.
 - Тўғри-да! — деди кулиб Бачана.
 - Э, тўғри бўлмай ўлсин, уч мингта тушиб турибди ўша «тўғри»си! Пулни олди-ю йўқ бўлди-кетди, ярамас!
 - Алдаб кетдими? — сўради ҳазрат Иорам.
 - Йўқ... Жойлашга жойлаб қўйди-ю, лекин пулларим... кулогини ушлаб кетди!
 - Хўш, уни айби нимада?
 - Нимада бўларди! Декабрда ўша техникумнинг директори чакиртириб қолди. Томдан тараша тушгандек: «Гражданин Гогилашвили, сиз гражданин Гваладзега уч минг сўм берганмисиз?» — дейди. «Ҳа, берганман», — дедим. Директор бирдан тутакиб: «Вой нокасей!» — деб бақирса бўладими столни муштлаб.
 - Сени айтдими нокас деб? — сўради ҳазрат Иорам хафа бўлиб.
 - Нега мени бўларкан! Анови абллаҳ Гваладзенида!

— Э, ҳа-а, бунга лой чапламоқчи бўлган экан-да! — деди ҳазрат Иорам тутакиб.

— Йў-ўқ, наҳотки тушунмаётган бўлсангиз, отахон? Гваладзе пулни унга бермаган! Шунинг учун у мени ёқамдан опқолди: сен мени ким деб ўйлаяпсан, дейди. Савдо техникуми сенга анови... оти нимайди... ҳалиги... Вакедаги новвойхона ёнидаги-чи... студентлари кечасию кундузи найчага тикилиб ўтирадиган...

— Топография техникуми! — деди Бачана.

— Ҳа, савдо техникуми сенга топография техникуми эмас! — дейди. — Ҳозир — декабрь. Агар январь ичидан уч минг сўмни келтириб бермасанг, хумкалла жиянингни кавушини тўғрилаб кўяман! — дейди.

— Ким айтади? — сўради таажжубланиб ҳазрат Иорам.

— Ким бўларди? Директор-да!

— Хўш, кейин-чи?

— Нима — кейин?! Келиб, хотиним Светага маслаҳат солсам, у: якшиси, устига яна шунча кўшинг, биратўла савдо министри бўп кетса ажабмас жиянингиз! — деб ярамга баттар туз сепса бўладими!

— Демак, директор ҳам юлгич экан-да? — Бачана ётган жойида бетоқат бўлиб, бир тўлғаниб кўйди.

— Шунака экан, азизим!.. Балки тувак керакди? Янгисини беришгунча, меникидан бемалол фойдаланаверинг... — деди Булика.

— Йўқ, раҳмат... Ҳозир ўйлаб қолдим, балки мен ҳам пулни олаверсам бўлармиди?

— Ким билади... Умуман, пул ўзи ифлос нарса... — деди Булика ўйчанлик билан.

— Ўттиз танга бутун инсониятни хароб қилган! — сўз котди ҳазрат Иорам куюниб. — Ўттиз танга-я!

— Мен, ҳурматли Бачана, одамларни ҳалиги... нима дейишарди уларни? Физ... Физо... — Булика тутилиб қолди.

— Физиономистлар.

— Ҳа, ҳа! Мен одамларни бир-биридан худди ўшаларга ўхшаб ажратаман. Факат улар юзига караб, мен эса пояфзалига караб ажрагаман. Оёқ кийимига қарайману ўша одамнинг қанақалигини шартта айтаман-бераман... Анови сизни олдингизга келган одамниям туфлисини кўрибоқ гирт разил ва абллаҳ одамлигини билувдим...

— Қанақа қилиб билдингиз? — сўради Бачана.

— Биринчидан, туфлиси локланган экан...
— Аксинча, мен уни профессормикин деб ўйловдим, —
Буликанинг гапини бўлди ҳазрат Иорам.
— Кирганидан кейин туфлисими шимига артди... —
Булика ҳазрат Иорамга бир қараб кўйди. — Профессор
хеч қачон бунака қилмайди... Иккинчидан, туфлини таг-
чарми уч томондан ейилган, пошнаси эса бус-бутун. Де-
мак, бу туфлини бошлиқларни олдига борганда кияди.
Табиийки, бошлиқни олдига сўёқ учида юриб киради,
шунинг учун ҳам туфлини факат уч томони ейилган.
Хўш, бу одам аблахми ёки йўқми? Аблах, албатта...
Учинчидан, кириб ўтириши билан товонини туфлидан
чиқазвoldи. Хўш, нима учун бундай қилди? Шунинг
учунки, туфли тор — оёғини сикқан. Тор туфлини нима
учун кияди одам? Башарасини буриштириб юриш учун
кияди. Мана, кўриб қўйинглар, қандоғ шўр пешонаман,
қандоғ бахти қароман, демокчи бўлади бу билан! Шун-
дай одамни аблах демай, яна нима дейиш мумкин?!
Тўргинчидан, туфлисининг пошналари одатдагидан уч-
тўрт сантиметр баландроқ. Нега шундай? Чунки у одам
баданида боридан кўра ўзини каттароқ кўрсатмоқчи бўла-
ди! Аблахми? Шубҳасиз, аблах! Яна нима десамикин?
Энг муҳими шундаки, — буни энди пойафзалга алоқаси
йўқ, — энг муҳими шундаки, бир одам таҳорат ушати-
ладиган тувак билан бошига солса-ю, у озор берган ки-
шишини кекирдагини узиб олмаса — демак, у инсон эмас,
бориб турган тубан ва палид кимса! — Булика Даражве-
лидзенинг таърифини шу билан тутатди.

— Хўш, сенингча яхши одамнинг пойафзали қанақа
бўлади? — деб сўради ҳазрат Иорам Буликанинг дъяво-
ларига ишонқирамай.

— Яхши одамнинг пойафзали бир меъёрда эскира-
ди — ўнти ҳам, сўли ҳам, пошнаси ҳам, учи ҳам... Ин-
найкейин, бундай одам пойафзални бир размер каттаро-
гини кияди. Нега? Чунки қийналмасдан, бемалол юради,
оёғи қавармайди... Тушундингизми? Яна бир гап: агар
пойафзални орқаси эзилган ёки босилган бўлса — де-
мак, у одам ё бирорни пойафзалини кийиб олган ёки ўзи
ўлгудай палапартиш ва исқирт одам...

— Болалар-чи, болалар? — деб сўради Бачана.

— Болаларнинг йўриги бошқа. Болалар ҳаракатчан,
тиниб-тинчимайдиган халқ. Уларнинг сугиги ҳали қотма-
ган. Шунинг учун ҳам ёш болани пойафзалига қараб
бир нима деб бўлмайди.

— Ўзинг-чи? Ўзинг қанақа киясан пойафзални? —
деди бехосдан ҳазрат Иорам.

Булика шошиб қолди.

— Менми?

— Ха, сан?

Булика энгашиб, каравоти остидан обдон кийилган,
орқаси босиб ташланган туфлисини олди-ю, унга тааж-
жуб билан тикилганча кўлида айлантира бошлади.

— Ҳм, буни қаранглар-а, ўзим ҳам ўлтудай исқирт
эканман! — деди у тўнғиллаб ва туфлини яна каравот
остига улоқтириди.

Бачана билан ҳазрат Иорам ҳаҳолаб кулиб юбориши-
ди. Уларга қўшилиб Буликанинг ўзи ҳам кулди.

— Ҳурматли Иорам ота, — Бачана бирдан сухбат
мавзунини бошка ёкка буриб юборди. — Тушингизда сира
Исо алайҳиссаломни кўрганимисиз?

Ҳазрат Иорам Бачанага бақрайиб тикилиб қолди. Сўнг
дудукланиб деди:

— Ҳурматли Бачана... Тавба деб гапиринг — бунақа-
си бўлмайди. Оллонинг жамолига факат етишиш мум-
кин... Аммо парвардигор бундай бахтта ҳали мени ноил
этгани йўқ.

— Овозини ҳам эшитмаганимисиз?

— Факат жамолига етишган бандасигина эшитади!..

— Нимага хизмат қиляпсиз бўлмаса?

— Ёлиз ана шу ният йўлида — унга яқинлашиш,
овозини эшитиш, жамолини кўриш ниятида хизмат қиляп-
ман!

— Унақа бўлса касбимизни алмаштиришга тўғри ке-
лади.

— Нима учун? — ҳазрат Иорам сергакланди.

— Бир соат бурун мен уни кўрдим.

— Кимни?!

— Исо алайҳиссаломни.

Ҳазрат Иорамнинг овози титраб кетди:

— Тавба дент, бўтам! «Ёлғон сўзлама!» Инжилда
шундоқ дейилган!

— Кўрдим, деялти-ку. Ишонасизми, ишонмайсизми —
бу сизнинг ишингиз! — гапта аралашди Булика ва ҳаз-
рат Иорамга кўз қисиб кўйди — бу билан у: кўяверинг,
у ёғини эшитайлик-чи, демокчи эди.

Бачана жим бўлиб қолди.

— Хўш, кейин-чи? — деб сўради Булика, сабри чи-
дамай.

— У мени тирилтириди, кейин ёмғирга айлантириди, қақраб ётган саҳро чамандай яшнаб кетди. Сўнгра мен улкан эманга айланиб, воҳага кўрк таратдим, сайроқи қушлар бағримда маскан тутиб, муаззам ҳаёт кўшигини куйлай бошладилар...

— Ё курдатинган ўргилай парвардигор! — деб юборди ҳазрат Иорам ёқасини ушлаб.

— Буларнинг ҳаммасини ўз кўзим билан кўрганимда менинг кўнглимдан ҳам худди шу сўзлар ўтди, — деди жилмайиб Бачана.

— Ие, ҳали шубҳангиз ҳам бормиди? Вой, шаккок бўтам-ей! — ҳазрат Иорам ўрнидан туриб кетаёди.

— Тушимда-ку оёғига йикилдим-а... Лекин кейин, кўзимни очганимдан сўнг сизларни кўриб, ростини айтсам, сал иккиланиб қолдим.

— Наҳотки қанчалик савобга боттанингизни сезмаган бўлсангиз! — ҳаяжонланганидан ҳазрат Иорамнинг ранги ҳатто оқариб кетди.

— Биласизми, отахон, сизларнинг динингиз ҳаддан ташқари ҳақиқатдан йирок, ҳаётдан узилиб қолган, ҳаёлий нарса... Агар кўрган тушимни лоақал озгинаси ўнгимда ҳам юз берганда эди...

— Фирт шаккок экансиз! У сизни қайта тирилтирибди-ку, тагин нима керак сизга?

— Тирилганимдан нима фойда? Эртага ҳаммаси яна қайтадан такрорланиши учун ҳаётга қайтдимми? Эртага яна ўлиш учун тирилдимми? Ахир, ўлим барҳақ-ку!

— Лекин фурсат-чи, фурсат! — деб қичқирди ҳазрат Иорам.

— Қанака фурсат?

— Яшаш учун берилган фурсат! Ахир, олло таоло умрингизга умр кўшибди-ку?

— Бугун ўламанми, эртага ўламанми — нима фарқи бор?

— Сизга фарқи бўлмаса ҳам бошқалар учун бунинг фарқи бор!

— Ким учун, масалан?

— Ҳаёти сизнинг умрингизга боғлиқ бўлганлар учун!

— Аҳамияти йўқ... Кўп одамлар болалигига ўлиб кетган, лекин ер юзида ҳаёт давом этяпти...

— Нималар деяпсиз ўзи! Нега аҳамияти бўлмас экан! — деди ҳазрат Иорам жигибийрон бўлиб, — Агар Руставели белангчагида ўлиб кеттанда-чи?

— Бошқаси туғиларди.

- Қачон?
- Бирор кун.
- Ҳамма гап шунда-да! Бирор кун! Унга қадар қанча вакт ўтиб кетиши мумкин! Агар Руставелининг даҳоси бўлмагандга шу пайтгача жамият не ахволга тушиб колишини тасаввур қила оласизми?!
- Нима қипти, Руставелидан олдин ҳам одамлар яшашган-ку...
- Ҳа, яшашган, лекин худосиз яшашган! — ҳазрат Иорам какраб кетган томорини ҳўллаш учун кўзачадаги сутдан ҳўплаб олди. — Вакт — худо! Шуни тушунинг! Сиз, коммунистлар, худога ишонмайсизлар, шу боис, вақтнинг қадрига ҳам етмайсизлар! Вактни беҳуда совурасизлар! Вактга сажда қилинглар, уни эъзозланглар! Модомики, янги эътиқод ва янги дин яратмоқчи экансизлар, буни вақтдан бошлиланглар! Акс ҳолда, ҳеч нарсага эришомайсизлар, зоро, яна қайтараман, худо — вакт демакдир!..
- Олдин, худо — бу сўз! — дегандингиз-ку?
- Сўз, иш ва вақт ажралмас, яхлит учлиқдир! — деди ҳазрат Иорам маъноли қилиб.
- Агар ундаи бўлса, фикрингизга қўшиламан, отахон. Биз вақтни ҳам, ишни ҳам, сўзни ҳам қадрлаймиз. Нафсилаамрини айтганда, черков қадрлаганидан кўра асло кам эмас!
- Биласизми, сизларда кейинга қолдирилган ишлар ва ишни орқага сургашга ишқибозлар шунақанги кўпки, бунақаси ҳеч замонда бўлганмас! — деди кулиб ҳазрат Иорам.
- Э-эй йўқ, отахон, унақа эмас! — шу захотиёқ чолга раддия билдириди Бачана. — Ишни орқага сургани сизларга чиқазган! Олло таоло одамзодга жаннатни қачон ваъда қиласи? Ўлганидан кейин! Гапим тўғрими?
- У дунёдаги жаннатга бандаси бу дунёдаги покиза турмуши ва имон-эътиқоди билан мушарраф бўлмоғи лозим. Ёки тайёрига айёрикми?
- Инсон ўз меҳнати ва пешона тери билан эришган нарсаларни сизлар худонинг марҳамати дейсизлар... Адолатдан эмас бу, отахон! Сизларнинг динингиз одамлардан жуда катта қурбон талаф қиласи!
- Гунохга ботяпсиз, хуртматли Бачана, гунохга ботяпсиз! — деди ҳазрат Иорам хафа бўлиб. — Динимизнинг асосий қонуни олиш эмас — бериш, хукмронлик қилиш эмас — хизмат қилиш!

— Чиройли сўзлар булар, отахон, факат чиройли сўзлар... Эслаб кўринг-а: жаҳолат, мутаассиблик, ақида-парастлик, салб юришлари, ўтда ёқишлар... Буларнинг ҳаммаси худо номидан, худо йўлида қилинган...

— Мен динимиз батамом камолотга етган, деб дъаво килаётганим йўқ... — деди ҳарат Иорам сал шаҳдидан тушиб.

— Баракалла, отахон! — Бачана ҳаҳолаб кулиб юборди. — Художўй одамдан бунака гапни биринчи марта эшитишим. Хўш, буни нима деб аташ керак? Ўнга оғишми ёки сўлгами?

— Христиан динида оғишлар ҳам, кутблар ҳам йўқ. Факат арши аъло бор! — ҳазрат Иорам кўзи билан шифтга ишора қилди.

— Каерда ўша арши аъло? — деб сўради Бачана ҳам беихтиёр шифтта қараб.

— Арши аъло — бу, оллоҳнинг даргоҳи. Ана шу даргоҳга қадам кўйган киши жамики тақиқлардан фориғ бўлиб, тамомила ҳурриятта юз тутади. Аммо-лекин, олло ўз даргоҳига факат руҳи пок бандаларининг қабул қилғай. Зеро бундай бандаларнинг қазоси олло таоло жамолига етишмоқ йўлида кўйилган табаррук қадамдир... — Ҳазрат Иорам бошини кўйи эгиб, кўлларини кўксига кўйди.

— Ўзингизни ҷалажон бир ахволда бу ерга келтириб ташлашганида кимни ёрдамга чакирганингиз ёдингиздами? Ҳудони эмас, дўхтирларни ёрдамга чакиргансиз! — сухбатга аралашди Булика.

— Ўлим васвасаси баайни оллога яқинлашиш ваҳимасидур, — жавоб берди ҳазрат Иорам Буликага қарамай.

— Мугамбирлик қиляпсиз, отахон? Балки инфарктни ҳам ана шу ваҳима оркасида ортиргандирсиз? — Булика Бачанага кўз қисиб кўйди.

Руҳоний Буликага еб юборгудай қаради.

— Сенинг дининг қориндан бошланиб ҳожатхонада тугайди, осий банда! Сендай гуноҳкордан ҳатто дўзах ҳам юз ўтиради.

— Агар ўш ёққа сизнинг тавсияномагиз билан борсам, албатта шундай бўлади. Лекин дўзах ҳам, жаннат ҳам ўзингизга буюрсин. Мен коммунизмни кўрмоқчиман... Коммунизм сизнинг жаннатингиз, шундайми, ҳурматли Бачана? Тўғри, мен партиясиз одамман, лекин ҳамиша сизларнинг ҳимоянгизга суюниб яшайман...

— Марҳамат, Булика! — Бачана этиқдўзни бажонидил коммунизмга таклиф қилди. — Биз саҳий одамлармиз, фақат сени эмас, ҳазрат Иорамни ҳам қабул қила-верамиз!

— Раҳмат. Ёлон жаннатингларга ўзинглар бораверинглар, — деда таклифни рад этди ҳазрат Иорам. — Мен оллонинг иродасини кутаман... Сизларнинг арши аълоингиз ниҳоятда тубан. Ҳайронман, ўша коммунизмга етиб олгандан кейин нима иш қиласкинсизлар?

— Олдин борволайлик-чи, кейин бир гап бўлар.

— Балки ҳеч бало йўқдир сиз айтган ўша жаннатда? — деди ошкора истехзо билан ҳазрат Иорам.

— Хурматли Иорам ота, сизнинг динингиз яралтанига қанча бўлди? — деди саволга савол билан Бачана.

— Икки минг йил! — Ҳазрат Иорамнинг овози турурла янгради.

Бачана ҳаҳолаб кулиб юборди.

— Бизникига ҳали юз йил ҳам бўлгани йўқ... Аммо тарафдорлари шунақсанги кўпки — сизлар буни тушингларда ҳам кўрмагансизлар. Қойил-е! Икки минг ёшни уриб кўйиб, биздай юз ёшли ўспириналар билан тортишиб юрибсизлар-а! Уят эмасми? Сабр қилинглар, биз ҳам икки минг ёшга кирайлик, ўшандада арши аълоингиздан туриб, бизга бир назар ташлайсизлар. Қай биримиз юксакроққа кўтарилганимиз ана ўшандада маълум бўлади!

— Ҳеч нарсага ишонмайдиган одамлар билан баҳслапшишдан фойда йўқ! — ҳазрат Иорам девор томонга ўтирилиб олди.

— Динингиз халқка нима беради? — Бачана чекиниши истамади.

— Маънавий озиқ! — деди ҳазрат Иорам Бачанага қарамай. — Сизники-чи?

— Бизники ҳам маънавий, ҳам моддий озиқ беради! Энг аввало моддий озиқ беради. Ахир, арши аълога йўл олган одамга нон-туз керак, картошка-пиёз керак, гўшт-ёғ керак. Шундай эмасми?

— Қани ўша гўшт? — ҳазрат Иорам ажаб бир чакконлик билан Бачана томонга ўтирилди.

— Бу энди баҳс эмас, отахон!.. Бугун бўлмаса, эртага бўлади!

— Бизнинг динимиз, мен сизга айтсан, одамларга гўшт ейишни ҳам, гўшт етиширишни ҳам ман этмайди. Гапиришга сал нокулай, лекин... Илгари гўшт кўп бўларди...

— Илгари ер юзида ярим миллиард одам яшарди, ҳозир эса — тўрт миллиард!

— Ҳм... Одамхўрлиқдан барактрок воз кечган эканмиз, — сўз қотди шу пайттacha миқ этмай ўтирган Булика. — Агар шундай қилмаганимизда ҳозир одамзоднинг уруғи камайиб, гўшт демагани тикилиб кетган бўларди!

— Эшитдингизми?! Сизнинг динингиз инсонни мана шунака сурбет қилиб қўяди! — ҳазрат Иорам қўли билан Буликага ишора қилди. Булика жавоб бериш учун оғиз жуфтлади-ю, аммо гапи бўғзида қолди: каравоти остидан каттакон каламуш бутун оиласи билан пилдираб чиқиб, палатанинг ўргасига бориб туриб олди.

— Ана сизга маргимуш! — деди жимликни бузиб Булика.

Бачана каламушни кўрди-ю, ундан жирканиш ўрнига қизиқиб кузата бошлади. Каламуш бир нарсани қидиргандай навбати билан учала шкафчанинг олдига бориб-келди, лекин хеч вақо топа олмай, беморларга бир-бир қараб чиқди. Булика бир чакмоқ қанд ташлаган эди, каламуш унга қайрилиб ҳам қарамади.

— Тавба, нима бўлган бунга ўзи? — деди ҳазрат Иорам таажӯубланиб, — ё тўйиб нонушта қилволган, ёки очлик эълон қилмоқчи.

— Женяни чакириш керак. Анови бефаҳм дезинфекторни бошлаб келсин, қанака каламушлар борлигини ўз кўзи билан кўрмагунча ишонмайди, — таклиф қилди Булика.

Каламуш шкафчаларни яна бир-бир исказб чиққач, ўз шериклари ёнига келди ва олдинги оёклари билан мўйловини ғалати қимирлатиб, уларга бир нималарни тушунтира бошлади. Эркак каламуш билан икки нафар болалирини Буликанинг каравоти остига бошлаб кириб кетди, афтидан, тешик орқали инига жўнатди, шекилли, ўзи яна дарров жуфтининг ёнига қайтиб келди. Ўртада қизғин сухбат бошланиб кетди.

— Оилавий можаро. Болаларнинг бўлмагани маъкул,— деб қўйди Булика бутунлай жиддий қиёфада.

Бирдан ўтакаси ёрилган урочи каламуш турган жойидан ўқдай отилиб, палатани чир айланаб чопа бошлади. Кейин нафаси бўғзига тикилганча жуфтининг олдига келиб туриб қолди. Сал ўтмай эркак каламуш ҳам ана шу ахволга тушди, у ҳам жазава билан палата ичидаги обдон юргургач, урочисининг рўпарасида тўхтаб, унга

тикилганча қотиб тураверди. Иккала каламуш шу алпозда узқ туринди.

Бачананинг кўнгли нохуш бир нарсани сезиб, юраги орқасига тортиб кетди... Каравот остидан иккита каламуш боласи чиқиб келди. Улар ота-оналарининг олдига чопиб боришган эди, катта каламушлар парво ҳам қилишмади. Шундан сўнг каламуш болалари уларни тумшуклари билан туртиб кўришди. Аммо ота-оналари ҳамон қимир этишмасди. Кейин каламуш болалари олдинги оёклари билан гоҳ отасини, гоҳ онасини тортқилай бошлиди. Шу пайт бирдан ҳаммалари бараварига жойларидан кўзғалишиди-ю, гоҳ шкафга, гоҳ деворга, гоҳ бир-бирларига урилиб, бир йиқилиб, бир туриб, хона ичидагазава билан югурга бошлишди.

— Буларга нима бўлган ўзи? Ақлдан озганми? — ҳазрат Иорам чўқиниб қўйди. — Булика, худо хайрингни берсин, Женяни тезроқ чакира қол!

Булика каравотда ўтирганча каламушларнинг ваҳшиёна раксини томоша қилас, ранги докадек оқариб кеттан, кўзлари олазарақ эди.

— Маргимушнинг таъсири бу... Иchlари ёниб, сув қидиришпти... Лекин сув баттар қиласди, — деди Бачана.

— Сут-чи, сут? — сўради ҳазрат Иорам овози қалтираб.

— Бериб кўринг-чи? — илтимос қилди Бачана.

Ҳазрат Иорам титроқ кўл билан ликопчага сут қуиб, полга қўйди. Лекин вақт ўтган эди. Каламушлар сутни пайқашмади ҳам.

— Қизик, болалари тетикроғ-а, — деди Бачана ва шу заҳоти, гўё унинг сўзларини рёд этгандай, каламуш болаларидан бири оёклари осмондан бўлиб қулади. Хаял ўтмай иккингчиси ҳам ағдарилди.

— Ортиқ чидаёлмайман! — Булика инграб юборди ва тилининг остига нитроглицерин таблеткасини ташлаб, кўллари билан юзини беркитди.

— Э худо, ўзинг бандам дегин! — деди ҳазрат Иорам аянчли бир оҳангда.

Каламушлар фалокатни сезиб, кўзларини очишиди ва гандираклаганча болаларининг жасади ёнига бориб, тиз чўкишди.

— Женя! — деб қичкирди Бачана ва хиёл ўрнидан турди. Каламушлар бошини кўтарган эди, Бачана уларнинг қоп-кора, мунчоқдай кўзларига тўлган дард, хайрат ва ноумидликни кўриб, нафаси ичига тушиб кетди.

— Женя! — кичкирди у яна ва ҳолсизланиб ёстиқка суюниб қолди.

— Хурматли Бачана! Бачана! Бўтам! — ҳазрат Иорам ётган жойида тўлғанарди. — Булика! Ановиларга кара!

Аммо Булика юзини ёстиқка босганча қимир этмай ётар, ҳеч нарсани эшитмасди.

— Хой, ким бор! Ёрдам беринглар! — деб бакирди ҳазрат Иорам ўрнидан туришга уриниб, лекин юрагида қаттиқ санчиқ сезиб, яна жойига чўзилиб қолди...

Палатага мудхиш сукунат чўқди. Полда жонсиз кала-мушлар думалаб ётар, аранг нафас олаётган беморларнинг каравоти устида ўлим қанотларини ёзиб, ўлжасига кўз тиккан кузундай, пайт пойлар эди.

Эшик шаҳд билан очилиб, палатага ўтакаси ёрилган ҳамшира Женя билан дўхтир кириб келганини ҳеч ким сезмади.

— Хўш, кўнгилларинг жойига тушдими энди? — деди Женя ўлган каламушларни кўриб. Лекин шу захоти дўхтирнинг безовта овози эшитилди:

— Пантопон! Тез! Учовига ҳам!

8

Ласа Басилия Тамарани Озургети¹ бекатидан топиб олди. Қиз бошини кичкинагина сумкачасига қўйганча скамейкада ухлаб ётарди. У ўзига бировнинг қаттиқ тикилиб турганини сезиб, уйғониб кетди. Қизнинг кўзлари катта-катта, кўм-кўк, юзи пахтадай опшоп, қизиши лаблари пўрсиққина бўлиб, куюқ тилларанг соchlари тараңг кўксини коплаб ётарди. Қиз сатгиб ўрнидан турди. Ласа унинг келишган, тиқмачоқдай қоматига тез кўз юргутириб чиқди...

...Шу кундан бошлиб Ласа Басилиянинг ошхонасида янги официантка пайдо бўлди, мижозларнинг сони эса уч баравар ортди. Энди бу ерда қишлоқнинг жамики эркаклари тўплланадиган бўлди. Улар уззукун ошхонада ўтириб гап сотишар, аллақанча нордон «Изабелла»²ни ичип юборишарди. Эс-хушини йўқотган бу оломонни хотин-халаж ва ота-оналар минг машакқат билан ўрнидан кўзғатиб, уй-уйларига олиб кетишарди.

¹ О з у р г е т и — Махарадзе шаҳрининг эски номи, бу ном халқ орасида ҳозир ҳам кўп ишлатилади.

² И з а б е л л а — шу номдаги узумдан тайёрланган вино.

- Тамара, фариштагинам, яна ўн шиша!
 - Тамара, сенга бундай хусн-жамолни ато қилганинг уйи куйсин!
 - Қайтими керак эмас, бир бокишингни ўзи миллион сўм туради!
 - Тамара, бир марта жилмайгин, кейин Ласайянинг¹ пичоғи билан сўйиб ташласанг ҳам майли!
 - Ласайя, қизчанинг оёғини ўпсанг ҳам арзиди, агар шу бўлмаса сассиқ ошхонанг билан бирга касодга учарадинг!
 - Омадинг бор экан, Ласайя! Энди кучук сўйиб сотсанг ҳам бўлаверади!
 - Тамара, бир марта ўпгин, кейин Супсага² ташлаб юборсанг ҳам майли!
 - Қоматини қара, қоматини!
 - Шу пайтгача нега ҳеч ким ўтирилаб кетмаганин-кин-а!
 - Ҳозир бораман!
 - Билмадим, йигитча!
 - Миллион сўм — кўп. Шунча пулни нима қила-ман?
 - Ўзингнинг хотининг мендан чиройлироқ!
 - Кайфинг тарқагандан кейин ўтиби кўй!
 - Бошқа одамни севаман, азизим!
 - Кўлингни торт! Торт кўлингни деялман! Ласа, манови пиянистани тийиб кўй!
 - Ласа, бўлди, беркит ошхонани!
- Ҳар куни мана шу аҳвол...

Бачана ошхонага кириб, бурчақдаги столга ўтирди.

Ташқарида қизиб кетган ердан ҳовур кўтаришлар, поли эндигина ювилган ошхона эса ниҳоятда салқин эди. Ласайя ичкарида, қайнаб турган қозон атрофида уймаланишар, Тамара пештахта олдида туриб, Бачанага орқа ўтирганча стаканларни артарди.

Хали барвақт бўлгани учун ошхона бўм-бўш эди. Одатда хўрандалар тушдан кейин йигилишарди. Бачана буни билар, шунинг учун ҳам олдинроқ келган эди. У бир оз кутиб ўтиргач, секин йўталиб кўйди. Тамара ялт этиб ўтирилди. Бачананинг юраги ўйнаб кетди. У ерга қараб, яна йўталди — бу гал ҳаяжонини яшириш учун шундай

¹ Л а с а й я — Ласанинг кичрайтирилгани.

² С у п с а — дарёнинг номи.

килди. Тамара пештхатадан тарелка, пичоқ ва вилка олиб, Бачананинг олдига келди. Бачана факат унинг бармокларини — узун-узун, чиройли, иссиқ сувдан сал қизариб, бўғриккан бармокларини кўриб турарди. Киз тарелкани столга қўяркан, хўрандага қизиксиниб разм солди. Чунки уни биринчи бор кўраётган эди.

— Нима буюрадилар? — сўради у.

Бачана бошини кўтарди.

— Нон! — деди секингина ва бир ютиниб кўйди.

— Шу холосми?

— Озгина пишлок.

— Гўшт-чи?

— Йўқ.

— Вино опкелайми?

— Мумкинмас. Эртага имтиҳоним бор.

— Нимадан?

— Физикадан.

— Нечанчи синфдасан?

— Тугатяпман.

— Ҳа-а-а... Харчо ичмайсанми?

— Харчога пулим етмайди? — Бачана шундай деди-ю, дув қизариб кетди.

Тамара кетди. Сал ўтмай патнис кўтариб келди. Столга нон, пишлок, тарелкада харчо билан бир стакан вино кўйди.

— Шуни ичсанг бўлади! — деди у жилмайиб ва Бачананинг ёнига ўтирди. — Исминг нима?

— Бачана.

— Фамилиянг-чи?

— Рамишвили.

— Менинг исмим Тамара.

— Биламан! — Бачана стаканни қўлига олди.

— Нега сени шу пайтгача кўрмаган эканман?

Бачана уялиб кетди. Гўё сапгичи чиқиб томогига қадалиб қолган юрагини ўрнига туширмоқчи бўлгандай, винодан бир ҳўплаб кўйди.

— Мени ёшимдагилар ошхонага киришмайди.

— Сен нега кирдинг бўлмаса?

— Корним очиб кетди, шунинг учун кирдим, — Бачана винодан яна бир ҳўплади.

— Нордон эканми? — Тамара ҳазиломуз бурнини жийириб кўйди.

— Саломат бўл! — Бачана стаканни бир кўтаришда бўшатди. — Қанча тўлашпим керак?

— Физикани топширганингдан кейин ҳисоб-китоб қиласиз!

— Тамара! — деган овоз эштилди ичкаридан.

— Кетяпман, Ласа! — деб қичкирди Тамара. — Ҳозир келаман! — деди у Бачанага ва чопқиллаганча хўжайининг олдига кириб кетди.

Қайтиб келган Тамара ҳангуманг бўлиб қолди: Бачана кетиб бўлган, столдаги таомларга эса қўл урилмаган эди.

— Салом! — деди Тамара стол ёнига ўтиаркан.

— Салом! — жавоб берди Бачана.

— Топширдингми?

— Топширдим.

— Неччи бўлди?

— Уч, — Бачана базўр жилмайди, — бу ҳам бувам Ломкацанинг хурмати туфайли. — У чўнтағидан беш сўм чиқариб, столга қўйди. — Кечаги тушликка.

Тамара пулга ҳатто қўз қирини ҳам ташламади.

— Яна нечта имтиҳонинг қолди?

— Тамара! Нима қиласан ёш гўдакнинг олдидаги ўралашиб! Бу ёкка келсанг-чи! — деб қичкирди Дуту Центерадзе. У тўртта улфати билан ошхонанинг нариги бурчагидаги стол ёнида ўтирас, кайфи анча ошиб қолган эди.

Тамара унга эътибор ҳам бермади.

— Яна нечта имтиҳонинг бор?

— Битта.

— Қачон?

— Индинга.

— Бўлмаса индинга кел.

— Эртага ҳам келаман.

— Келавер. Ҳозир нима ейсан?

— Тама-ара! Намунча ёпишиб қолдинг ўша мишиқига! Кела қолсанг-чи! — қичкирди яна Дуту.

Тамара унинг ёнига борди.

— Нима истайсиз?

— Сени ҳуснингдан болика нимани ҳам истардим! Ўтириб биз билан!

— Вақтим йўқ. Бирор нарса керак бўлса, айтинг.

— Яна ўн шиша опкел-да, ёнимга ўтириб! Сен учун ичмоқчиман! — Дуту Тамаранинг кўлидан ушлади. Қиз юлқиниб чиқиб, пештахта ёнига борди.

— Ласа, ўн шиша вино бервэр.

Ласа шишаларни ола бошлиди. Дуту ўрнидан туриб,

пештахта томонга қараб юрди. Унинг кўзлари йилтиар, анча-мунча ичиб кўйгани сезилиб турарди.

Дуту Центерадзе милиционер эди. Паст бўйли, яғриндор, кўллари узун-узун, белига тўппонча тақиб олган бу одам ўзига ниҳоятда бино кўйган бўлиб, ҳамиша гердайиб юрарди. У пештахта олдига келиб, Тамарани бағрига босди.

— Кизга тегажаклик қилма, Дутуйя, бор, жойингта бориб ўтири! — деди Ласа қовоғини солиб.

— Ўзи индамаяпти-ю, сен нима қиласан бурнингни сукаб! — деб дўқ урди Дуту ва олтига шишани кўтариб, изига қайтди. — Аммо-лекин, винони столга опкелиб бериш сени вазифанг! — бакирди у Ласага. — Агар бирортасини шу қизга шилкимлик қилганини кўрсам, жонидан умидини узверсин! Жасадини малоик Гавриил черковининг ҳовлисига ўзим кўмаман! Билиб кўйинглар! — Дуту бу сўзларни ҳаммага эшигтириб айтди.

Тамара қолган тўртта шишани олиб келган эди, Дуту уни зўрлаб ёнига ўтказди.

— Ўтири, қизалоқ, сенинг саломатлигингтта ичмоқчиман! — Дуту стаканини кўлига олиб, ўрнидан турди ва Ласага қараб гап бошлиди: — Ласайя Басилия! Шундоқ қизни тарелка ювдиришга уялмайсанми? Тамарани менга бер, мен уни олтин тахтга ўтказаман, бамисоли малика Тамарадай¹ ҳаёт кечиради!

— Қайси бир олтин тахтингта ўтказасан! Биттасида хотининг Талика савлат тўкиб ўтирибди-ку! Бўладиган гапни гапирсанг-чи, ўпкаси йўқ! Ҳовлингда дараҳт у ёқда турсин, диккайтан чўп ҳам кўринмайди-ку! Олдин товукларингта кўноқ ясад бер!.. Хе, сендақа валломатдан ўргилдим!

Ошхонада қаҳқаҳа кўтарилди.

— Оғзинта қараб гапир, Ласайя, тилингни суғуриб оламан-а! — Дуту вижиниб, тўппончасини ушлади.

Бачана ўрнидан туриб, эшикка қараб юра бошлиди.

— Тўхта, хой бола! — деб чакирди уни Дуту. — Нега бу ерда ўралашиб юрибсан? Разм солиб қара-чи, сенинг тенгқурларинг бормикин?

— Овқатлангани кирудим, — хотиржам жавоб берди Бачана.

— Нима учун кирганингни яхши биламан! Ма, мановини ичину түёғингни шиқиллат! — Дуту Бачанага бир

¹ Тамара — XII асрда Грузияда хукмронлик қилган подио.

стакан вино билан бир бўлак товук гўшти узатди. Бачана яқинлашиб, унинг қўлидан стакан билан гўштини олди-ю, индамай столга кўйди.

- Мен ичмайман.
- Ундаи бўлса бир жўнавор-чи!
- Жўнайманми, жўнамайманми — бу менинг ишими! —
Бачананинг икки юзи лоладек қизариб кетди. Дуту унинг қулоғидан ушламоқчи бўлиб, қўлини чўзган эди, Бачана чап берди, Дугунинг қўли ҳавода муаллақ қолди. — Сен маастсан, Центерадзе! — деди Бачана милиционерга ва ташкарига караб йўл олди.

— Ким бу итвачча! — сўради эсанкираб қолган Дуту.
— Ломкаца Рамишвилиниг невараси! — деди унинг ёнида ўтирган Ушанги Каландадзе. Дугунинг дами ичи-га тушиб кетди. — Эсингдами, Манучар Киквадзени йўқ қилдим, деб бошлиғинг орден олган эди, аслида уни мана шу бола ўлдирган... Тинч кўй уни... — деб шивирлади Каландадзе Дугунинг қулоғига.

- Бекор гап, — деди Дуту тишини ғичирлатиб. — Ўзим қатнашганман ўша операция! — Центрадзенинг юзи бўғрикиб кетди. — Троцкийчининг ўели, маккор бола у!

— Нима гуноҳ қилди бола бечора? Овқатлангани кириб, ҳеч нарса емай чиқиб кетяпти, биронга ринг дегани йўқ... Яхши эмас, Дуту, битта аёлни даб ақлдан озиш... — деди хафа бўлиб Афанасий Лория.

— Ким аёл, аҳмок?! Аёл эмас, фаришта у! Олдида тиз чўкиб, сёғини ўпишинг керак! — Дуту патнисдай келадиган кафти билан Афанасийнинг елкасига туширди.

Афанасий қалқиб кетди. Ошхонага оғир сукунат чўқди.

— Нима, заёмга ютганмисан Тамарани, Дутуйя? Кўйвор қизни, биз ҳам қўриб, мундок яйрайлик! — деди Мамука Яшвили вазиятни юмшатмоқчи бўлиб.

— Майли, бугунча кечираман, аммо эртадан бошлиб қорангни кўрмайин бу ерда! — пўписа қилди унга Центерадзе.

— Шунчалик зўр экансан, армияга борсанг бўларди! — жавоб берди кулиб Мамука. — Балки Гитлернинг таъзирини бериб кўярмидинг!

— Ким тартиб ўрнатади бу ерда? Сенга ўхшаган қочоқларга ким кўз-қулоқ бўлиб туради?

— Ким қочоқ? Мен қочоқманми? Бир килограммлик осколка ҳалигача кўкрагимда турибди! — Мамука кўйла-

гининг ёқасини ечди. — Сен мени қочоқ деяпсанми?! Бу ерда ҳали сен тартиб ўрнатасанми?! Уччига чиқкан ишёқмас ва қочоқ ўзингмасмисан?! — Мамука столдаги шишани олиб, Центерадзега ташланди. Дуту тўппончалини суғурди. Бачана ошхонадан чиқиб кетди.

Тамара ошхонада пайдо бўлганига уч ой тўлар-тўлмас қишлоқда узункулоқ гаплар ўрмалаб қолди. Худди баҳорги қалдирючдай бу миш-мишлар ҳовлидан ҳовлига, уйдан уйга ўта бошлади. Далаларда, чойзору умумзорларда, боғ ва томорқаларда, бозорда, идорада, ҳаммомда, сартаропхонаю кутубхонада — хуллас, ҳамма ерда ёш официантканинг гийбатини қилишарди.

— Эшиздингми, уч кун бурун ошхонада Мамука Яшвили билан Дутуйя Центерадзе ана шу касофат қизнинг дастидан бир-бирларини ўлдириб қўйишларига сал қопти...

— Айтишларича, танбал Дутуйя хотинини роса дўппослаб, Мелекедурига — отасиникига жўнатиб юбориби...

— Қандоқ ялмоғизни топиб келган экан Ласайя ўлтур! Ундан ҳомиласи ҳам бор эмиш. Вой, яшшамагур-ей...

— Ундан эмас, Дутуйя-милиционердан ҳомиласи...

— У жувонмарг Мамука Яшвилига ҳам кўз сузиб юрган экан, хотини сезиб қолиб, қизни роса адабини бериби...

— Гитлердан баттар экану манжалаки! Бутун қишлоқни остин-устун қилиб юборди-я!

— Ҳаммани бошини айлантириб қўйди мегажин!

— Айлантириш ҳам гапми! Айтишларича, Торнике Кинцурашвили Ардалион Гваладзега пичоқ қўтрганмиш...

— Дутуйя-милиционернинг кўзи қаёқда?

— Дутуйянинг ўзи биринчи ўйнаши-ку!

— Дутуйя ҳам майли-я, анови болани ҳам йўлдан ураётганмиш у суюқоёқ!

— Қайси болани?

— Ломкаца Рамишвилиниг неварасини-да, Бачани... Факат шунинг учуноқ уни турмага жўнатиш керак... Она сuti оғзидан кетмаган болага кўзини сузадими?! Уч кун бурун ошхонани олдида кўрдим — телбанамо бўп қопти боёкиш...

Тамара Зосим Хинтибидзеникода ижарада турарди. У деразаси кўчага қараган энг четдаги кичкинагина бир хонани эгаллаганди.

Кишлоқ маст уйқуда эди. Бачана аста деразани чертди. Сал ўтмай деразада кўркиб кетган Тамаранинг юзи кўринди. Бачанага кўзи тушиши билан қизнинг нигоҳида таъна ва алам ифодаси учқунлади. Лабини тишлаб, кафтларини кўксига жуфтлади, кейин деразани қия очди, хижолат чекиб турган Бачанадан:

- Сенмисан? — деб сўради шивирлаб.
- Бир муунутга кирайин, — ёлворди Бачана.
- Сен етмай турувдинг! — Тамаранинг овози титраб кетди.
- Хўп дегин!
- Бу ифлос ишларга аралашма, Бачана! Бор, уйингга бор! Мендан нима истайсизлар ўзи? Нега мени бадном қиласизлар? Сизларга нима ёмонлик қилдим? Бўлди... Мени тинч кўйинглар... — Тамара ҳўнграб ийғлаб юборди.

Бачана деразадан ошиб тушди-да, Тамарани айланиб ўтиб, стол ёнига бориб ўтирди. Қиз жинчироқни ёқди, кейин ўзи ҳам Бачананинг рўпарасига келиб ўтирди.

- Хўш, нима дейсан?
- Бачана индамади.
- Нимага келдинг?
- Шу гаплар ростми? — сўради Бачана титроқ кўли билан жинчироқ қурумини кўчиаркан.
- Қайси гаплар? — хўрсинди Тамара.
- Сен ҳақингдаги... Ёмон гаплар...
- Ўзинг-чи, ўзинг ишонасанми?

Бачана елкасини қисди.

- Мен айтмоқчи эдимки...
- Хўш, қани?...
- Мен шунинг учун келдимки...
- Кўй, гапирма! Кишлоқда ёлғиз сени соғдил одам деб биламан! Гапирма ҳеч нарсани!

Бачана кўз ёшини ичига ютиб, бирдан тилга кирди:

- Кийин!
- Нима?!
- Кийиниб, мен билан юр.
- Қаёқقا?
- Билмайман.
- Қаёқقا бораман, ахир?
- Сен кишлоқдан кетишинг керак!
- Шарманда бўлиб-а?
- Кетишинг керак! Улар сени фақат аёл деб билишади, мен бўлсам...

— Сен-чи?

— Кийин, деялман! Нарсаларингни ҳам йиғиштириб, бўла қол! — Бачана шундай ишонч ва қатъият билан гапирадики, бунга ҳатто унинг ўзи ҳам ҳайрон қолди.

Тамара сакраб туриб, каравот остидан чамадонини олди-да, елби-югуриб унга нарсаларини йиғиштириб сола бошлади. Бу орада Бачана айвонга чиқиб, Зосимнинг эшигини тақиллатди.

— Ким у? — деган уйқусираган овоз эшитилди ичкаридан.

— Бу мен, Бачана, Люмкаца Рамишвилиниг неварасиман.

— Адашибсан, болакай!

— Йўқ, Зосим амаки, адашганим йўқ. Илтимос, Маро холам билан бирга бир минутга чиқинглар!

— Агар кайфинг ошган бўлса, уйинита бор! — деди Зосим зарда билан.

— Йўқ, маст эмасман! Чиқа қолинглар, илтимос! — деди яна Бачана.

Эшик очилиб, Зосим чиқди. У факат ички кўйлак-иштонда эди. Унинг орқасидан ўтакаси ёрилган Маро мўралаб турарди.

— Мен Тамарани олиб кетялман, Зосим амаки, шуни билиб қўйинглар демоқчи эдим...

— Опкета қол... Шунгаям уйқуни ҳаром қиласанми? Уни мендан қарзи йўқ... Ижара ҳакини олдиндан тўлаб қўйган...

— Зосим амаки, Мамука Яшвилини, ёки Дутуйя Центерадзени, ёки Ласайя Басилияни, ёки Торнике Кинцашвилини Тамаранинг хонасидан чикиб кетаётганини кўрганимисиз?

— Нега менга ёпишиб олдинг, болакай? Нима, мен унга коровулманми?

— Йўқ, Зосим амаки, сиз тўғри одамсиз! Менга ҳакиқатни айтинг!

Зосим дудукланиб, чаккасини қашлай бошлади.

— Ростини айтсан, ўғлим, бирорни чиқиб кетаётганини ҳечам кўрмаганман!.. Дутуйя Центерадзе маст ҳолда уч марта хиралик қилган кирмоқчи бўлиб, лекин Тамара киритмаган. Икки марта Торнике Кинцурасвили қадам ранжида қилган, у ҳам кайфда бўлган, қиз униям кувиб соглан... Тунда унинг хонасига кирган биринчи одам сенсан... — Зосим чамадон кўтариб турган Тамаранинг кўзларига қаради.

— Нега бўлмаса уни ёмонотлиққа чиқаришди? — сўради Бачана.

— Биздан бир оғиз ҳам ножӯя гап чиққани йўқ, болагинам! — гапга аралашди Маро эрининг олдига ўтиб. — Қайтантта олдидан ҳам, орқасидан ҳам мақтаб юрамиз, ишонишмаса нима қилайлик?

— Кетдик! — Бачана Тамаранинг қўлидан чамадонни олди.

— Бемаҳалда қаёққа борасизлар, болам? Эрталаб кетинглар, йўлга у-бу нарса тайёрлаб берардим... — деди Маро хижолат бўлиб.

— Мана шу гапингизни ўзи етиб ортади! — жавоб берди Бачана. — Хайр, раҳмат сизларга!..

— Қилаёттан ишингни буванг биладими? — деб сўради Зосим Бачанадан, улар ҳовлига чиқишиганч.

— Билади! — қисқагина жавоб берди Бачана ва Тамаранинг қўлидан ушлади: — Кетдик!

Улар анчагача индамай боришли. Катта йўлга чиқишигач, Бачана чамадонни ерга кўйди-да, бир четта ўтириб, тамаки ўради. Тамара унинг ёнига ўтириди. Бир оз дам олишгач, яна йўлга тушишли. Насакирави давонига етганда тағин нафас ростлагани ўтиришли.

— Нега индамайсан, гапирсанг-чи! — деди Тамара.

Бачана кўйнидан кичкина бир тугунчани олиб, Тамаранинг тиззасига кўйди.

— Нима бу? — сўради Тамара.

— Ишлаган кунларим учун олган авансим... Олти юз сўм... Ҳозирча етади сенга... Ун сотиб ол... — Бачананинг томонига бир нарса қадалиб, у ёини гапиролмади.

Тамара тугунни очди, пулни кўрди-ю, тугунни қайтадан ўраб, Бачананинг кўйнига солиб кўйди, кейин юзи ни тиззасига босганча ҳўнграб йиғлаб юборди. Бачана уни юпатмади, тасалли ҳам бермади. Қизнинг йиғлаб бўлишини кутди. Ахийри чидаёлмай, гап бошлади:

— Йиғлаган яхши... Мен ҳам бирор ерим оғриса ёки бирор нарсадан қаттиқ изтироб чексам, ўрмонга бораманда, дараҳт тагига чўзилиб, тўйиб-тўйиб йиғлаволаман... Кун бўйи, то кўз ёшим куриб, кўнглим бўшамагунча йиғлайвераман... Шундан кейингина енгил тортаман. Майли, йиғла, йиғлайвер!.. Юрагингни бўшатвол. Бўлмаса инсон чидармиди... Аммо-лекин, сен одамлардан хафа бўлма... Уларда айб йўқ... Ҳаммасига хуснинг, тенги йўқ хуснинг сабабчи... Бизнинг эркакларимизга келсак... Улар

бир-бирларига ҳасад қилғанларидан ёқа юлишди... Уч ойдан бери мижок қоққаним йўқ, фақат сени ўйлайман. Нега бунчалик гўзал бўлмасанг?.. Ким кўрса, фақат менга кулиб бокяпти, фақат менга ишва қиляпти, деган хаёлга боради... Менга ҳам шундай туюларди. Лекин унақамаслигини биламан! Биламану, аммо... яхши кўраман, жудаям яхши кўраман... Сенсиз туролмайман... Ўламан... — Тамара йифидан тўхтаб, Бачананинг сўзларига таажжуб билан кулоқ сола бошлиди. У ҳамон гапдан тўхтамасди. — Яқинда ўн еттига тўламан. Тўғри, унчалик катта ёш эмас, лекин кам ҳам эмас... Биламан, сен менга худди ёш болага қарагандай қарайсан... Ажабланма... Сени севаман, шунақаям севаманки... Нима қилайн? Лекин пулни ол... Мен уни ўғирлаб олганим йўқ... Бувам бердилар... Сенга деб бердилар... Бувам — доно одам... Сени олдингта ҳам ўзлари юбордилар, киплоқдан опчиқиб кет, дедилар. Мени севолсанг қанийди... Лекин сен бениҳоя чиройлисан, билмадим, қисматинг нима бўларкин... Ҳали ёшман — сени химоя қилолмайман, сенга паноҳ бўлолмайман... Аммо яхши кўраман, жонимдан ҳам ортиқ кўраман... Уч ойдан бери уйқи йўқ, кечасию кундузи кўз олдимдан нари кетмайсан...

Бачананинг ўпкаси тўлиб, гапиролмай қолди. Тамаранинг тиззасига бошини қўйди-ю, худди ўрмонда адашиб қолган бўри боласидай, қачонлардир Чҳакура ёнбаррида бўлганидай, уввос тортиб йиглаб юборди.

Тамара унинг бошини кўксига босди, шунда Бачана музлаб ётган юрагига аллақандай тафт ўтганини, бу ҳарорат аста-секин кучайиб, қалбида мислсиз бир олов пайдо бўлганини сезди. У Тамарани қучоқлаб, кўксидан, елкаларию бўйнидан, юз-кўзларидан энтикиб ўпа бошлиди. Қизнинг кўзларидан шўртаъм ёш қуйилар, ўзи эса эҳтирос билан шивирларди:

— Офтобим, қувончим... Сен менинг акамсан, отамсан... Қайғую ҳасратларимсан... Ҳам ўғлим, ҳам етимлигимсан... Сен менинг ҳаётим ва заволимсан... Болагинам, муҳаббатим... Қаёқдан пайдо бўлдинг, ҳаётимга қай йўсин кира қолдинг?

Сўнг уларнинг лаблари туташиб, жимиб қолиши, аммо энди юраклари тилга кирган эди.

Хар икковининг кўксида кумуш кўнғироқлар жаранглар, шундай ҳамоҳанг ва улуғвор жаранглардики, шутобда улар худога илтижо қилишдан бўлак ҳеч нарсани хоҳлашмасди...

— Эй, парвардиғор! Бизнинг қалбимиз ва жисмимизни пайванд кил, бизни улкан, ҳад-худудсиз, яхлит бир ҳаётта айлантири!.. Э кодир худо, менга унинг қонини бер, унинг томирларида менинг қоним жўш урсин! Бизни гуноҳдан асра, тезроқ омонатингни қайтариб ол!..

— Бачана, қуёшим, каердан пайдо бўлдинг, нега ҳаётимга сирғалиб кирдинг?.. Менинг бахтим, менинг кулфатим... Кўй, кераги йўқ, жоним, кераги йўқ... Кизман ҳали...

— Ё тангirim! Менга сабот ва чидам бер! Эс-хушимдан жудо қилма! Ўзинг асра, парвардиғор!

Улар кўл ушлашиб, яна йўлга тушиди. Ўрмон уйғонди. Күшлар тонг ва қуёш қўшиғини бошлаб юборишиди. Теварак-атрофдаги қишлоқлардан итларнинг вовиллаши эшитилди. Дарёнинг нариги томонида хўроз биринчи қичкириши биланоқ оёққа турган дехқон томорқасига кирган сигирни болохонадор килиб сўқди. Осмон ёриша бошлади. Тоғ чўққиларининг тепасида сузуб юрган булатлар кизғиши тусга кирди. Насакиравида тонг отди.

Бачана тўхтаб, чамадонни Тамаранинг оёқлари олдиға кўйди.

— Энди боравер! — деди у ғамгин товуш билан.

Тамара унга узоқ тикилиб турди. Сўнг хотиржам сўради:

— Нима қиласиз бу ёғига?

Бачана индамади.

— Кўшиларингта нима дейсан?

Бачана елкасини қисди.

— Кетавер... — деди у базўр.

— Мени унугиб юорма.

Бачана бош чайқади.

— Дунёда энди ҳеч кимни сени севганчалик севолмайман!

— Турмушга чиқма... Ҳадемай улғаяман... — Бачананинг кўзларига ёш қалқди.

Тамара тиз чўкиб, унинг кўлларига лабини босди.

— Тағин қанаққиб улғаясан? — қиз Бачананинг тиззаларини қучди.

Бачана оёқларини аста қизнинг кучогидан бўшатиб, уч-тўрт қадам орқага тисланди-ю, шартта бурилиб... кета бошлади.

Ярим чақиримча юргач, қайрилиб қаради. Қиз ҳамон йўл устида тиз чўкканча унга тикилиб турарди.

Бирдан Бачана ҳайратидан титраб кетди. У қизнинг катта-катта, мовий кўзларини аниқ-равшан кўриб турарди. Тамаранинг кўзлари жиққа ёш эди.

Қоқ пешинда Бачана ошхонага кирди. Тамаки тутунига тўлиб кетган зал гавжум, фала-ғовур эди. Ласа пештажта орқасида туриб, ўзи одатланган чакқон ҳаракат билан бодринг ва помидор тўғарди. Бачананинг кириб келганини кўриб, пичогини кўтарганча донг қотиб қолди. Ошхонага жимлик чўқди. Кулиб турган, ҳайратга тўла, кути ўчган — турили хил чехралар Бачанага бараварига қадалган, ҳамманинг нигоҳида факат битта савол ифодаси бор эди. Бир муддат жимликни бузишга ҳеч ким журъат этолмади. Ниҳоят, Ласа тилга кирди:

— Ана ўзлари! — деб хитоб қилди у ва елкасидан тоз ағдарилган одамдай енгил хўрсиниб қўйди. Ошхона яна жонланди. Ҳамма бараварига гапира кетди. Ана шу фала-ғовур орасидан Дуту Центерадзенинг масхараомуз овози эшитилди:

— Иштонсиз куёвга саломлар!

Бачана милиционерга эътибор бермай, тўппа-тўғри Торнике Кинцурашвили ўтирган стол ёнига борди.

— Қизни қаёққа яширдинг? Ёки бувангла обориб бердингми? — Торниканинг кайфи анча баланд эди.

— Торнике Кинцурашвили! Одамларга тўғрисини айт, ўша қиз бузукмиди ёки бузукмасмиди? — деб сўради Бачана овозини кўтариб.

— Буни Ласайядан сўра. Ўша қизинг унга ҳам тўшак, ҳам ёстиқ эди! — жавоб берди Торнике хаҳолаб.

— Бу одам тўғри гапиряптими? — Бачана Ласага мурожаат қилди.

— Агар қизга ножӯя гапирган ёки кўлимни теккизган бўлсан, лоакал кўнглимга ёмон ўй келган бўлса эртагача тил тортмай ўлай, мана шу пичогим юрагимга санчилсин! — Ласа кўлидаги пичокни бир уриб, пештактага санчиб қўйди.

Бачана яна Торникега юзланди.

— Агар эркак бўлсанг, Торнике Кинцурашвили, ўрнингдан туриб, гапир: қизникига неча марта боргансан? Гапиравер, тортинма, бари бир у эшиitmайди!

— Кимсан ўзинг, мишики! Келиб-келиб сенга ҳисоб бераманми! — Торниканинг қони қайнаб кетди.

— Бўла қол, бўйнингта ол, неча марта у сени уйидан ҳайдаб юборган?

— Ҳеч ким мени ҳайдаган эмас! Кайфим тарқаганидан кейин ўзим кетганиман... Ана Зосим гувоҳ, сўра ишонмасанг! — Кинциурашвили сал паст тушди.

— Мамука Яшвили, ҳеч кимга ишонмасам ҳам, сенга ишонаман! Айттин-чи, нима учун хотининг Дарежон Тамара билан уришган эди? — Бачана боядан бери лабини тишлаганча миқ этмай ўтирган Мамукага мурожаат қилди.

— Ахмок-да, ахмок! Дутуйя Центрадзенинг хотини кулогига пичирлайвериб, ақлдан оздирган, — жавоб берди Мамука бошини ҳам кўтармай.

— Сен менинг хотинимга тил теккизма, аблах! — деб бақирди Центерадзе.

Мамука ўрнидан турди, аммо Бачана уни гапиртирмади.

— Энди бўйинларингта олинглар, қайси бирларингиз лоақал бир марта бўлса ҳам Тамара билан ёттансизлар? Сен бошла, Дуту!

Центерадзе ўрнидан турди. У бу ерда интизом ўрнатмоқчи бўлган безбет болани гирибонидан олиб, ошхонадан чикариб юбориш ниятида турган эди, аммо Бачана милиционернинг хатти-ҳаракатини ўз саволига жавобдай тушуниб, пештахтага санчилиб турган пичоқни сугурдида, Центрадзенинг устига бостириб борди:

— Ёлрон, аблах, ёлрон! Уч марта кирмоқчи бўлгансан қизникига, лекин учала сафар ҳам у сени ҳайдаган шармандангни чиқазиб! Сен сурбет, мақтаниш учунгина ҳалол-покиза бир қизни бадном қилдинг, юзига коракуя суркадинг! Тўғрими гапим, Зосим амаки?

— Тўғри, ўғлим, тўшпа-тўғри! — деди ранги оқариб кетган Зосим.

— Сен қаёқдан биласан, каллаварам? — Центерадзе унга ташланиб қолди. — Ё этигимни ечиб қўйганмисан?!

— Болани гапи тўғри, ҳалойик, тепамда худо турибди! — такрорлади Зосим.

— Палид одамсан, Дутуйя Центерадзе! — деди Бачана милиционерга ўзи ҳам кутмаган аллақандай бир ички шижаоат билан.

— Ўлдираман, чурвака! Нега бу ерда гап сотиб, олифтагарчилик қиляпсан? Нега ҳаммага лой чапляяпсан?! Мен кимман — қонуний ҳокимиятнинг вакилиманми ёки югардак боламанми? — Центерадзе тўппончасини чиқазиб, Бачанага талшинди.

— Хайвонсан, Дутуйя Центерадзе, билдингми, ҳайвонсан! Тупурдим тўйпончангта! — Бачана ҳам Центерадзенинг устига бостириб бора бошлади. Ласа пештактага орқасидан чопиб чиқиб, икковининг орасига туриб олди.

— Ҳамма эштиб қўйсин! — деб қичқирди Бачана. — Кеча кечаси мен Тамараникida эдим! У қишлоғимизга киз келиб, киз кетди! Агар ёлрон бўлса, онамни ўргага кўйиб қасам ичишим мумкин!

Бирдан карсиллаган овоз эштилди, Дуту Центерадде полга ағдарилиб тушди. Мамука Яшвили зарбдан шишиб кетган кафтини ишқалаганча Бачананинг олдига келиб, ўша қўли билан унинг юзини силади.

— Яхши йигитсан, ўслим! Уйингта кетавер, бу ёғини ўзим тингчитаман...

Бачана шошмасдан эшикка йўналди...

9

Йигирма икки кун деганда профессор Бачанага тўшакда у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилишга рухсат берди. Энди у тирсагига суюниб, палатадаги иккала ҳамхонаси ни bemalol кўра оларди. Кейинроқ шифобахш бадантарбия тайин қилишди, бу шундан иборат эдики, Бачана икки ҳафта давомида бармоқларини ёзиб-тугиб туриши лозим эди. Унга ўтиришга ижозат беришган куни, — бу воқеа биринчи «рухсатнома» текканидан кейин, орадан йигирма кун ўтгач юз берди, — палатага шундай сулув бир киз кириб келдики, анграйиб қолган Булика мураббо солинган банкани кўлидан тушириб юборди. Кўкиштоб-кора сочли, кўзлари кўк-кўк бу фаришта Бачананинг каравоти четига ўтирганида ҳазрат Иорам бир чўқинди-ю, оҳ тортиб юборди.

— Хўш, эндиам худонинг борлигига ишонмайсизми, хурматли Бачана?

— Ишонманан, отахон, агар туш бўлмаса, албатта, — жавоб берди қизнинг жамоли ва журъатидан ҳайратда қолган Бачана.

— Туш бўлса бўла қолсин, факат менинг ҳам каравотимга ўтиrsa бас! — деди Булика ва шундагина қошиқ ҳануз оғзида турганини пайқаб қолди.

— Сизнинг ёнингизга ҳам ўтаман! — жавоб берди киз бепарво.

— Кутаман, асал киз, кутаман! — шоша-пиша таклиф қилди Булика.

— Салом, ўртоқлар! Менинг исмим Кетеван, фамилиям Андроникашвили. Касалхонанинг шифробаҳаш бадантарбия бўйича бош инструктори бўлмаман! — ўзини таништириди киз.

— Шунақа денг? Дўхтирларимизнинг эс-хушлари қаёқда? Нега бизни ҳар хил пантопон, персантин, интенсивлар билан кийнашади? Сизга ўхшаган жононнинг палатамизга бир марта кириши ўнта бўлмаса ҳам, камида бешта уколни ўрнини босади-ку! — деб хитоб қилди Булика.

Киз мамнун жилмайди.

— Хурматли Бачана! Каранг, куляпти! Ушлаб кўрингчи, агарвойиб бўлиб қолмаса, тушимиз эмас, ўнгимиз бўлиб чиқади! — деди Булика.

— Маъзур тугасиз! — Шундай деб, Бачана қизнинг нозик бармоқларини ушлади. — Суюнавер, Булика, туш эмас экан, тирик мавжудот! — у Буликага мурожаат қилди, лекин қизнинг кўлини қўйвормади. Шунда қиз бармоқларини Бачананинг кафтидан аста суғуриб, унинг билагига қўйди-да, томир уришини ўлчай бошлади. — Э-э, ҳозир томир уришига қараб ҳеч нарсани аниқлаб бўлмайди! Сал ўзимга келволай... — Бачана яна қизнинг кўлидан ушлаб, юрагига босди. — Эшитяпсизми, қинидан чиқиб кетай деяпти?

Бош инструктор қўлини Бачананинг кўкрагидан олиб, энди митти чучварадай ихчам, чиройли қулогини унинг кўксига қўйди.

Бачананинг дами ичига тушшиб кетди.

— Нима киляпсиз, доктор, мени ўлдирмоқчимисиз? — шивирлади у ва ҳазрат Иорамга ёлборгандай қараб қўйди. Чол «ёрдам беролмайман» деган маънода кўзларини юмаб, кўлларини икки томонга ёзди...

Бир оздан сўнг киз қаддини ростлаб, бутунлай жиддий қиёфада сўради:

— Юрагингизда оғриқ сезяпсизми?

— Оғриқ аллақачон ўтиб кетган, томиримнинг уриши ҳам сиз келмасингиздан олдин жойида эди, энди ҳаммаси қайтадан бошланди, — Бачана чукур хўрсинди.

— Нима бало, ҳамманглар битта гапни ёдлаб олганмисизлар? — деди киз афтини буруштириб.

— Бошқалар ҳам шунақа дейишяптими? — сўради Бачана хафсаласи пир бўлиб.

— Албатта-да! Сиз ёзувчисиз, бинобарин, янгилик гап топишингиз керак эди! — қиз истехзо билан жилмайди.

— Бундан ортиқ яна қанака янги гап бўлсин?! — деди Бачана ҳазин инграб. — Кўярпсиз-ку, мен мурдаман, шунга қарамай, сиз билан гаплашляпман...

Киз хандон отиб кулди:

— Ҳа, буниси чиндан ҳам янги гап!.. Энди ишга ўттайлик! — Шундай деб, қиз Бачананинг бўйнидан билагини ўтказди-да, уни эҳтиётлик билан кўтариб, каравотга ўтиргизиб қўйди. — Хатта-йога ҳақида эшитганмисиз?

Бачана шошиб қолди.

— Ёшлигимда ўқиган эдим шекилли. Ҳиндларнинг фалсафий-диний таълимоти, шундайми? Махсус жисмоний машклар ёрдамида руҳ ила тани мукаммаллаштириш... Тўғрими?

— Тўшпа-тўгри! — деди бош инструктор. — Ҳозирча хатха-йоганинг оддий усулларини бажариб турамиз, руҳни мукаммаллаштириш билан эса бу ердан чикқанингиздан кейин ўзингиз шуғулланасиз...

— Хўп бўлади! — деди Бачана итоаткорона бош эгиб.

— «Нилуфар» нималигини биласизми? Лоақал у ҳақда эшитганмисиз? Ҳалиги... Будданинг ўтирган ҳолатини кўрган бўлсангиз керак, ҳар ҳолда? Ана шу ҳолат «нилуфар» дейилади...

— Тушунарли...

— Қани, бир уннаб кўрайлик-чи!.. — Қиз ҳолатининг енгини шимарди-да, Бачананинг устидан адёлни олиб ташлади. Бачана хижолат бўлиб, қўли билан шоша-пиша ярим-яланроҷ баданини яширди. Қиз унга заррача ҳам эътибор бермай, ишида давом этди: — Демак, бундай: ўнг товонимиздан ушлаб, оёғимизни чап сонимизнинг тагига ўтказамиз... — Бачана дўхтирнинг айттанини қилди-ю, бирдан ниҳоятда озиб кетганини пайқади: касалхонага ётмасидан илгари бунака машқни бирор милтиқ ўқталиб турганда ҳам бажара олмаган бўларди. У шу пайттагча ўзига нотаниш бўлган аллақандай енгиллик ва эркинликни сезиб, севиниб кетди.

— Жуда соз! — деди қиз. — Энди чап товонимиздан ушлаб, оёғимизни... Нима қиласиз?

— Ўнг сонимизнинг тагига олиб борамиз... — давом эттириди Бачана ўша оҳангда ва машқни бажаришга киришиди. Аммо бу гал бўлмади! Чап товонини қимирлати-

ши билан жигари каттиқ санчиб, бир зумда қора терга ботиб кетди.

— Зўрламанг! — огоҳлантириди қиз. — Агар қийналаётган бўлсангиз, аввалги холатта қайтинг!

Бачана дарров оёқларини чўзганди, шу заҳоти анча енгил тортди.

— Нима, оғридими?

— Жудаям.

— Хечқиси йўқ, кўникасиз, — тасалли берди унга қиз, — энди ётиб, мушакларингизни бўш қўйинг.

Бачана ёстиққа суюнди. Инструктор унинг пайларини ушлаб кўриб, бош чайқади.

— Бўш қўйинг, бўш қўйинг! Худди мурдага ўхшаб ётинг!

— Ие, у нима деганингиз, азизим! Зўрға нариги дунёдан қайтариб олиб келишибди-ю, сиз бўлсангиз яна ўлдирмоқчисиз-а? — деб хитоб қилди Булика.

— Ҳиндистон билан хатха-йога чакки эмас экан, қизим, лекин бошқача, христианча машқлар йўқми? — гапга аралашди ҳазрат Иорам.

— Христианча машқ — ибодат қилиш-да, одамларни фақат ибодат билан тузатиб бўлмайди! — хафа бўлди инструктор.

— Буни нимаси бадантарбиядан қолишаркан? Қаранг-а! — Булика қўлларини ёзиб, бир неча марта чўкинди. — Эргалабки бадантарбияни ўзи-ку!

— Роса қарғардимку-я сен осий бандани, аммо-лекин, мени карғишимсиз ҳам тўппа-тўғри дўзахга йўл тутгансан! — деди жаҳл билан ҳазрат Иорам ва девор томонга ўтирилиб олди.

Киз Буликанинг каравоти ёнига келди.

— Марҳамат!.. — Булика жой бўшатиб, сал нари сурилди.

— Раҳмат, ўтирмайман... — қиз Буликанинг томирини ушлаб кўрди. — Сизники анча дуруст... — Машқ қилиб кўрамизми?

— Биласизми, доктор, хурматли Бачанани мурдага айлантиргунингизча ўзим машқ қилиб кўрдим... Бўлмади... Нилуфарга ўхшаб ўтириш қўлимдан келмайди. Агар шу бежирим қулогингизни юрагимга лоакал бир марта бўлса ҳам босмас экансиз, эрингизни ўлдириб, тўшпа-тўғри турмага кетавераман. Шу менга нилуфардан осонрок!

— Бунақа палатани энди кўришим! Беморлар эмас, масхарабозлар йигилган экан. Ҳамширага айтмасам

бўлмайдиганга ўхшайди, бир таъзирларингизни бериб кўйисин!

— Факат кетмасангиз бўлди, нилуфарга ўхшаб эмас, ҳатто қизиб турган товага ўтиришга ҳам розиман! — деди Булика, лекин бош инструктор эшикни қарсиллашиб ёпиб, палатадан чикиб кетди.

— Тағин тирик мавжудот дейсиз-а! — Булика чуқур уф тортди.

— Худди тушга ўхшайди... — деди Бачана.

— Бу аёлнинг кўзида ажинаси бор экан! — Шу пайтгача индамай ётган ҳазрат Иoram Бачана билан Булика томонга ўтирилди. — Ўлай агар: кўзидан ажина жилмайиб турибди! — ҳазрат Иoram яна деворга ўтирилиб олди.

Шифобахш бадантарбия бўйича бош инструктур палатага ташриф буюриб кетганидан кейин орадан беш минутлар ўтгач, ҳамшира Женя патнис кўтариб кириб келди. Патнисда оппоқ паҳтага ўралган учта шприц бор эди.

— Кардиологик саломлар! — деди Женя патнисни столга кўйиб.

— Грузия юрагининг кардиограммасига алангали салом! — жавоб берди Булика.

— Хушхабар олиб келдингми дейман, Женя? Кўзларинг ёниб турибди! — сўз котди Бачана.

— Янгилик! — Женя халатининг чўнтагидан чикиб турган газетани уриб кўйди.

— Қани, қани, саҳрова қолган шўрлик йўловчиларнинг чанқори тезроқ босилсин! — ҳазрат Иoram унга кўлини чўзди.

— Олдин укол, янгилик кейин бўлади! — деди Женя катъий оҳангда. — Қани, тайёрланинглар!

Учовлари бараварига адёлни кўтариб ташлаб, ерга караб ётиди. Женя Бачанадан бошлади...

— Тепамда чарх урма, эй қора қарға, мен сеники эмасман! — деди сўзларни шеърий оҳантга солиб Бачана, нина ўрнини ишқаларкан.

— Азизим Женя, шприцни охиригача ботириш шартми? — сўради ҳазрат Иoram ёстиқнинг четига кўз ёшлирини артиб.

— Кечирасиз, қаттиқ босворибман, — жавоб берди Женя хижолат бўлиб.

— Қанақасан ўзи! Нега ҳар доим менга келганда

адашасан? Палатада осий ва шаккоклар қуриб қолганими?!

— Сабр туби — олтин... — ҳамшира руҳонийни юпаттан бўлиб, Буликанинг ёнига келди.

— Олдин иғнани кўрсат! — тархашлик қилди Булика.

— Мана, марҳамат.

— Ҳой, яҳшилар! — деб қичқирди Булика. — Агар шу иғна бўлса, унда бигизни нима дейиш керак?!

— Бўлди, жонимга тегиб кетди! Ҳар куни шу аҳвол! Ёт! — буюрди Женя.

— Пичноқни аввал ўзингта ур, деганлар. Қани, ўзинг бир ётиб кўр-чи! Кўраман диконлаганингни! Қани, ке!

— Тагин йўталиб ўтирма!

— Шу килганингта чурқ этмайман! — деди Булика ва ёстиқни тишлади. Женя шприцни найзадек санчди.

— Бўлдими? — сўради Булика, Женя иғна ўрнини артаётганда.

— Бўлди!..

— Ўзим аҳмоқман! Медицина институтига кирмайманми?! Бошқалардан қаёrim кам? — деб ингради Булика. Женя кета бошлади.

— Янгилик-чи! — қизнинг орқасидан қичқирди ҳазрат Иорам.

Женя газетани руҳонийнинг каравотига ташлади. Чол газетани олиб кўзойнагини қидира бошлади. Бачананинг сабри чидамай, ўзиникини улоқтиргди.

— Меники ҳам плюс уч. Ўқинг, отахон!

— Ҳа, яшант! — Ҳм, бизнинг «Динамо» «Аарат»га ютқазиби!

— Бор гап шуми? — Булика қўл силтади. — Ютқазишларини билувдим!

— Ҳисоб қанақа? — сўради Бачана.

— Иккию ноль! — деди ҳазрат Иорам кўзойнагини олиб.

— Жа-а асабимга тегади-да шу «Аарат!» — Булика пепнонасига шапатилади. — Йил бўйи факат бизни ютишга тайёргарлик кўради! Бошқаларга ютқазса, парво ҳам қилмайди!

— Бизниkilар ҳам «Аарат» билан тиззalари қалтираб ўйнашади-да! — деди ҳазрат Иорам.

— Э, қойилман, отахон! Ўзлари ҳам ишқибоз эканлар-ку! — ҳазиллашди Булика.

— «Минг қилса ҳам одамлармиз, табиатнинг ожиз

бандаси...» — ҳазрат Иорам Николоз Бараташвилидан¹ далил келтириди.

— Агар мени кўлимда бўлганда, командаларимиздан биттасини фақат тбилисилик арманлардан тузардим... Шунака зўрки улар! «Аракат»га кўрсатиб қўйишарди ўйин қанақа бўлишини... — деди Булика хаётчан.

— Отажон, бошка саҳифаларини ҳам ўқинг-чи, футбол ҳам янгилик бўлдими! — илтимос қилди Бачана. Иорам газетани варактрай бошлади, биринчи саҳифага етганда бир оз гарантисиб турди-ю:

— Ишонмайман! — деб хитоб қилди ва газета билан кўзойнакни Бачанага отди.

— Нимага ишонмайсиз? — кайта сўради Бачана кўзойнагини тақаркан. Лекин шу заҳоти ўзи ҳам: — Бўлиши мумкин эмас! — деб юборди.

— Нима бўлиши мумкин эмас? Уруш бошланибди-ми?! — деди ўтакаси ёрилиб Булика.

— Небиеридзени ишдан олишибди! — жавоб берди Бачана газетадан кўз узмай.

— Небиеридзе? Қайси... Ҳалиги... каттамизми? — Булика ҳангуманг бўлиб қолди.

— Ха, ўша...

— Во-о-ой... — Булика бошини сарак-сарак қилди. — Кўп одамнинг пайтавасига қурт тушадиган бўлти-да...

— Ростини айтсан, сира кутмаган эдим... — деди Бачана ўйчан қиёфада газетани бир четта кўяркан.

— Ана холос... Кечагина қандоғ одам эди-ю... Бугун қарасанг... Тушунолмай қолдим! Ишонгим келмайди! — деди ҳазрат Иорам.

— Ишдан бўшатишибдими ёки озод қилишибдими? — сўради Булика.

— Нима фарки бор, Гогилашвили? Бўшатишибдими нима-ю, озод қилишибдими нима? Энг муҳими — кеча бор одам, бугун йўқ! — деди қулочини ёзиб ҳазрат Иорам.

— Нега фарки бўлмас экан! — Булика ҳазраг Иорам томонга ўтирилди. — Озод қилиш дегани нима ўзи? Бу дегани одам оғир ахволга тушиб қолган, кечаю кундуз исканжада яшайди... Шунда кимдир ёрдам қўлинни чўзиб, уни озод қиласди... Мана, масалан, Африкани олайлик... У ердаги халқ азоб-укубатда кун кечиради, демак, уни озод қилиш керак!.. Бўшатиш дегани-чи? — Бўшатиш дегани — креслога елимдай ёпишиб ўтириб

¹ Николоз Бараташвили (1817–1745) — Грузининг буюк романтик шоири.

олган одамни бамисоли мурувватдай бураб ёки михдай сугуриб олиб ташлаш дегани... Тушундингизми?

— Бу ерда «озод қилинди» дейилган, — деди Бачана.

— Демак, ахволи оғир экан, шунинг учун озод қилишибди боёқиши...

— Иши прокуратурага оширилиди... — қўшиб қўйди Бачана.

— Нега энди? — ҳайрон бўлди Булика.

— Порахўрлик ва ошна-оғайнигарчиликка қарши чора кўрмаганлиги, меҳнаткапларнинг шикоятларига лоқайд караганлиги учун.

— Тўхтанг, тўхтанг, шуларнинг ҳаммасига фақат Небиериждзенинг ўзи айборми?

— Хозирча шунака...

— Койилман, Небиериждзе! Демак, яхши ишлаган экан! Бошқаларнинг кўзи қаёқда экан, бу ҳақда ёзишмабдими?

— Ўзингнинг кўзинг қаёқда эди? — Буликанинг гапини бўлди ҳазрат Иорам.

— Менга айтяпсизми? — деди ажабланиб Булика.

— Ҳа, сендан сўрайпман! Сен ишчилар синфининг вакилисан. Бир одам шунча ножӯя иш қилган экан, сен нега индамадинг, нега қўл қовуштириб ўтиргинг?

— Сиёсий саводингиз йўқ, отахон! Биринчидан, мен ишчилар синфидан эмасман, мен майда ҳунармандман. Иккинчидан, мен Небиериждзенинг қабулхонасига қатнайвериб тўзиб кетган пойабзалингизни тузатиш билан овора эдим...

— Уни менга алоқаси йўқ, — ҳазрат Иорам қўл силтади. — Небиериждзе сизларнинг раҳнамонгиз, худога шукур, менинг ўз қодир эгам бор!

— Ҳар турли бошлиқларнинг болаларини чўқинтириб чўнталингизни қаштайтирангиз майли, а?

— Тентак одамсан, Гогилашвили! Бу ишларнинг ҳаммаси худо йўлида килинади! Канийди коммунистларнинг барини чўқинтира олсан, нариги дунёда нақ малоикларнинг ёнгинасида савлат тўкиб ўтирган бўлардим!

— Ҳай, майли, сизни бу дунёни ишлари қизиқтирмайди, дейлик... Лекин сизлар-чи, хурматли Бачана? Сизлар қаёқда эдингизлар? — Булика энди ёзувчига ҳужум кила кетди.

— Сизлар деганингиз ким? — деди Бачана ўзини гўлликка солиб.

- Ким бўларди, ёзувчилар-да!
- Бизми?.. Биз... Қаёқда эдинглар, дейсанми? —
Бачана каловланиб қолди. «Наҳотки қўл қовуштириб
ўтирган бўлсак?» — сўради у ўз-ўзидан, лекин таскин
берувчи бирон-бир жавоб тополмагач, таассуф билан деди:
- Биз, азизим Булика, сени ёнингда ўтириб, ўша
тўзиб кетган пойабзални тузатаётувдик...
- Мана бу бошқа гап! — Булика яйраб кетди. —
Хўш, энди уни нима килишади?
- Жазолашса керак-да...
- Нима учун?
- Айтдим-ку нима учунлигини...
- Демак, у хеч нарсага тушунмас экан, хеч нарса-
ни билмас экану шунга қарамай, раҳбарлик қиласкерган
екан-да?
- Шунақага ўхшайди...
- Ўхшайдими ёки шунақами?
- Шунақ!
- Энди мендан эшигинг. Модомики, шунақа экан, у
ҳолда уни мукофотлаш, миннатдорлик билдириш, яхши
пенсия тайинлаш, ана ўшандан кейин иккала юзидан
чўлп-чўлп ўпиб, қўлини маҳкам қисиб хайрлашиш керак
эди!
- Қайси хизматлари эвазига? — астойдил таажжуб-
ланди Бачана.
- Қайси хизматлари дейсизми? — Булика каравотга
ўтириб олди. — Мана сиз — ёзувчисиз, редакторсиз,
хурматли Бачана Рамишвили, Мағриб билан Машриқ
қаёқдалигини ҳам тузук-қуруқ билмайсиз, умрингизда
на денгизни, на пароходни кўргансиз, дейлик... Мана
шундоқ одамни кунлардан бир кун юқорига чакиртириб:
«Ўртоқ Рамишвили! Мана сизга пароход, сизни капитан
қилиб тайинлаймиз. Мана шу пароходни бутун экипаж
аъзолари, йўловчилари, ичидаги юқ-пуклари билан Одес-
садан Архангельскка олиб борасиз!» дейишади. Сиз йўлга
тушасиз... Бир кун сузасиз, икки кун сузасиз... Кема
чайқалади, тўлқин йўловчиларни коптоқдай у бортдан-
бу бортта отади, кусмаган одам йўқ... Хулласи қалом,
шарти кетиб парти қолган пароходда бир амаллаб Ар-
хангельскка етиб келасиз. Қани, менга айтинг-чи, денгиз
ишидан тамомила бехабар сиздай бир одамнинг кемани
чўқтириб юбормай, манзилга етказиб келиши мукофотга
арзийдими, йўқми? Арзиди! — Ўз саволига ўзи жавоб
берди Булика.

Бачана кулиб юборди.

— Отахон, нега куляптилар бу киши? — Булика ҳазрат Иорамга юзланди.

— Гапинг тўғри, Булика! Ўша жоҳил одаминг капитан килиб тайинлашаётганларида йўқ дейиши керак эди, ҳой биродарлар, мени бу ишга ақлам етмайди, бошқа одам топинглар, деб тўғрисини айтиши керак эди!

— Эҳтимол айтгандиру, лекин қулок солишмагандир? Хўп, деявер, ўзимиз ёрдам берамиз, дейишгандир. Шунинг учун ҳам кўна қолган. Иннайкейин, капитанлик лавозимидан воз кечиши ҳам осон иш эмас. Бунинг устига, ундан олдингиси ҳам ҳаминкадар одам бўлган... Сизларда-чи, ёзувчилар орасида йўқми бунақа нарса? — Булика яна Бачанага мурожаат қилди.

— Афсуски, бор. Бор бўлганда ҳам, тез-тез учраб туради.

Кечқурун Буликанинг олдига майда-чуйда кўтариб хотини Света келди. У ҳамма билан алоҳида-алоҳида саломлашиб чиқди, ҳамманинг олдига егулик у-бу нарса кўйди, кейин адёлнинг бир четини қайириб, Буликанинг оёқ томонига омонаттина ўтириди.

— Ахволинг қалай, азизим? — сўради у кўнгли севинч ва фууруга тўлиб кетган эридан.

— Отдайман! — жавоб берди Булика ва гапини тасдиқлаш учун пиширилган товукнинг бир оёғини қайириб олиб оғзига тикиди, ҳаш-паш дегунча гўштини ажратиб, қоқ суякни хотинига узатди.

— Тикилиб қолмагин тагин! — деди Света саросимага тушшиб.

— Хотиржам бўл! — Булика товукнинг иккинчи оёғини ҳам ямлади ва оғзини тўлдирриб, гапида давом этди: — Хўш, хотиним қалай, хурматли Бачана?

— Ажойиб!

— Арман қизлари орасида бунақа гўзалини учратмаган бўлсангиз керак-а?

— Йўқ, учратмаганман...

— Шунака! Хотиним онадан битта туғилган!

— Тўппа-тўғри! Ахир ўзинг ҳам чаканамассан-да! — ҳазиллашди ҳазрат Иорам.

— Ҳали ўйнашимни кўрмабсиз!. Нақ ҳуриликони ўзи! — Булика хотинига кўз қисиб кўйди.

— Вайсақилигинг қурсин!. — Света юзини четта бурди.

— Болалар қани? Нега оталарини кўргани келишмади?! — сохта жиддийлик билан сўради Булика.

— Қаерда бўларди, Автандилжон? Бугун шанба-ку, Нестан — инглиз тилида, Тариэл — фортецианога кетган.

Булика викор билан гап бошлиди:

— Шу десантгиз, ҳурматли Бачана, қизим ташки ишлар министри бўладиган! Арманчани биладими? Билади! — Булика бармоқларини букиб, санай бошлиди, — грузинча гапирадими? Гапиради! Инглизчани ўрганяптими? Ўрганяпти! Мактабда француз тилини ўқитишадими? Ўқитишади? Бунинг устига, коровулимиз Фузулийнинг қизи Гванца унга аста-секин курд тилини ўргатяпти... Қани, айтинг-чи, қайси бир министримиз бешта тилни билади? Жавоб беринг, отахон!

— Яхши қизинг бор экан, илоҳим кўз тегмасин!

— Ўёлим-чи? Ўёлим — Паганини!

— Паганини скрипкачи бўлган, азизим, бизнинг ўғлимиз пианино чалади, — гапга аралашди эрининг нодонлигидан уялиб кетган Света.

— Ўргатма! Ким нима чалганини ўзим яхши биламан! Паганини мен учун энг олий инсон! Тушундингми? Болани скрипкага ўтказаман! Қайси бирига ҳақ тўлашнинг нима фарки бор? Хўш, сен нима дейсан?

— Ихтиёering, азизим, билганингни кил, факат асабийлашма, худо хайрингни берсин! Профессоринг айтишича, бир ҳафта ичида у сени оёққа тургазармиш, кейинги ҳафтага уйга рухсат берармиш. Факат бизга кулоқ солса бас, деди.

— Нима, мен кулоқ солмаётган эмишманми? Берган дориларини ичяпман, ҳамма уколларни оляпман... Мана, кўриб кўй... — Булика шошиб адёлни кўтарди.

— Бекит-э, уятсиз! — Света довдираబ қолди. — Уйда ҳам мана шу ахвол, айбга буюрмайсизлар...

— Э, сиз хижолат бўлманг, ҳаммамизнинг ҳам ахволовимиз шу! — деди Бачана уни юпатган бўлиб.

— Бундан ташқари, хотинжон, анчадан буён туриб юрганимни профессор билмайди. Мана! — Булика полга яланроҷ оёқларини туширди, ўрнидан туриб хона ичида бир неча бор намойишкорона у ёқдан-бу ёққа бориб келди. — Хўш, яна нимани кўрсатай? — У атрофига аланглади. — Қани, Света, тур ўрнингдан!

Хайрон бўлиб қолган хотини ўрнидан турди. Булика уни белидан кучоқлади.

— Кўй! Кўй! Кераги йўқ, кўйвор! — деб қичқирди ҳазрат Иорам, лекин у кечиккан эди. Булика хотинини даст кўтариб, томоғидан чўлпиллатиб ўпди. Света эрининг кутилмаган бу килиғидан қийқириб юборди, юзи лавлагидай кизарип кетди. Булика хотинини яна бир неча марта силкитиб, кейин ерга кўйди.

— Кўрдингларми? — хитоб қилди у яшнаб. — Света, кийимларимни опкелавер, эртагаёқ чиқиб кетаман бу ердан! Ётавериш жонимга тегди!

Булика каравот четига ўтириди. У ҳансирар, лекин ўзида йўқ хурсанд эди.

— Нима килиб қўйдинг, тентак! — деди ич-ичидан куйиниб ҳазрат Иорам. Булика томир уришини ўлчай бошлади. Бир муддат хаёлини бўлмай жим ўтириди-ю, кейин мамнун жилмайди:

— Тамом! Инфарктдан кутулдим! Яшасин ҳаёт! — Шундай деб, у яна хотинига ёпишди.

— Бўлди энди! Одамлардан уялсанг-чи! — Света эрининг бағридан чиқиб, соchlарини тузата бошлади.

Ҳазрат Иорам билан Бачана тескари қарашди.

— Илгаригидан оғирроқсан? Нега бунақа, а? Иккикат бўлмагин тарин! — Булика қовоини солиб, қўли билан Светага пўписа қилган бўлди, лекин шу заҳотиёқ унга кўз қисиб кўйди.

— Вой, шўрим! Кулоқларим кар бўлиб қолса майли эди шу гапларни эшигтунча! Тилим бор деб валдираиве-расанми?! — деди Света жигибийрон бўлиб, Булика қаҳқаҳ отиб кулди:

— Қарайверинглар энди, жаноблар, томоша тамом!

10

Күёш улкан кумушранг тўшакда ястаниб ётарди. Унинг боши Казбек тоғининг мангу қорлик билан қопланган ёнбағрида камалакдай товланарди. Мажолсиз кўллари пастга осилиб, шалвираб турарди.

Күёш оғир-оғир нафас оларди.

Күёш ҳаёт билан видолашарди.

Бачана, ҳазрат Иорам ва Булика тиз чўкканча жон бераётган олам чароғига кўлларини чўзиб, ёлворишарди:

— Бизни тарк этма, қуёш! Ўлмагин, буюк Офтоб!

Уларнинг кўз ёшлари дарёдай кўпирисиб, Кавкасиони ёнбағридан шовқин-сурон билан пастга — опшоқ туманга бурканган ерга қараб талпинарди.

Куёш эса улкан кумушранг тўшакда ётганча, боши узра фарёд чекаётган одамларнинг оху зорига унсиз қулок тутарди. Эрталаб офтоб Кавкасиони устига кўтарилиди, бор кучини йигиб, энди мовий осмонга салчимоқчи бўлиб турган эди, бирдан кўкрагида қаттиқ оғриқ сезди. Аввал бир оёғи, кейин иккинчи оёғида чеккалади-ю, бошини Казбек бағрига қўйганча қотди-қолди.

Бутун инсоният жон талвасасига тушган Куёшга изтироб билан тикилиб қолган эди. Кўча ва кўпиклар, дала ва йўллар, айвону томлар одамга тўла эди. Дараҳтларнинг шохлари болаларга тўлиб кетганидан синиб тушиш дерди.

— Бизни тарқ этма, Офтоб! — дея инграрди одамзод.

Аммо одамларнинг нидоси унинг кулогига етиб бормасди. У фақат ўзи томон узатилган ҳад-ҳисобсиз қўлларни даҳшат тўла кўзларнингина кўриб турарди.

— Нега улар бунчалик безовта? — деб шивирлади Куёш.

— Улар сендан тарқ этмасликни илтижо қилишяпти! — жавоб берди пикиллаб Бачана.

— Энди кеч... — деди Куёш. Унинг бир кўзи юмилди.

— Бизни хароб қилма, эй ҳаётбахш Офтоб! — ёлворди ҳазрат Иoram ергача эгилиб.

— Айт, нима сенга азоб беряпти, қаеринг оғрияпти? — сўради хўрсиниб Булика.

— Мени ер дарди азоблаяпти, — жавоб берди Офтоб, — ер дарди!

— Ахир ернинг дарди ҳам, умри ҳам ўз кўлингдаку! — хитоб қилди ҳазрат Иoram.

— Ер — менинг юрагим, вужудимда фақат ўша яшайди, фақат ўша нафас олади. Қолган барча ҳужайраларим, барча бошقا аъзоларим аллақачон сўнган, ўлган... Наҳотки сизлар, менга топинаётган одамлар, бундан беҳабар бўлсаларингиз?

— Унда сен ўзинг кимсан, Офтоб? — сўради таажжубда қолган Бачана.

— Мен муҳаббат ўтида ёниб кул бўлган одамларнинг оташ руҳиман... Менинг ҳаётим севги йўлида жон берган кишиларнинг руҳидан озиқ олади... Энди менинг умрим ҳам интиҳосига етди, зеро ер юзида муҳаббат булоги қуриди, одамлар севгидан эмас, хусуматдан кўпроқ кирилишяпти... Муҳаббатга ҳаёт бахш этинглар, шунда

мен ҳам қайта тириламан... Ёлвораман, одамлар, менга ҳаётни, севги булогига ташна инсонларни ҳадя этинглар!.. Менга йўқолган мухаббатимни қайтаринглар, шунда мен ҳам хизматингизда бўламан, одамлар! — Куёшнинг нафас олиши тезлашиб, тўлғана бошлади.

— О, олам чароги! Биздан юз ўтирма, раҳм-шафқат кил! Бундан кейин бир-биримизни севамиз, ўлимни ҳам мухаббатга айлантирамиз! Биз, яъни Автандил, ҳазрат Иорам ва мен, мухаббатингни қайтаришларини сўраб, ер юзидағи барча одамларга сенинг номингдан мурожаат киламиз! Имоним комилки, инсоният сенинг чақириғинга лаббай деб жавоб беради, нафрат ва адсоватни маҳв этиб, рўйи заминга яна мухаббат чечакларини экади!.. Факат бизга оқ фотиҳаю меҳр-шафқат уругидан берсанг бас! — дея илтижо килди Бачана.

Шунда Офтоб Бачананинг бошига ўзининг иссиқ кафтини қўйди. Бачана вужудига қуёш ҳарорати билан бирга поёнсиз бир мухаббат ва шафқат туйғуси сингиб бораётганини хис килди. Офтоб бир сесканди-ю, сўнгти бор каттиқ керишиб... сўнди.

Бирдан Булика ҳали совуб ултурмаган Куёш бағрига ўзини отди ва йиглаб ёлвора бошлади:

— Мениям бирга олиб кет, Офтоб! Сенсиз яшаёлмайман! Мухаббатдай мени бағрингта жо қил! Ўтинаман сендан, олам чароги!

Бачана билан ҳазрат Иорам бу ҳолни даҳшат ичидаги кузатиб туришди. Булика жони узилган қуёш бағрига сингиб, нурга айланди, сўнг Офтоб билан бирга ял-ял товланаётган камалак рангига қўшилиб кетди...

...Исо тугилганига қадар йигирма аср ва у тугилганидан кейин яна йигирма аср давомида Бачана билан ҳазрат Иорам сўнган Куёшни ер юзида кўтариб юришиди. Улар етим бўлиб қолган фалакка Офтобни ва зулмат қоплаган заминга нур-зиёни қайтариш мақсадида одамзоддан меҳр-муҳаббат сўраб, дарё-дарё қўз ёши тўкишиди. Аммо инсоният миқ этмай, ўз ҳаётининг машъаласи бўлган Куёшни сўнгти йўлга, қабристонга кузатиб қўйди, зеро Офтоб учун ер юзида муносиб жой топилмади. Ниҳоят, Бачана билан ҳазрат Иорам ниятларига етиб, Куёшни момик булатлардан ясалган тобутга ётқизишганда зим-зиё осмонда иккита қора гардиш пайдо бўлди — бири ниҳоятда улкан, иккincinnиси жуда кичкина бўлиб, каттасининг соясида кичиги аранг кўзга ташланарди. Ўз

чароғидан жудо бўлган одамзод уларга ҳайрат билан тикилиб қолди. Биринчи гардишдан ҳаёт билан видолашганд Офтоб, иккинчисидан унинг бағрига сингиб кетган Булика қараб турарди. Бачана уларни таниб, ҳўнграб йиглаб юборди.

— Одамлар, бир-бирларингни севинглар! — хитоб килди у овозининг борича ва музлаб ёттан ерга юзтубан йикилди.

...Шу алпозда қанча вақт ётганини Бачана эслаёлмади. Баданига сезилар-сезилмас, лекин ниҳоятда таништафт ўтганини пайқаганидан сўнг чалқанчасига ётиб, йиглайвериб хиралашиб қолган кўзларини осмонга қадади. Улкан гардиш энди қизгиши мис тусиға кирганди. У астасекин чўғга айланиб, ёришиб бораарди. Кичкина гардиш ҳам қизариб қолганди. Улкан гардиш батамом ярқираб, кўқда яна олдинги Күёшдай чараклай бошлиганидан сўнг кичик гардиш турган жойидан кўзгалиб, яшиндай пастга, ерга қараб отилди.

Ер юзи яна нурга кўмилди. Кавкасиони тепасида Күёш чараклар — илгаригисидан рангпарроқ ва заифроқ бўлса ҳам, аввалгидай ҳаммага кулиб бокарди. Күёш нафас оларди. Күёш тирик эди.

— Шараф сенга, севги чирони! Шараф сенга, ҳаёт! — деди Бачана Офтобга қараб... У ҳам йиглар, ҳам куларди.

— Бачана... Ҳурматли Бачана! Кўзингизни очинг!.. — қўркиб кетган ҳазрат Иорам Бачанани елкасидан ушлаб қимирлата бошлади.

Бачана уйғонди. Бир лаҳза қаердалигини ва ўзига нима бўлганини ҳам англамай, кўзларини катта-катта очганча жим ётаверди. Бир оздан кейин ўзига келиб, каравотда туриб ўтирди. Юраги гупиллаб уради. Кун чиккан бўлишига қарамай, палата ичи ҳали нимкоронги эди.

— Нима бўлди сизга, ҳурматли Бачана? Туни билан тўлганиб чиқдингиз, гоҳ кулиб, гоҳ йигладингиз... Ёки ёмон туш кўрдингизми?

Бачана кўзларини ишқалади, кейин ўзидан-ўзи бир жилмайиб қўйди. Ҳазрат Иорам каравотига келиб, яна ўрнига чўзилди.

— Туш кўрдим, Иорам ота, шунақа тушки, Коперникнинг ўзи ҳавас қилса ҳам арзийди...

— Қанака туш экан у?

— Күёшнинг ўлганини кўрдим!

- Нима?! — Ҳазрат Иорам кулокларига ишонмади.
- Ҳа. Тушимда Күёш ўлган эмиш. Тепасида ким ийғлаб турибди, денг?
- Хўш, ким?
- Сиз, мен ва Булика... Бошқа ҳеч ким...

Ҳазрат Иорам Бачананинг ҳикоясига анча маҳалгача жим қулоқ солиб ўтириди. Факат Куёшнинг сўзларини тақрорлаганидагина беҳолгина чўкиниб қўйди. Кейин боши остида қўлларини чалкаштирганча узоқ вакт шифтга тикилиб ётди.

- Хосиятли туш кўрибсиз, ҳурматли Бачана! — деди руҳоний узоқ сукутдан сўнг.
- Бу билан иккинчи марта кўришим! — қўшиб қўйди Бачана.

Орага жимлик чўқди. Бирдан ҳазрат Иорам ўрнидан сакраб турди-ю, оёқ учида юриб, Буликанинг каравоти ёнига борди. Булика кўзларини очганча кимир этмай ётарди. Ранги докадек оқариб кетган эди.

- Автандил! — деди секин ҳазрат Иорам.

Бачана ҳайрон бўлди — Булика ўзини Автандил деб атамасликларини илтимос қилганидан бери улар бирор марта ҳам бу номни тилга олишмаган эди. Нима учун ҳазрат Иорам ҳозир бунака қиляпти?

- Афтандил! — тақрорлади яна руҳоний овозини сал кўтариб.
- Уйротманг, майли, ухлайверсин... Кейин ўзига айтиб бераман, — деди Бачана.
- Автандил! — ҳазрат Иорам Буликани силкита бошлиди.
- Уйкуси қаттиқ экан! — деди Бачана.
- Ҳа, котиб ухлар экан... Сиз ҳам ухланг! Девор томонга қараб, кўзингизни юминг!
- Энди уйку келармиди?!
- Ухланг деяпман, нарёққа ўтирилингу дарров ухланг! — буюорди руҳоний, кейин титроқ қўл билан Буликанинг яхдек юзини юкоридан пастга қараб силади.
- Тинчликми, Иорам ота? — сўради Бачана бутунлай бошқа овоз билан ва кўнгли нохуш бир нарсани сезиб, чаккалари зиркираб кетди.
- Тушингиз ўнгидан келди... Күёш ўлди!..

Ҳазрат Иорам палата эшитгини очди...

Бачана адёлни бошига ўраб, юзини ёстиққа босди ва томонига қадалиб келган ўкирикни босиш учун ёстиқ жилдини маҳкам тишлаб олди.

— Ажабо, кўзлари очиқ кетган мархум, эгаси деразасини беркитмай ташлаб кетган уйга ўҳшайди-я... — деди ҳазрат Иорам Буликалининг жасадини палатадан олиб чи-киб кетишаёттанды...

11

Меликишвили кўчасига жойлашган дорихона олдида верәлик¹ бир тўда ширақайф ўспириналар қизгин баҳсланишарди.

Баҳс хашидан² бошланди. Цицка, ҳапи — ичкиликтан кейинги бош оғригини тарқатиш воситаси сифатида инсоният кашф этган буюк топилма, деди. Уни Кока билан Коплик қўллаб-кувватлашди. Копака қандисиз чойга мойилроқ эди, Бачана фақат «боржоми»ни, Бердзена «набеглави»³ни, Датико эса коњъяк билан аспириини ёклаб чиқишиди. Гарчи, ҳар бир овоз берувчи ўз фикрида қолган бўлса ҳам, расмий саноқдан сўнг табиийки, Цицка ғолиб деб топилди. Тўғри, бош оғригини қолдиришининг бирдан-бир йўли ҳаммомга тушиш, дегувчи бошқа гурух ҳам бор эди. Лекин бу гурухга киравчи ўспириналар ҳозир баҳсада иштирок этмаёттанди, улар мутлақ кўпчиликни ташкил қилгани учун конкурсдан озод қилинган эди, дарвоқе, улар баҳсада қатнаша олишимасди ҳам, чунки ўз ўзтиқодларига охиригача содик колган бу йигитлар ҳозир ҳаммомда чўмилишаёттан эди.

Баҳс винога кўчди, лекин узоқ давом этмади — биринчи ўрин яқдиллик билан Кохетиянинг саккизинчи рақамли виносига берилди. Сўнг баҳс, албатта, сиёсатта келиб тақалди. Бу масалада тўла ҳамжиҳатликка эришилмади, бироқ узоқ тортишувлардан сўнг барҳаёт сиёсий арбоблар ва ҳарбий саркардаларнинг тутган ўрнини қуидагича белгилашга муваффак бўлинди:

1. Сталин
2. Черчиль
3. Эйзенхауэр
4. Де Голь
5. Жуков

Тўғри, Жуков билан Монтгомери рақобатлашарди,

¹ В е р э — Тбилисидаги районнинг эски номи.

² Х а ш и — Кавказда кенг тарқалган таом.

³ «Б о р ж о м и», «Н а б е г л а в и» — минерал сувларнинг номи.

лекин унга иккита овоз етмай қолди, бинобарин, Британия фельдмаршали олтинчи ўрин билан қаноатланишга мажбур бўлди.

Сиёсатдан кейин футболга гал келди. Бу муаммо силлиқ ҳал бўлди. Бутун дунёда верэлик ёшларниң жисмоний ва маънавий талабларига жавоб берадиган биттагина одам топилди. Бу одам Борис Пайчадзе¹ эди.

Санъат ҳакида ҳам тортишиб кўриши. Бу баҳсада, одатдагидек, Бердзена устун келди, голиблиқ гултожи Шота Руставели билан Бердзена эркалатиб Микела деб атаган Микеланжелога насиб этди.

...Мунозара иштирокчиларининг ёнидан ҳамманинг юрагига чўр ташлаб верэлик керосинчуруш Аполлон Кавжарадзенинг қизи — хилчабел, нозиктомоқ Гурандада тоусудай йўргалаб ўтиб кетганида, баҳс ирсият ўзанига қараб бурилди.

— Мана шундан кейин ҳам ирсиятни рад этиб кўринглар-чи! — деб хитоб қилди Цицка энтикиб. — Нақ жайроннинг ўзи-я! Фарзандлари қанака бўларкин ҳали!

— Кўйсанг-чи, ирсиятинг нимаси! Мени ҳам яхши бокиб, яхши кийинтиришса суксурдай бўлиб кетаман! — деди Коплик папирос қолдигини ахлатдонга улоқтириб.

— Ҳа-а, ҳақиқатан ҳам зўр қиз! Насли тоза! — Бердзена асосий мавзуга қайтди. — Факат керосин хиди анқиб тургани ёмон-да!

— Сизларни олий ўқув юртига ким қабул қилган ўзи! Каллаварамлар. Ҳеч қанака ирсият, насл, ирк йўқлигини наҳотки шу пайтacha билмасанглар?! Ҳамма одам баравар, инсоннинг шаклланиши эса турмуш шароити ва тарбияга боғлиқ! Ирқчилик назарияси Гитлерни нобуд қилди, сизлар бўлсаларингиз анови нозанин Гурандани деб яна ўша назарияга қайтмоқчисизлар! — деди Кока насиҳатомуз оҳангда.

— Гапини қаранглар-у! Князь Амирэджиби!² Уялсанг бўларди, Кока! — бошини сарак-сарак қилди Цицка.

— Тупурдим Амирэджибингта! Мен материалистман!

— Материалист эмас, майнарастсан! Билдингми! — Цицка Коканинг оғзидағи папиросни юлиб олди.

— Бемаъни гапларни кўйсанглар-чи! — Бачана бирдан тувақиб кетди. — Мен отамга ўхшайман, отам бо-

¹ Борис Пайчадзе — узоқ вақт Тбилисининг «Динамо» командасини бошқарган машхур футболчи.

² Амирэджиби — қадимти Грузиядаги князлар сулоласи.

бомга, бобом эса ўз бобосига ўхшайди, хўш, бу ирсият эмасми? Насл дегани шу-да, ахир!

— Тўғри, лекин ҳамма гап қанака насл эканлигига!

Бошқалар-ку майли-я, аммо Копака¹ни насли пастликда айблаб бўлмас эди. У Грузия тарихи дарслигида сурати босилган Георгий Саакадзенинг² нақ куйиб қўйган нусхаси эди. Яхрини кенг, бурун парраклари худди араб тулпориникидай бўртиб чиккан, кўзлари катта-катта бу болага уришқоқликда Верэдан то Навтлугигача³ ҳеч ким бас келолмасди.

— Ирсиятни рад этиш ҳаммадан ҳам насли паст одамларга хуш ёқади! — деди Цицка.

— Демак, мен билан Копликни наслимиз паст эканда? Шундайми? — Хафа бўлди Кока.

— Ие, эсингни едингми? Ҳеч қанака ирсият, насл, ирк ўйқ деган ўзинг әдинг-ку! Нега энди жириллайсан! — дўқ килди унга Копака.

— Бас килинглар! Ана профессор Имедашвили келяпти, ўшандан сўраймиз! — орага тушди Бердзена.

— Ким сўрайди? — деди Коплик.

— Копака. Ичимиизда энг наслдори шу! — қочириқ килди Бачана.

— Нега мен сўрашим керак экан? Ана, Бердзена сўрасин! — таклифни қатъий рад этди Копака.

— Йўқ! Бу шарафни Цицкага қолдирман. Дарвоқе, у тиришқоқ студентларга жудаям ўхшайди! — ўзини олиб кочди Бердзена ҳам.

— Бўлти, мен розиман! — Цицка тўдадан ажралиб, кора портфелини қўлтиқлаганча шошмасдан келаётган профессор билан учрашишга чоғланиб турди.

Профессор болаларнинг ёнидан, ҳатто уларнинг борлигини ҳам пайқамай, ўтиб кета бошлади. Цицка югуриб унинг олдидан тўсиб чиқди ва одоб билан салом берди:

— Салом, ҳурматли профессор!

— Салом.

— Кечирасиз, ҳурматли профессор... Бир масалада тортишиб қолувдик... Шунга сизнинг фикрингизни билмоқчи эдик...

— Шу ерда-я... Қандоқ бўларкин? — профессор атрофга аланглаб, кўзойнагини тўғрилади.

¹ Копака — овчарка.

² Георгий Саакадзе (1580–1629) — Грузиянинг смёсий арбоби, атоқли саркарда.

³ Навтлуги — Тбилисидаги районнинг эски номи.

— Марҳамат, бу ёққа юринг! — Цицка уни қўлтиғидан олиб, ўртоқларининг ёнига бошлаб келди. Болалар профессорга ҳурмат юзасидан ўзларини четроққа олиб, сувоги кўчган девор ёнидан унга жой беришиди.

— Эшитаман! — профессор портфелини бу қўлтиғидан наригисига олди.

— Биласизми, Эквтимэ Николаевич, — дея гап бошлиди Коплик, — ирсият, яъни насл борми ёки йўқми деган масалада баҳсласиб қолдик. Цицка айтадики...

— Ким?.. — қайта сўради профессор.

— Цицка.

— У нима ўзи?

— Цицка — манави-да! — Коплик ўртоғининг елкасига қўлини ташлади. — Исми Давид, биз уни Цицка деб чақирамиз.

— Хўш-хўш, Цицка нима дейди?

— У билан Копаканинг фикрича...

— Копака қайси бири?

— Анови!

— Паспортида шундай ёзилганми?

— Йўқ, паспорти бўйича Тенгиз! — жавоб берди Бердзена.

— Бу йигит ким? — сўради профессор.

— Бердзена!

— Грекми?¹

— Йўқ, гуриялик!²

— Нима?

— Грузин.

— Исми нима?

— Мераб.

— Ўзингизники-чи?

— Коплик.

— Хайрият-е, тўғри исмни ҳам эшитарканман-ку!..

Хўш, нима демоқчи эдингиз, Коплик?

— Хали айтдим-ку... Мановилар, табиатда ирсият билан насл мавжуд, дейишяпти, Кока иккаламиз эса...

— Ие, хали Кока ҳам борми? Ичи бўшми ёки сув солинганми?³ — деб сўради профессор ва ўз ҳазилидан ўзи роҳатланиб кулди. Болалар ҳам хаҳолаб юборишиди, улар профессорнинг кўнглини овлаганларидан хурсанд эдилар.

¹ Б е р д з е н и — грек.

² Г у р и я — Грузиядаги область.

³ Сўз ўйини: «Кока» грузинча «кўза» дегани.

— Демак, Кока билан сиз ирқ ва ирсият йўқ, демокчисизлар. Шундайми?

— Ха, — деди Коплик.

— Тўшпа-тўғри!.. Ирқчилик назарияси илмга зид, ревакцион назария. Бу — фашистларнинг назарияси. Лекин ирсият ва унинг ўзгарувчанлигини ўрганувчи генетикага келсак, бу бутунлай бошқа масала...

— Кечирасиз, профессор, — унинг гапини бўлди Бердзена, — наслдор ҳайвонлар-чи? Зотдор отларни етиширишияпти-ку! Мана, масалан, Александрск боғида наслдор кучукларнинг маҳсус кўргазмасини ташкил қилишади, уларни олтин медаллар билан мукофотлашади!

— Исмингиз нима эди?

— Мераб!

— Биласизми, азизим Бердзена, қўп асрлар давомида ҳайвонот оламидаги табиий сараланиш оқибатида...

— Ахир инсон ҳам ижтимоий ҳайвон-ку? — Цицка профессорга гапини тугатишга имкон бермади. — Қишлоқ хўжалигига селекция, чатиштириш, янги навлар олиш деган гаплар бор-ку?

— Тўхтантлар, тўхтантлар, дўстларим, бу қанақаси: радиога ўхшаб фақат гапиарканлизлару эшитмас эканлизлар-да?! — Профессор қулочини ёзган эди, портфели ерга тушиб кетди.

Шу пайтгача миқ этмай турган Бачана дарров портфелни олиб, профессорнинг қўлтиғига қистириб қўйди ва кимтинибгина:

— Кулогимиз сизда, ҳурматли профессор, — деди.

— А-а... Сизни исмингиз нима?

— Бачана.

— Гап бундай, азизларим Бачана, Кока, Коплик, Бердзена, Цицка, Копака! Бундай масалаларни кўчада ҳал қилиб бўлмайди... Марҳамат қилиб, соат бешдан олтигача кафедрамга ёки кеч соат ўндан эрталабгача уйимга келинглар. Истаганларингча мунозара қиламиз. Маъқулми? — сўради профессор гантиб қолган болалардан.

— Агар мумкин бўлса, уйингизга келамиз, — деди Бачана.

— Жуда соз!

— Бизни қўйишармикин? — сўради Коплик ботинкасига қараб.

— Албатта! Верэлик йигитлармиз, десаларингиз бўлди.

— Хайр, муҳтарам профессор! — деди Цицка.

— Омон бўлинглар! — профессор бошидаги шляпа-

сини хиёл кўтариб кўйди, сўнг йўлига равона бўлди.
Болалар ҳурмат юзасидан бош этиб кўйишиди.

— Ажойиб одам-да, бекорга профессор бўлмаган! —
Цицка музокара якунларига нуқта кўйди.

— Болалар, Марго жинни келяпти! — хитоб килиб
колди бирдан Бердзена.

Верэ бозори томондан, Меликишвили кўчасининг чап
ёғидан бутун районга отнинг қашқасидай маълум бўлган
Марго қўлларини силкитиб, кувноқ бир кўшикни куй-
лаб келарди:

*Кема сузар денгизда
Узоқ ўлкалар томон.
Совга келтирас менга,
Омон-омон, ёр омон!..*

— Хабарда!¹ Верэлик Марго келяпти! — дея кўшик-
ни ора-сира бўлиб кўяр ва яна давом эттиарди:

*Раҳсга тушаман бирга
Хоҳ лезгинка, хоҳ танго.
Кела қолинг, кепқолинг,
Мунтазир сизга Марго...*

Марго маст эди. Уни танийдиганлар жилмайиб са-
ломлашиб ўтишар, кейин орқаларига қараб, афсус билан
бош чайқаб кўйишарди. Бегоналар эса фирт маст, бу-
нинг устига ақлдан озган аёлга рўбарў бўлишдан қочиб,
йўлакдан катта кўчага тушиб олишарди.

Марго болаларнинг ёнига етиб келгач, иккала кўлини
лабига босди-да, кейин куличини ёзиб, уларга узоқдан
бўса йўллади:

— Верэлик йигитларга кайфи ошган Маргодан са-
ломлар!

— Салом, Марго! — дейишиди болалар қўлларини
кўтариб.

— Ха, қадрдонларим, яна бошларинг оғрияптими?
Чўнтакларингда ҳемириям бўлмаса кераг-а! Юинглар
мен билан, азизларим, юинглар, Танц-Геуркага туша-
миз, сизларга пиво олиб бераман! — Марго сийнабанди-
дан бир даста ўттиз сўмликни чиқариб, ҳавода силкита
бошлади. — Юраверинглар, тортинманглар! Ахир эрта-
га сизлар ҳам мени меҳмон қилишларинг мумкин-ку!

¹ «Қочинглар!», «Йўл беринглар!».

— Марго, азизим, бор уйингта, дамингни ол... Биз ичадиганимизни ичиб бўлдик, — деди Копака мулоимлик билан.

— О, азизим, қаёққа бораман, ёлиз бошимни қаёққа ураман? Мени уйингта олиб кет! Эспаст, дарди бедаво Маргога худди сенга ўхшаган одам керак! Ким сенчалик ғамхўрлик қилолади?.. Менга уйлан! Раҳм-шафқат қил! Умрим бўйи сенга етишишни орзу киламан, сен менинг юлдузимсан! Кел, лоақал бир марта бўлса ҳам паҳлавон кўксинита бағримни босай! Ёки сенга муносибмасманми, а? Мана, қадди-коматимни кўриб қўй, ичкўйлагимни бир кўриб қўй! — Марго бир қўлини белига кўйди-да, иккинчи қўли билан этагини кўтариб, пастига тўр қадалган қордай опшоқ ичкўйлагини кўрсатди. — Эртага пушти рангини кияман! — Шундай деб, у тезгина кўчани кесиб ўтди-да, болаларнинг олдига келди.

— Бор, Марго, бориб дамингни ол! — Копака аёлнинг елкасидан кучди.

— Менга ҳаммаларинг бараварсизлар, йигитлар! Хоҳлаганларингга турмушга чиқавераман! Ҳаммаларингни баб-баравар яхши кўраман! Сен нега тишингни ғичирлассан, Бердзена? Шунинг учун ҳам сен менга керакмассан! Жудаям инжиқсан, ҳаётимни заҳар-закқум қиласан! Цицка — бошқача! У зиёли йигит...

— Ҳаммаларингни баб-баравар яхши кўраман, дегандинг-ку, — гапга аралашди Бачана.

— Ие, сен ҳам шу ердамисан, етимчагинам? Сеникига албатта бораман. Ўзим чўмилтираман, соchlарингни тараф кўяман, куйлакларингни ювиб, шимингта дазмол босаман, кейин қайтиб кетавераман. Кимларга ўхшаб кетибсан? Ойнага бир қара...

— Бўлди энди, Марго, бор... Кўряпсанми, одамлар тўпланяпти... Юр, азизим, ўзим кузатиб кўяман... — Копака аёлнинг қўлтиғидан олди.

— Тупурдим одамларга! Яшасин Верэнинг йигитлари! — Марго Копакани қучоклаб, кўксига бошини қўйди ва яна ашуласини бошлиди:

*Юр, азизим, юргин, кетайлик,
Икковлашиб дунё кезайлек...*

Муюлишга етганда Копака Марго билан хайрлашиб, уни қўйиб юборди. То аёл уйига кетаётганига ишонч ҳосил қилмагунча орқасидан караб турди, кейин ўртоқларининг ёнига келди.

— Кўй, Копака, кўй, аза тутмал — деди Ципка ўртогининг маъюс бўлиб қолганини кўриб.

Марго Петриашвили кўчасининг охирида, кичкинайичкина иккита деразали, ертўлага ўхшаган заҳ бир хужрада истиқомат қиласади. Ҳовлидан хужрага тўртта ёюч пиллапоядан тушиларди. Устига оқ чойшаб ёпилган стол, оқиш ҳалқаларини занг босган темир каравот, шкаф, иккита стул, дазмол ва дазмол босиладиган тахтача — Маргонинг бор-йўқ бисоти шу эди. Хужра эшигига ҳовлида ўйнаб юрадиган болалар бўр билан «Жинни Марго» деб ёзиб кўйишганди. Аёл уни ўчириб ташламас, хафа ҳам бўлмасди.

— Биринчидан, буни фаришталар ёзган, иккинчидан, тўғри гап, — дерди у.

Отасидан эрта айрилган Марго онасининг қўлида якка ёлғиз фарзанд бўлиб қолди. Ёқимтой, қадди-комати келишган, бутун маҳалла аҳли суюб-эркалайдиган бу қиз йилдан-йилга очилиб, чиройига чирой кўшилиб бораради. Верәликлар у билан фахрланишарди. Бу ҳол 1936 йилдаги ўша машъум кунгача давом этди. Шу куни шаҳарни мисли кўрилмаган сел босиб, Нахаловканинг ярмини оқизиб кетди, Пескидаги¹ тегирмонни таг-тути билан гум-дон қилди, ҳаммомларнинг остки қаватида чўмилаётгандар сув остида қолди. Ўша куни Маргонинг офтоби сўнди, толеи бир умрга қаро бўлди.

Бу воқеадан сал олдинроқ верәлик кампирлар Маргони заргар Гогиянинг эркатой ўғли Ванога унаштириб кўйган эдилар. Шаҳарнинг ўша пайтдаги таомилига кўра келинни кўриқдан ўтказишарди — қиз ҳамомда кипяланғоч бўлиб, ўзини бўлажак қайнонаси билан қайнинглисига кўрсатиши керак эди. Қизнинг бирор нуқсони йўқмикин, тағин алданиб колмайлик, деган максадда шундай қилинарди. Қайнона ҳам, қайнингил ҳам, Маргонинг шўрпешона онаси ҳам бор бўлсин! Шундоқ қизни ҳам текширишадими?! Ахир Марго хуркак оҳудай Петриашвили кўчасидан чопиб ўтиб, Меликишвили кўчасига бурилгунча сотувчилардан тортиб дўконларнинг олдида уймаланишиб турган харидорларгача — ҳамманинг оғзи ланг очилиб қоларди-ку!

Хуллас, ўша якшанба куни эрталаб Маргони аёлларнинг ҳаммомига олиб боришли. Қиз ечиниб, атрофини

¹ Нахаловка, Пески — Тбилисидаги районларнинг эски номи.

кора қарғадай ўраб олган аёлларнинг қарписида ғоз турди. Унинг таранг кўксини чулғаб олган симобий соchlари, мармардай силлик бадани, ҳайкал янглиғ бекусур қадиқоматини кўрган кампирлар ҳангуманг бўлиб қолишиди. Улар тишлари тушиб, ўрадай бўлиб қолган оғизларини чалпиллатиб қизнинг латофати хусусида бир-бирларига гап маъкуллаб турган бир пайтда — худди ана шу дакиқада ҳамомга бало-қазодай сел ёпирилиб кирди. Ўтакаси ёрилган аёллар бараварига ўзларини ташқарига уришиди, аммо эшикни ичкарига тортиш ўрнига тўс-тўполон билан орқага итара бошлиши ва шу тариқа ўз йўлларини ўзлашган тўсиб кўйишиди. Лойка сув бир лаҳзада ертўлага жойлашган ҳаммомни тўлдирди. Дод-фарёдлар тинди... Ёрдамга чопиб келган одамлар ҳеч кимни қутқара олмасликларини тушунишиди... Шунда бирор ертўлалардан бирининг шифтидаги панжарага ёпишиб олган, кўзлари даҳшатдан бақрайиб қолган қизни эслади. Панжарани кўчиришиди, аммо қизнинг унга чангакдай ёпишиб қолган бармоқлари ни ажратиб олиш осон бўлмади.

Марго бир ой касалхонада ётди. У ҳеч нарсани — онаси ва бўлажак қариндошлиариниг ҳалок бўлганини ҳам, ўша кунги даҳшатли селни ҳам эслаёлмасди, унинг учун гўё ҳеч нарса рўй бермагандай эди... Дўхтирларнинг барча хатти-ҳаракатларидан наф чикмади — қиз миқ этмай тураверди... Кейин уни руҳий касалликлар шифохонасига ўтказишиди. Марго у ерда ярим йил ётди. Нижоят, қиз сал ўзига келди, тилга кирди, аммо ақли бир умрга хиралашганини ҳамма тушунди. Шунча вакт ичидага аглаҳ Вано келиндан бир марта ҳам хабар олмади, тақдиди билан қизиқмади, сарық чака ҳам юбормади...

Марго уйига қайтгач, бир ҳафтагача ҳужрасига қамалиб ўтириди, ҳеч кимни киригмади ҳам. Бир куни эрталаб қўшилар қизнинг қўшиқ айтётганини эшитиб қолишиди. Эшикни бир амаллаб очиб, ичкарига киришиди. Марго стол ёнида ўтирас, столда икки шиша «саперави» виноси турарди. Шишалардан бири бўш, иккинчиси ҳали тўла эди. Қиз қўшиларини кўриб, бир кулиб қўйди ва яна қўшиқ бошлиди:

*Рақсга тушаман бирга
Хоҳ лезгинка, хоҳ танго.
Кела қолинг, кепқолинг,
Мунтазир сизга Марго...*

Кўшнилар ҳам, таниш-билишлар ҳам ўз ташвишлири билан бўлиб кетиб, аста-секин Маргони унуга бошлиди. Унинг ўзи ҳам ёлғизликка кўнишиб қолди. Аммо ҳамманинг ёдидан кўтарилган қиз бирор марта ҳам кўчага чиқиб тиланчилик қилмади.

У ўзига тўқ ойлаларнинг кир-чирларини уйида ювиб юрди. Топгани қорнига бемалол етарди. Бора-бора, ўзи ҳам сезмай, ичкиликка ружу қўя бошлади. Қиз ҳаммавакт озода кийинар, ички либосларини ҳар куни алмаштиради. Кўлига пул тушиши билан тўйиб ичиб олардидা, кўчада юриб севган қўшикларини айтарди, йўловчиларга, кўриб қўйинглар, дегандай эгнидаги кўйлагини кўз-кўз киларди. Кўйлакни ким тикканини айтишни ҳам зинҳор унутмасди...

Вақт ўтиши билан ичкилик ўз таъсирини кўрсата бошлиди. Маргонинг юзи олдинги тиниқлигини йўқотиб ажин билан қопланди. Энди эрта сўлиган, маст бўлиб кўчада ашула айтиб юрадиган бу жувонни кўрганлар орасида фақат уни ёшлигидан билган, унинг аввалги латофатини унумаган маҳалла қарияларигина ачиниб бош чайқаб кўйишарди.

То маҳалла аҳли ақлдан озган Маргонинг қилиқлари га кўникунга қадар шўрпешона қизнинг устидан кулган, уни қалака қилган одамлар ҳам бўлди. Шу туфайли Марго сўкинишга ўрганди. Катта кўчанинг ўртасига турволиб, дилини оғритган одамни шундай уятли сўзлар билан ҳақорат қиласди, йўловчилар қулоқларини беркитиб ўтиб кетишарди. Аммо ёш болага қўзи тушди дегунча дарров жим бўлар ва секин уйига жўнаб қоларди.

— Фариштани қулогини булғатишта ҳеч кимни ҳаққи йўқ, ҳатто худони ҳам ҳаққи йўқ, — дерди у.

Яна бир нарса: Марго шунчалик ночор ахволда яшашига қарамай бирор марта ҳам қизлик номусига доғ туширмади, иффатини йўқотмади. Веренинг уни танийдиган ҳар бир фуқароси қизнинг фариштадай поклигига қасам ича оларди...

Кечкурун Марго Бачананикига келди.

— Уйдамисан, етимчагинам? — деб қичқирди у ва жавобни ҳам кутмай хонага кирди. Бачана стол ёнида ўтириб, ҳалқ хўжалигини планлаштиришини ўрганарди — чоршанба куни имтиҳон топшириши керак эди.

— Нима дейсан, Марго? — деди у конспектини бир четта кўйиб.

— Қани, ювадиган нима нарсанг бор? — сўради Марго ва конспектни олиб вараклай бошлади.

- Хеч нарсам йўқ. Хаммаси эгнимда!
- Караб кўр, топилиб қолар! — Марго бўш келмади.
- Бачана шкафни очиб, полга иккита эски кўйлак билан роса ишқаланиб кетган шимни олиб ташлади.
- Эҳтиёт бўлиб юв, сузилиб турибди ўзи, — илтинос қилди у ва яна конспектига шўнгриб кетди.
- Наҳотки конспектинг шунчалик қизик бўлса, бош кўтаргинг келмайди-я! — деди Марго девордаги шкафчани очиб.
- Жудаям қизик, ундан ташқари яқинда имтиҳоним бор!
- Вой, тентаг-ей! Қизик бўлса ўқиганинг учун пул тўлашармиди, қайтанга сендан пул олишарди! — Марго зарда билан шкафни ёпди. — Бўш яшикни нима қиласан олиб ўтириб? Ҳовлига чиқариб ташла!. Ичадиган нарсанг борми?
- Валерьянка бор.
- Валерьянкангни имтиҳон олдидан профессорингта бер!

Марго энгашиб, полда ётган шим ва кўйлакларни олди. Қаддини ростлади-ю, афтини буриштирганча қорнини чанглаб қолди.

— Вой ўлтур-ей, кечадан бери қийнайди-я! — деди у ва кўйлаклардан бирини ёйиб кўриб, бош чайкади: — Нима бу ўзи — кўйлакми ё дастурхонми? Танц-Геуркани бутун менюси ёзилган-ку! Уялмайсанми?

- Уяламан, азизим Марго, лекин иложим қанча?
- Уйлан, тентак, уйлан!
- Шунака дегин? Хотинни нима билан бокаман?
- Бир-бирларингни ейсанлар!
- Бўлти, уйланаман! — ваъда берди Бачана.
- Кийимларингни эртага кечкурун опкеламан. Беш сўм тайёрлаб кўй, — Марго эшикка караб юрди. Кейин бирдан тўхтаб, этагини кўтарди-да, чиройли крепжоржет трусигини кўрсатди. — Қани, топ-чи, кимни иштони бу?

Бачана елкасини қисди.

— Ташқи ишлар темир йўли маданият министриники! — деди у туур билан ва хонадан чиқиб кетди.

Аммо эртасига кечкурун Марго келмади. «Ичган бўлса, ухлаб ётгандир-да», — деб ўйлади Бачана ва ўзи йўлга тушди.

Хужра эшиги очиқ эди, чироқ ёниб турарди. Марго тўшакда гулдор, пуштиранг тунги кўйлакда ётарди. Унинг

юзи қизариб, бўғрикиб кеттан, қўзларида ҳовур бор эди.

— Ҳа-а, етимчагинам, келдингми, билувдим келишингни! — жилмайди у ва қўлтиғидан термометрни олиб Бачанага узатди. — Ма, қара-чи, қанчайкин? Ўзим ҳеч нарсани кўрмаяпман, қўз олдимда нуқул сариқ ҳалқачалар айланяпти...

Бачана термометрга қараб, дами ичига тушиб кетди: симоб устуни ўттиз тўққизу тўққизда турарди.

— Нима бўлди сенга, Марго?

— Билмайман, азизим... Қандайдир ярамас ичимни пармалаётганга ўхшайди... Вино ҳам, ароқ ҳам фойда килмади... Кечгача аранг чидадим... Мана энди ётиб қолдим... Қанча бўлти?

— Кўп... — деди Бачана термометрни столга қўйиб.

— Қанча, ахир?

— Ўттиз саккиз...

— Шиминг билан кўйлакларинг столда турибди. Худога шукур, дазмоллашга улгурдим... Шкафни очсанг, сирка бор, озгина сув аралаштиргин-да, сочиқни ҳуллаб, пешонамга қўйиб қўй... Бошим тарс ёрилиб кетай деяпти. Шўрлик бошимга шу етмай турувди ўзи...

Бачана Маргонинг илтимосини адо этди.

— Ҳозир бориб, бирортасини олиб келаман, — деди у.

— Кимни?

— Дўхтирини.

— Э-э, мен телбага кимни кўзи учиб турибди дейсан? Уларни кўлида соғ одамлар ўлиб кетяпти-ку қаровсиз қолиб... — жилмайди Марго.

Бачана индамай хужрадан чиқди-ю, Петриашвили кўчасининг этагига қараб чопиб кетди.

Ўртоқлари дорихона олдида нима ҳақдадир баҳслашиб туришарди.

— Марго ўляпти! — деди Бачана ҳаллослаб келиб.

— Нега ўлади?! Кеча шу ерда кўрувдик-ку? — хайрон бўлди Тенгиз.

— Кўрувдик, лекин ҳозир ўляпти! — такрорлади Бачана.

— У нима деганинг! Тушунтириброк гапирсангчи! — жеркиб берди Коплик.

— Айтяпман-ку — ўляпти!

— Нима бўлти? — сўради Цицка.

— Қорним оғрияпти, дейди. Ҳарорати кирқ!

— Нима бўлганикин, Датико? — сўради Копака.

— Билмайман, Тенгиз. Дўхтири хирургни чақириш керак.

— Шатиришвилиникига борамиз! — деди Кока.

— Шатиришвилининг — аблар одам! Текинга ҳеч қаёққа бормайди, ҳозир ухлаб ётган бўлишиям мумкин! — Бердзена ижирганиб, бир четта қараб тупурди.

— Кўйинглар уни! Ҳозир бориб, Вахтангни отаси Игнатий амакини бошлиб келаман, у яхши киши! — Цицка шундай деди-ю, тўдадан ажралиб, чопганча кетди.

Беш минутлардан сўнг болалар оёқ учиди юриб Маргонинг ҳужрасига киришди-да, индамай каравот ёнига тизилишди. Аёл ҳамон типирчилаб ётарди. Болаларни кўргач, тирсагига суюниб гавдасини хиёл кўтарди-ю, кейин яна ўзини ёстикка ташлаб, ҳўнграб йиглаб юборди. Сал ўтмай, қандайдир асабий севинч билан кула бошлиди.

— Кадрдон укаларим... Сизларни кутган эдим, хато килмаган эканман... Азизларим... Нега азага келган одамдай тизилишиб турибсизлар, ўзларингни эркин хис қилинглар... Илойим бутун дардларингиз телба Маргога ўтсин...

— Ташвишланма, Марго, ҳозир Цицка дўхтирини бошлиб келади, — деди Тенгиз базур.

— Дўхтири нима қиласман? Мен энди ўлмайман... Оғриқ ҳам йўқолди, ҳароратим ҳам пасайди... — Марго пешонасидаги хўл сочиқни олиб, бурчакка улоқтириди. Бачана сочиқни қайтадан ҳўллаб, яна беморнинг бошига кўйди.

— Етимчагинам, йигитларни сен ваҳимага солдингми? Улардан кечирим сўра! Ҳозироқ сўра! Ўх-хў! Қайси бемордан, айниқса жинни бемордан шунча одам ҳол сўрагани келган?! Яшавор, Марго! Офарин, Марго! — киз яна йиглашга тушди. Болалар нима қилишларини билмай, бошлирини қуий этганча туришарди. Марго андак ўзини босиб олгач, яна Бачанага мурожаат қилди: — Анови шкафда ёроч кутича турибди. Шуни олиб бер... Раҳмат... — У кутичани кўксига қўйди, бир оз ўйланиб тургач, кулогига тутиб силкитиб кўрди, кейин мамнун жилмайди-да, қопқоғини очди. Кутичада нархи арzon узук, исирға, билагузук ва бошқа ҳар хил ялтироқ нарсалар бор эди.

— Мана бу бебаҳо тош Афғонистоннинг пойтахти Қобулдан маҳсус малика Тамарага келтирилган... — Марго кутичадан мовий кўзли, нархи икки сўм турадиган жез узукни олди. — Буни сенга такдим этаман, Копа-

ка... Уйланганингда келинни ўнг қўлига, ўрта бармоғига тақиб қўй... Маргони совғаси, дегин. Яна шуниям айтганики, агар мен ёшроқ бўлганимда у қиз сени тушида ҳам кўрмасди... Омадингни берсин!.. Ма, ол!..

Тенгиз узукни олди-ю, бир ютиниб қўйди.

— Мана бу сенинг хотининта, князь Кока Амирэджиби, ҳинд маржонидан ясалган исирға... Кўк кўзли, кора соч, оқ бадан аёлларга ярапади... Ма, ол, тортина!.. — Марго Коканинг кафтига ўйингчоқ исирғани қўйди.

— Мана бу тилла билагузук сенга, Бердзена!.. Дористон заргарлари ясаган... Бунақа билагузук баланд бўйли, кўкси тараңг, кора кўз аёлларга мос тушади... Такдим этаман сенга! — Бердзена Маргонинг қўлидан консерва кутисидан ясалган ҳалқани эҳтиром билан олди-да, чурқ этмай, хонадан чопиб чикиб кетди.

— Бу эса менга! — Марго кўксига ишга тизилган кумуш тангаларни олиб қўйди. — Бу маржонни эсимни таниганимдан буён олиб юраман, шунинг учун ҳеч кимга бермайман... Хафа бўлманглар!.. Бачана, яқинроқ кел!

Бачана қизнинг ёнига борди.

— Сенга манави форс зумрадини бераман... Албатта, камбагал, етим қизга уйлангин, бошқаси сени тушунмайди... Ма, ол, илойим баҳтинг очилсин!.. — Бачана Маргонинг қўлидан сим ўтқазилган яшил тутмачани олди. — Колганларини ўзинг тарқат...

Бачана қутичани қўтарганча ҳар қайси боланинг олдига бориб, қўлига илинган нарсани биттадан улашиб чиқди.

— Чарчадим... Бу ўлгур пармалашини қўймаяпти... — Марго инграб, бошини орқага ташлади.

— Бир оз чида, Марго, ҳадемай дўхтири кепқолади! Кўркма! — деди Коплик овози титраб.

— Нега кўркарканман? Бу кунни кўпдан буён кутаман, худди қўёш чиқишини кутгандай кутаман... Тезорқ кела қолсанг-чи, ажал, нега мени бунча кийнайсан?! — Марго кўзларини юмди. Икки юзидан тизиллаб ёш оқиб тушди.

— Келди! — деди кимдир.

Хонага профессор билан Цицка кириб келишди. Профессор ҳамма билан бош силкиб саломлапгач, тўшпастўғри Марго ётган каравот ёнига борди. Болалар шошиб унга стул кўйиб беришди. Профессор беморнинг томир уришини ўлчаб кўрди, кейин мисдай қизиб ётган пешонасига кафтини қўйди.

Марго кўзларини очди.

— Салом, азизим! — деди профессор кулиб.

Марго қўли билан кўз ёшларини артиб, дўхтирга тикилиб қаради.

— Худо хайрингизни берсин, мухтарам Игнатий! — жавоб берди қиз ҳам жилмайиб.

— Исмимни каёдан биласиз?

— Сизни ким танимайди? Грузиянинг ярми сиз туфайли у дунёдан қайтиб келган.

— Сал камроғи! — ҳазиллашди профессор. — Хўш, нима безовта қиляпти, азизим?

— Манови шумтакалар ярим кечада оромингизни бузгани безовта қиляпти!

— Буни ўйламанг, — деди профессор, — касбим шу, кундузи ухлайвераман... Каерингиз оғрияпти?

— Ичим ёниб кетяпти, дўхтири...

— Қачондан бери?

— Эрталабдан... Йўқ, кечадан, ўтган кундан бери...

Аввал ароқ ичсам босиларди... Бугун ётиб қолдим...

— Қани, адёлни кўтaring-чи! — илтимос қилди профессор.

Марго болаларга, сўнг профессорга қаради.

— Жинни бўлсан ҳам, ҳар ҳолда, уялман, дўхтири...

— Ҳаммамиз ҳам маълум даражада жиннимиз, лекин ҳеч нарсадан уялмаймиз, — деб тўнгиллади профессор ва ўзи адёлни кўтариб ташлади. Болалар юзларини четга буришди. Профессор тўрт бармоғи билан беморнинг қорнини оҳиста боса бошлади: — Оғрияптими?... Оғрияптими?

Марго лабини тишлаганча миқ этмасди. Профессор кўриб бўлгандан кейингина қиз инграб юборди:

— Ҳамма еrim оғрияпти, дўхтири, бундан кўра ўлтагним яхши...

Профессор адёлни пастга тушириб, беморнинг ўнг тиззасини буқди-да, аста-секин юкорига кўтариб, қоринга тиради. Марго кичкириб юборди.

Профессор шошиб ўрнидан турди.

— Телефон борми?

Цилка Маргога савол назари билан қаради.

— Дутгладзеникода бор, — деди қиз инграб.

— Дарҳол «тез ёрдам»га кўнғироқ қилинглар, Игнатий Джикия илтимос қиляпти, денглар. Тез етиб келишин!

Цицка чопиб чиқиб кетди.

— Ахволим оғирми, дўхтири? — Марго ўрнидан туриб, каравот четига ўтириди.

— Ётинг, азизим, сизга қимиirlаш мумкин эмас! — Шундай деб, профессор қизни яна оҳиста ўрнига ётқизиб қўйди. — Шу пайтача қаерда эдингиз?

— Хечқиси йўқ, дўхтири, ўлим мен учун — байрам. Ўзингизни қийнаманг...

Профессор стол ёнига бориб ўтириди-ю, бошини кафтаги тираганча жим бўлиб қолди.

Кока профессор костюмининг ён чўнтағига сезидир масдан пул солиб қўйди. Профессор Кокага қайрилиб ҳам қарамай, пулни олиб столга қўйди. Кейин қўйин чўнтағидан бир даста ўн сўмликни чиқариб, ҳалиги пулларнинг ёнига ташлади. Сўнг ўрнидан туриб, хонадан чиқиб кетди. Болалар унга эргашишди.

— Умид борми, профессор? — сўради Бердзена.

Профессор бош чайқади.

— Сирайм-а? — деди Тенгиз.

— Бир процент...

— Унга нима бўлган ўзи, профессор?

— Перитонит... Кўричаги ёрилиб кетган... Уч кундан бери шу ахволда юрибди-я... Шунақа ҳам бўладими!..

Ўн беш минутлардан сўнг «тез ёрдам» машинаси келди. Маргони замбилга ётқизиб, машинага олиб боришиди. Ҳужрасидан чиқаётгандга у болаларга юзланди:

— Алвидо, Верэнинг йигитлари! Алвидо, қадрдан укаларим! — Шундай деб, у замбилдан хиёл бошини кўтарди-да, ёлвориб илтижо қилди: — Ҳаммомга борманглар! Ҳеч қачон ҳаммомга борманглар! Менинг васиятим шу!..

Маргонинг жасадини сепсанбада, 1936 йилги тошқин куни Маргонинг ўзи келтирилган ўша касалхона биносидан чиқазишиди.

Бутун Верэ, Петриашвили ҳамда Меликишвили кўчалари одамга лиқ тўлган, Маргони танийдиганлардан кўра уни танимайдиганлар кўпроқ эди.

Гулга кўмиб ташланган тобутни Верэ довонидан саккиз йигит кўтариб борарди, улар билан ёнма-ён яна саккиз нафар тобуткаш одимларди. Тобутдан сал олдинроқда гуллар билан безатилган автомашина ўрмаларди. Гул шунақа кўп эдик, гўё улкан жонли гулдаста қабристонга ўз оёғи билан юриб бораётгандай туюларди.

Меликишвили кўчасида харакат тўхтаб қолди. На автобус, на машина, на трамвай юра оларди. Петриашвили кўчаси муюлишига етганда йигитлар беш минутта тўхташди. Аввал битта машина, кейин иккинчиси, сал ўтмай бошқалари ҳам сигнал бера бошлади. Бир зумда бутун маҳаллани клаксонларнинг овози тутиб кетди.

— Яна қанақа намойиш?! — деб бакирди тасодифан машиналар орасига кириб қолган бошқа бир шофёр кабинадан бошини чиқазиб. — Қачонгача турамиз бу ахволда?!

— Сигнал бер! — деди унга шу маҳаллалик бир йигит.

— Нега? — ҳайрон бўлди шофёр.

— Керак!

— Керак деганинг нимаси?!

— Керак деганим — мана! — йигит кабина зинасига сакраб чиқиб ўзи сигнални босди.

— Кўлингни торт! Аккумулятор ўтириб қолади!..

— Ҳечқиси йўқ, итариб юргизамиш! — жавоб берди йигит сигналдан кўлинни олмай.

— Намунча ваҳима! Қанақа амалдорни кўмишяпти ўзи?! — шофёр хуноб бўлиб, яна кабинадан бошини чиқазди.

— Верэлик Маргони кўмиятмиз...

— Кимни?

— Менга кара, бос дегандан кейин босавермайсанми! — йигит шофёрнинг бошини ичкарига итарди. — Қанақа галварссан ўзи?!

Шофёр йигит жиддий гапираётганини англаб, бор кучи билан сигнални боса бошлади. Йигит бошқа машинанинг олдига борди. Ҳаял ўтмай бу машина ҳам сигнал бера бошлади. Йигит сал узоклашгач, шофёр тўнгиллаб қўйди:

— Жанна Д'Аркни кўмишяптими дейман?!

— Йўқ, Марго жиннини кўмишяпти! — деди шу ердан ўтиб кетаётган бир одам.

— Жиннини?! Жиннини ҳам шунча ваҳима билан кўмишадими?

— Бизда шундай! — жавоб берди шофёрга машина ёнида турган мотам қатнашчиларидан бири.

— Қойилман! Бунақа маҳаллада ўлсанг ҳам алам килмайди! — хитоб қилди таъсиrlаниб кеттан шофёр.

Кечқурун Танц-Геурка майхонаси верэлик йигитлар билан тўлди. Столлар одмигина тузалган эди — нон,

пиплок, вино, редиска. Косагул сайлашмади. Ҳамма жойжойига ўтириб, ғала-ғовур тингандан кейин Цицка ўрнидан турди-да, стаканига вино тўлдириб, икки-уч томчисини нонга томизди ва тўплланганларга қарата шундай деди:

— Махалламиз қайғуси учун, махалламиз кўз ёшлиари ва қувончи учун, махалламиз йўқотган нафосат учун!

Ҳамма ўрнидан туриб, стаканини бўшатди.

Шу куни Танц-Геурка майхонасида бошқа бирорта ҳам сўз айтилмади, бирор стакан вино ҳам ичилмади.

— Бўшсан, Рамишвили, бўшсан... — хафсаласи пир бўлган профессор истамайгина Бачананинг имтиҳон дафтарчасини варақлай бошлади. — Нима гап ўзи?

Бачана индамади.

— Сенга нима бўлди, Рамишвили? — жавоб ололмаган профессорнинг тоқати тоқ бўлиб кетди.

— Тобим қочиб қолди, муҳтарам профессор, яхши тайёрланолмадим...

— Тобинг қочмаган, анови жинни аёл билан ўралашиб қолгансан!.. Кеча тобутининг орқасида, худди тушишганидай, бош эгиб кетаётганингни кўрмабманми?

— У жинни эмас эди, муҳтарам профессор, — деди Бачана.

— Ким эди бўлмаса? Шоҳ Ираклийми? Тавба, бутун маҳалла оёқقا турибди-я! Икки соат ҳаракат тўхтаб қолди!

— У касал аёл эди, муҳтарам профессор, рухан касал аёл эди! — Бачана ўпкаси тўлиб кетганини сезиб, ўрнидан турди.

— Қаёқка? — ҳайрон бўлди профессор.

— Башқа сафар келаман, — деди аста Бачана.

— Сенга бирор яқинлик томони бормиди уни?

Бачана анчагача ерга тикилганча турди, кейин профессорга қараб:

— У менинг опам эди... — деди.

Профессор Бачананинг кўзларига тикилиб қаради. Бачана бу нигоҳга бардош беролмай бошини эгди. Орага жимлик чўқди. Ниҳоят, профессор имтиҳон дафтарчасини ёпиб, Бачанага узатди ва:

— Боравер, Рамишвили! — деди-ю, ўрнидан туриб, дераза олдига борди.

Бачана дафтарчани чўнтагига солиб, хонадан чикиб кетди.

— Хўш, қалай? Неччи бўлди? — студентлар уни дув куршаб олишиди.

Бачана жавоб бермади. Коридорга бурилмай, зинапоядан чопкіллаганча университет ҳовлисига түшди-да, ўзини бүш скамейкага ташлади. Шу ўтирганча узоқ вакт ўтириди, у ҳеч нарсани кўрмасди ҳам, сезмасди ҳам. Анчдан кейин чўнтағидан имтиҳон дафтарчасини олиб, беихтиёр очиб қаради.

...Бу — Бачананинг ҳаётидаги биринчи «беш» эди. У дафттарчани ёпди, салдан кейин яна очиб қараган эди, ҳеч нарсани кўра олмади.

Бачананинг кўзлари жикқа ёш эди.

Бачана йигларди.

12

Буликанинг ўлимидан сўнг профессор Бачана билан руҳонийни ёмон ўй-хаёллардан асрар ниятида палатага ҳеч кимни ётқизмасликни ва бўш каравотни олиб чикиб кетишни буюрди. Аммо бўш жой бўш каравотдан ҳам совукрок кўринар экан.

Ҳар куни эрталаб уйғонишлари билан Бачана ҳам, ҳазрат Иoram ҳам яқингинада Буликанинг каравоти турган жойга беихтиёр қараб кўйишар, юраклари ич-ичидан зиркираб кетар эди. Кейин, кун бўйи у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ётган пайтларида ҳам, гўё мана ҳозир Булика ҳазил аралаш луқма ташлаб қоладигандай, бирдан жим бўлиб қолишарди.

Бу ахвол икки ҳафтача давом этди. Кейин вакт ўз ишини килиб, Бачана ҳам, ҳазрат Иoram ҳам Булика-нинг йўқлигига аста-секин кўнига бориши...

...Бир куни эрталаб ҳазрат Иoram Бачанага кутилмаган савол бериб қолди:

— Хурматли Бачана, сизни Диудуби қабристонига кўйишса керак, а?

Бачана аввалига кулиб юборди, кейин безовталаниб қолди:

— Нима бало, ёмон туш кўрдингизми?

— Шунака, лекин тушим сизга эмас, ўзимга алоқадор, — жавоб берди ҳазрат Иoram синиқ оҳангда.

— Ундай бўлса, қаерга кўйилишни мендан эмас, сиздан сўраш керак экан... Негадир муғамбирлик қиляпсиз, отахон!

— Топдингиз... Демоқчиманки, мабодо сиз сағанага қўйилсангиз, менга ҳам ўша ердан, черков ҳовлисидан икки кулоч жой топилиб қолар...

— Агар бунақа нуқтаи назардан каралса, мен ёзувчилар уюшмасининг ҳовлисига кўмилишим керак... Башарти, сиз Ди dubi черковига нозир бўлиб ишга ўтсангиз, қабрда девор-дармиён қўшни бўлишимиз ҳам мумкин!

— Демак, сизнинг жойингиз тайин, акс ҳолда, бунақа ҳазил қиласдингиз! — хулоса ясади ҳазрат Иорам.

— Янглишапсиз!

— Нима учун?

— Чунки Ди dubi қабристони аллақачон тўлиб бўлган. Мени у ерга тикиштиришнинг иложи йўк... Агар тикка килиб кўмишмаса... Лекин бир нарсага имоним комил: иккаламизни ҳам қабрсиз қолдиришмайди.

Ҳазрат Иорам оғир хўрсинди.

— Қанака туш кўрдингиз ўзи, отахон?

— Асти сўраманг!.. Шу пайтгача ўзим жанозасини ўқиб, нариги дунёга йўллаган марҳумлар Ортачала черковининг ҳовлисига тўпланиб, менинг чиқишимни кутиб туришганмиш!

— Хўш, кейин нима бўлди? Чикдингизми?

— Э-э... мен кўрқоқ, мен нодон... меҳробга яшириниб ўтирганишман... Эсласам, уятдан ерга кириб кетгим ёки ўзимни осиб кўйгим келади!..

— Ўз жонига қасд қилиш, отахон, инсон эркини намойиш этишининг энг олий шакли. Лекин, афсуски, бу нарсани динингиз қатъян ман қиласди, ниҳоятда оғир гуноҳ хисоблайди! — деди Бачана жиддий оҳангда.

— Билишимча, ўзини ўлдирган одамга сизлар ҳам қарсак чалмайсизлар шекилли, — жавоб берди ҳазрат Иорам. — Менинг биттагина умидим — жоннинг бошқа шамойилда инъикос этишидан.

— Ёзувчи зоти, отахон, ўз халқининг содик ити бўлади... Мен жоннинг бошқа шаклда пайдо бўлишига ишонмайман, мабодо шундай бўлган тақдирда ҳам, менинг жоним ҳеч шубҳасиз ит қиёфасига киради. Бинобарин, мен ўлганимдан кейин кўча-кўйда сангиги юрган дайди итларга раҳм-шафқат қилинг, уларга тош отманг, чунки ўша итларнинг бири мен бўлишим мумкин!

— Ажаб гапларни гапирдингиз, хурматли Бачана! Аммо-лекин, ҳар бир ўлган ёзувчининг жони дайди итлар танасига ўтаверса, бу дунёда яшашнинг қизиги қолармикин? — деди ҳазрат Иорам истеҳзо билан кулиб.

— Қизиги қолмайди, албатта, агар сизларнинг жонларнингиз бўри қиёфасига кирса!

— Нега энди бўри бўларкан?

— Ўз қавмларидан қочиб, яшириниб олган руҳоний арслон бўлармиди! — деди Бачана кулгисини аранг бошиб. Ҳазрат Иорам ётган жойида бир қимирлаб қўиди, лекин ҳадеганда жавоб тополмай, нарити ёнбошига ағдарилиди.

...Палатага ҳамшира Женя кириб келди. Бачана билан ҳазрат Иорам дарров адёлни қайириб, юзтубан ётишида-да, укол қилинадиган жойларини очишди. Женя ҳахолаб кулиб юборди:

— Бекитинглар, ўртоқлар, бекитинглар! Бу гал қўлимда шприц ийўк... Сизга меҳмон опкеляпман, ҳурматли Бачана, шу ахволда кутиб олсангиз қандоғ бўларкин?

— Меҳмон? Нима иши бор экан? — Бачана хушёр тортди.

— Соғлифингиз билан қизикяпти... Тувак тураверсинми ёки опчикиб кетайми? — деди Женя ҳамон кулгисини босолмай.

— Эркакми ё аёлми?

— Аёл. Яқинларингиздан экан...

— Ундай бўлса, тураверсин! — Бачана навбатдаги учрашувга ҳозирланди.

— Хўп бўлади!

Женя чиқиб кетди. Шу заҳоти палатага соchlарига оқ оралаган, ўрта ёшлардаги харакатчан бир аёл кирди. Қўлида семиз папкаси ҳам бор эди. У хонанинг ўртасига еттанди тўхтаб, бир оз иккиланиб турди-да, сўнг ҳазрат Иорамнинг каравоти томон юрди.

— Салом! Мен оиласизнинг дўсти Нина Санеблидзе бўламан! — деди у ва таклифни ҳам кутмасдан руҳонийнинг рўпарасига ўтириди.

— Оиласизнинг дўсти? — қайта сўради чол.

— Ҳа. Отангиз Ақакий билан менинг дадам Лазарь 1915 йилдан 1916 йилгacha Боку саноат техникумидага ўқишиган.

— Сиз кимнинг олдига келдингиз ўзи? — сўради руҳоний ҳайрон бўлиб ва Бачанага бир қараб қўиди. Бачана афтини буриштириб, гаплашаверинг, деган ишопрани қилди.

— Кимнинг олдига бўларди? — аёл ҳам астойдил таажжубланди. — Сизнинг олдингизга-да!

— Мени танийсизми? Илгари учрашганимизми? — ҳазрат Иорам ролга кира бошлади.

— Ё тавба, бу шунчалик қийин нарса эканми? Ҳаммаёқда — радиода ҳам, телевизорда ҳам — факат сизни

эшитиб, сизни кўрамиз: Бачана Рамишвили... Бачана Рамишвили!.. Лекин сал ўзгарибсиз... сокол кўйворибсиз...

— Ҳа, палата салқироқ... — ҳазрат Иорам соқолини бир силаб, адёлга яхшилаб ўранвонди.

— Албатта! Дард билан ҳазиллашиб бўладими!

— Ҳм... Менинг олдимга бирор иш билан келдингизми, хоним? — руҳонийнинг тоқати тоқ бўла бошлади.

— Ҳа. Ахволингиз қалай?

— Раҳмат. Ҳозир анча тузукман... Ўзингиз-чи?

— Менми?! Мен ўляпман, адо бўляпман, чўяпман, ёниб кетяпман! — юрагидагини тўкиб солди аёл.

— Менинг қандай ёрдамим тегиши мумкин? — ҳазрат Иорам ўз хизматини таклиф қилди.

— Ёрдам дейсизми? Ёрдам керак эмас, мени куткаринг! — талаб қилди аёл.

— Кўлимдан келармикин? — иккилангандай бўлди ҳазрат Иорам.

— Вой, у нима деганингиз?! Сизнинг кўлингиздан келмайдими?! Бачана Рамишвилини-я?! Ҳа-ҳа-ҳа! — ёлғондан кулди меҳмон. — Сизни бир оғиз сўзингиз, тўрт энлик хатингиз, битта кўнғироғингиз...

— Нима илтимосингиз бор? Эшитаман! — Ҳазрат Иорам бу шаддод аёл билан қилаётган сұхбати яқинда Бачана билан муттаҳам тамакифуруш ўртасида бўлиб ўтган мунозарага ўхшаб кетаётганини пайқади.

— Иккинчи август куни, купша-кундузи, ҳамманинг олдида ўғлимни сўйишиди!

Ҳазрат Иорам тахта бўлиб қолди.

— Ким? Қаерда? — деди у базур.

— Виждонсиз пораҳур, эсипаст... Университетнинг бир юзу еттинчи хонасида... — деди аёл йиғламсираб ва бидирлаб қўшиб қўйди: — Ундан кейин бирор нарса ўзгарди, деб ўйлайсизми?

— Кимдан кейин? — тушунмади ҳазрат Иорам.

— Ӯшандан кейин! — аёл кўзи билан шифтга ишора қилди. — Мениям, ўғлимният пичоксиз сўйди, аблах! Бола боёқиши аудиториядан кўлда кўтариб олиб чиқишиди... Уч йил-а! Болани уч фандан — грузинча, инглизча ва тарихдан ропша-роса уч йил тайёрлаган эдим! Ҳар битта фанга етти юз сўмдан тўлаганман! Мана, оқибати!..

Ҳазрат Иорам аёлнинг ўғли тириклигига ишонч ҳосил қилиб, енгил тин олди.

— Мактабда-чи? Мактабда ўқимаганми ўзингиз?

— Ўзингиз ўқигансыз-ку мактабда! Хўш, нимани ўргатишган?

Ҳазрат Иорам жавоб тополмай, ерга қаради.

— Автандилнинг васиятини¹ ёддан ўқиб беришни талаб қилибди боладан! Ярамас! Имтиҳонга тайёрлагани учун ҳар биттасидан етти юз сўмданни санаб олган ўз ўкувчиларидан сўрасин эди! Автандилнинг васияти-я! Уни Руставелининг ўзи ҳам ёд билмаган, билганда овора бўлиб ёзив ўтирас эди!

— Йўғ-е, кўйсангиз-чи! — эътиroz билдириди ҳазрат Иорам.

— Ҳа, нима? Унинг ўзи ҳам ўша лаънати васияти ўқимаган! Уйинг куйтур, пораҳўр!

— Нега унака деб ўйлайсиз?

— Ўйлайдиган жойи йўқ буни. Башарасидан шундоқ кўриниб турибди!

— Ишонмайман! — ҳазрат Иорам бўш келмади.

— Гаров бойлашамиз! — аёл чолга кўлини узатди.

— Нимадан? — рози бўлди руҳоний ҳам қизикиб кетиб.

— Хоҳлаган нарсангиздан! Умуман, Руставелини, дунё тарихини ва инглиз тилини ёд билган болаларга университетнинг кераги йўқ! Маълумотга, одатда, маълумоти йўқлар муҳтоҷ бўлади! Ана шунака!

— Хўп. Энди нима килишимиз керак? — ҳазрат Иорам умумий ва олий таълим тўғрисидаги янги қоидалар тарғиботини бўлиб қўйди.

— Менга ёрдам беришингиз керак! — деди аёл.

Ҳазрат Иорам мадад кутиб, Бачанага қаради. Бачана оғзини сочиқ билан бекитганча, бош чайқаб қўя қолди.

— Қандай ёрдам? — сўради руҳоний хуноби ошиб.

— Олий таълим министрининг олдига бориб келасиз.

— Касалхонада ётибман-ку?

— Кўнгироқ қилинг ё хат ёзиб беринг.

— Нима деб ёзаман?

— Фалончи менинг қариндошим, мактабда аъло ўқиган, яхши тайёрланган, спортчи, дейсиз... Яна нима?

— Билмайман, — деди зарда билан ҳазрат Иорам.

— Мана, мактаб берган справка. Ўкувчилар спарта-киадасида учинчи ўринни олган. Узунликка сакраш — уч метр, баландликка — бир метру ўн етти сантиметр...

¹ «Автандилнинг васияти» — Шота Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган пахлавон» поэмасидаги бир боб.

— Унақа бўлса, жисмоний тарбия институтига кира қолсин. Манови оғайним спортчи, ёрдам беради! — ҳазрат Иорам Бачанани кўрсатди. У юзидан сочиқни олиб, маъқуллагандай бош силкиди.

— Нималар дейпсиз?! Жисмоний тарбияга бало борми? — аёл Бачанага жиркангандай қараб қўйди. — Мен сассиқ така эмас, ўғил ўстирмоқчиман!

— Нега унақа дейсиз, хоним? — деди хафа бўлиб Бачана. — Думбадзэ, Гокиели, Хникина, Джугелилар¹ жисмоний тарбия институтини тутгатишган...

— Спортчимисиз? — унинг гапини бўлди аёл.

— Ҳа.

— Сиз ҳам инфарктмисиз?

— Ҳа.

— Баттар бўлинг!

Бачана кулиб қўйди:

— Рахмат.

Аёл ўзининг беандиша гапини силлиқлашга уринди:

— Худо шифо берсин!

— Худога ишонасизми? — ҳазрат Иорам севиниб кетди.

— Ўзига ишонгандарга худо кўп ёрдам берганми? Сиз менга ёрдам беринг, мен учун худо ҳам, ҳалоскор ҳам сиз бўласиз!

— Кўлимдан келмайди, ўлай агар! — деди ҳазрат Иорам оғир уҳ тортиб.

— Депутат, мухаррир бўла туриб, сизнинг қўлингиздан келмаса, бошқа кимнинг қўлидан келади? — аёл жизгинак бўлиб кетди.

— Иложи йўқ! Бунинг устига, ўғлингизга аллақачон икки қўйиб бўлишибди! Келинг, бу ҳақда бошқа гаплашмайлик! — деди чўрт кесиб ҳазрат Иорам ва девор томонга ўтирилиб олди.

— Бўлти, бўлти... — аёл таслим бўлди. — Унда бошқа масалада ёрдам беринг...

— Яна нима?! — ҳазрат Иорамнинг жон-пони чиқиб кетди.

— Эшитишимча, Первомай районжрокомининг раиси оғайнингиз экан... Бошимизда уй ташвиши бор. Кўшинимиз Сололакидан² тўрт хонали уй олди. Нимага олди,

¹ Нина Думбадзе, Елена Гокиели, Надежда Хникина, Майя Джугели — донг тарздан машхур спортчилар.

² Сололаки — Тбилисидаги районнинг эски номи.

қайси хизматлари эвазига олди, бу ёғи номаълум... Қискаси, ўшанинг хонасини ўзимизнига кўшиб олмоқчи миз. Ўғлим колониядан хат ёзиб, уйланмоқчиман, дебди. Ҳадемай муддати тугайди. Униям ташвишини қилиш керакми, йўқми? Қилиш керак!.. Тўғри, у хонага бошқа даъвогар ҳам бор, лекин адолат билан қаралса, бизники бўлиши керак. Ён томонга зинапоя ўрнатиб, битта эшик очилса, бизнинг ошхонамиз билан ўша хонанинг айвонини қўшнининг икки хонали уйига улавориш мумкин. Қўшнига Церетели кўчасидан бошқа уй топиб қўйдик. Сал узоқроқ, майдони ҳам тўрт метру ўн тўрт сантиметрга кичикроқ, лекин ремонтини ўзимиз қилиб, берамиз, эrim текинга телефон ҳам қўйдирив бермоқчи. Ўша уйнинг ёнгинасида бир касалманд, сўққабош кампир яшайди. Илойим умри узоқ бўлсину, лекин ҳадемай ўлади. Ўтган йили эrim унга ўғил тутинган, иссиқ-совуғидан ўзимиз хабар олиб турибмиз. Агар кенжамизни иссиғида кампирнига пропискадан ўтказиб қўймасақ, ўша битта хонадан ҳам айриламиз, тушуняпсизми? Бутун меҳнатларимиз зое кетади!.. Битта қўнғироғингиз кифоя, ҳурматли Бачана! Кейин умрбод дуои жонингизни қилиб юрамиз!..

- Яхши бўлардику-я, лекин... мен раисни танимайман-да... — ҳазрат Иорам пешонасидаги терни артди.
- Сиз танимасангиз, у танийди! — хитоб қилди аёл.
- Билмадим-ов... — ҳазрат Иорам нима қилишини билмай, яна Бачанага қаради. Шўрлик руҳонийга ичи ачиб кетган Бачана энди сухбатга ўзи аралашмаса бўлмаслигини сезди.
- Мен аниқ биламан, улар бир-бирларини танишмайди!
- Ишонмайман!
- Онт ичаман! — деди Бачана қўлини кўксига қўйиб.
- Балки ўзингиз ёрдам берворарсиз? — аёл энди Бачана томонга ўтирилиб олди.
- Мен факат жисмоний тарбия институтидагиларни танийман...
- Эсизгина... Ҳа, майли, келаси йили кенжа ўғлим мактабни тутатади. Ўзи сузишга уста, Кобулетигида қирвоқдан юз метр нарига сузиб бориб, сув тубидан бемалол тошни олиб чиқаверади! Фамилиянгизни айтвординг, келаси йили албатта сизни қидириб топаман. — Аёл сумкасидан қофоз-қалам олди.
- Келаси йилгача тирик бўлсан, албатта...

— Бу томони ҳам бор... Лекин мен омадли аёлман...
Ҳар эҳтимолга қарши фамилиянгизни ёзиб кўяверай...

Шу ерда етганда Бачана чидаёлмади, бутун ўйинни барбод қилди.

— Ҳа, майли, ёзинг: Бачана Рамишвили! — деди у ошкора гуурур билан.

Аёл қулоқларига ишонмади, оғзи лант очилиб, қалам ушлаган қўли ҳавода муаллак қолди.

— Нима дедингиз?

— Ҳа, фамилиям Рамишвили! — тақрорлади Бачана.

— Бу киши ким бўлмаса? — аёл ҳазрат Иорамга ишора қилди.

— Бу киши Ортачала черковининг нозири Иорам Канделаки.

Аёлнинг қўли шалвираб тушди, ранги бўздай окариб кетди.

— Ҳали шу одам, худога ишонасизми, деб сўраб ўтирибдими?

— Менда ҳам қисман айб бор, лекин... — ўзини оклашга уринди ҳазрат Иорам.

Аёл ўрнидан турди. Палатага ноқулай жимлик чўқди.

— Инсонпарварлигингиш шуми ҳали? — деди аёл Бачанага еб юборгудай тикилиб.

Бачана индамай елкасини қисди ва тилининг остига валидол ташлади.

— Масхарабозлар! — аёл шундай деди-ю, палатадан отилиб чиқиб кетди.

— Ҳа-а... яхши иш бўлмади, — деди ҳазрат Иорам.

— Жудаям... Ҳаммасига мен айборман. Кечиринг...

— Кечирдим, илло ўзимнинг ҳам айбим оз эмас, лекин сизга раҳмим келади! Наҳотки ер юзида фақат соғлигингиз билан кизикадиган одам топилмаса? — ҳазрат Иорамнинг овозида шу қадар ҳамдардлик бор эдики, бу гапни эшитиб Бачананинг ўзи әзилиб кетди. — Кўп одам безовта қиласиганга ўхшайди, а? Қанчасига ёрдам беришга ҳам тўғри келар?

— Сизга осон, одамларнинг ўзлари оёғингизга бош уриб, фақат бир нарсани — гуноҳларини сўраб беришни илтимос қилишади.

— Кўпдан бери шу ахволми?

— Муҳаррир бўлганимдан бери... Агар шу ердан эсон-омон чиқиб кетсан, ҳаммасига тупураман, йигиштираман бунақа ишни!.. Инсоний киёфамни йўқотдим, отаҳон, қандайдир хайр-эхсон комитетининг раисига айла-

ниб қолдим... Илтимос қиласвериб, одамларнинг жонига тегиб кетдим...

— Хайр-эхсон — савоб иш, — деди ҳазрат Иорам.

— Тўғри, умрим бўйи одамларга яхшилик қилиб келяпман, лекин... ҳалиги аёл. Хўш, яхшилик қилишга арзидими ўша аёл?

— Иккисозламачи, мунофиқ! — деди ҳазрат Иорам дангал.

— Кўлида шам билан тиз чўкиб, оллодан марҳамат тилайдиган мана шунаقا мунофикаларга сиз қандай қарайсиз?

— Бизни битта устунлик томонимиз бор, ҳурматли Бачана: бизга келувчилар ёрдам сўраб тўғридан-тўғри парвардигорнинг ўзига мурожаат қилишади.

— Ҳа, баракалла, отахон! Сиз ҳеч кимга ҳеч қандай мажбурият юкламайдиган умумий формуладан фойдаланаисиз, яъни: «Оллонинг иродаси», — деб қўя қоласиз. Жудаям қулаги формула, тан бериш керак!. Лекин биз мураккаб ва аник-равшан формулаларга суюниб иш кўрамиз: «Бу қонунга зид!» ва «Бу қонуний!» — деймиз. Бунинг устига биз курашишимиз керак, тушуняпсизми? Сигиниш эмас, курашишимиз керак! Қонунни бузишга қарши ва қонунни қарор топдириш учун курашишимиз керак. Гуноҳкорларни сизлар олло хукмига ҳавола қиласизлар, биз эса одил судга топширамиз!. Сизларга осон, Иорам ота, сизларга осон!..

Руҳоний жавоб қайтармади, бошини адёлга буркаб, жим бўлиб қолди.

— ...Бари бир инсон яхшилик уругини сочиши керак, — деди у анчадан кейин.

— Лекин бу уруғ қанақа мева беришини олдиндан билиш қийин-да... Агар истасангиз, ўз ҳаётимдан бир воқеани сўзлаб бераман, ўзи эртакка ўхшаса ҳам, лекин бўлган воқеа...

— Жоним билан эшитаман! — ҳазрат Иорам адёл тагидан бошини чиқазиб, ҳикояни тинглашга шайланди.

— Бир куни котиба қиз кабинетим эшигини қия очиб: «Бачана Ақакиевич, қандайдир бир маймун қабул қилишингизни сўрайти», — деб қолди.

«Майли, кирсин».

Кабинетга кичкина бир маймун кириб, жиққа хўл, яхдек кўлинни узатди (ҳамма хушомадгўй ва товламачиларга хос белги!), столга алланималар ёзилган бир дас-

та қоғозни кўйди-да, бурчакка бориб, индамай тикилиб тураверди.

Мен қоғозларга кўз югуртириб чиқдим. Булар – ҳикматли сўзлар, қочириқлар, ҳазил-мутойиба ва шунга ўхшаган нарсалар эди. Одатда бунақа нарсалар газеталарнинг якшанба сонида, сўнгти сахифада «Бир қайнови ичида...» ёки «Дам олиш соатида» деган умумий сарлавҳа остида бериб борилади. Мен кўриб чиқкан коришиқ ҳам чидаса бўладиган, маймуннинг ўзига мос нарса эди.

«Дарвиннинг таълимотига асосан бу маймун ҳам қачонлардир одамга айланса ажабмас», – деб ўйладим мен ва ҳикматли сўзларидан уч-тўрттасини газетада эълон қилдим. Шулардан бири эсимда қолган: «Дорихоналари миздан термометр қидириш учун одамнинг ҳарорати хақиқатан ҳам баланд бўлиши керак».

– Чакки эмас! – деди кулиб ҳазрат Иорам.

– Ўшанда мен ҳам шундай деб ўйловдим... Кўп ўтмай маймун яна келди. Ҳеч қайсимиз уни танимай қолдик – у одамга ўхшаб кийиниб олган эди. Яна ҳазил-мутойиба ва қочириқ гаплардан йигиб келган экан. Уларни ўқидиму услубидан дарров билдим – буларни маймун ёзган эди.

«Менга қара, – дедим унга, – сен яқинда бу ерга келиб кетган анови маймунсан-ку?»

«Тўғри – деб жавоб берди у, – ўша маймунман. Лекин жудаям одам бўлгим келяпти, шу масалада менга ёрдам беринг».

«Хўп, – дедим, – лекин одамни меҳнат яратади. Бориб ишлагин, бир оз сабр қилгин».

«Биламан, – деб жавоб берди у, – бу ҳақда кўп ўқиганман. Бироқ мен сабри чидамайдиган маймунлар зотиданман. Бундан ташқари, қўпчилик мени аллақачон одам қаторига кўшиб кўйган».

«Майли, гапинг ерда қолмасин, – дедим мен, – яна бир жуфт қочирикларингдан босаман, лекин сенга бундан нима фойда? Бари бир, маймунлигингча қолаверсан-ку?»

«Сиз мени сотиб кўйманг!» – илтимос қилди маймун ва миннатдорлик билдириб, чиқиб кетди.

– Табиатан кўнгли бўш одамман. Маймунга раҳмим келди. Бунинг устига у одамларнинг юриш-туриши ва гап-сўзларига жуда келиштириб тақлид қиласарди. Хуллас, «асар»ларидан яна икки-учтасини газетада эълон

қилдим. Майли, шу билан тинчиса тинчий қолсин, дедим, кўлидан бошқа яна нима ҳам келарди? Шундай килиб, бизнинг маймун одам киёфасига кирди...

— Наҳотки унинг одам эмас, маймун эканлигини ҳеч ким пайқамади? — Бачананинг гапини бўлди ҳазрат Иорам.

— Пайқашмади, отахон, пайқашмади! Одамга айланган маймундан кўра, маймунга айланган одамни таниш осонроқ... Яқинда хайвонот бояидан учта маймун кочиб кетибди. Милициядагилар дарров шошилинч кенгаш ча-кириб, қандай қилиб қочоккларни тезроқ қўлга тушириш устида бош қотира бошлишибди. Кенгаш анча чўзилибди. Шунда бир милиционер ўрнидан туриб:

«Ўртоқ подполковник, мажлисни тезроқ тугата қолайлик, маймунлар одамларга аралашиб кетса, топишимииз қийин бўлади!» — деган экан.

— Хўш, кейин-чи? — сўради ҳазрат Иорам сабрсизлик билан.

— Маймунлардан иккитасини топишибди, учинчисини ҳалигача қидиришаётган эмиш... Ҳа, гапдан чалғиб кетдим... Ҳалиги маймун одам қаторига қўшилди... Орадан бир неча йил ўтгач, яна таҳририятта кириб келди. Бу гал... ҳикоялар олиб келган эди. Уларни ўқидиму тепа сочим тикка бўлиб кетди.

«Хой, ноинсоф, бу нима қылганинг?! — дедим унга, — шуни ҳикоя деб кўтариб келдингми?!».

«Нега унака дейсиз? — хафа бўлди маймун, — менга танқидчи сифатида ҳикояларим жудаям ёқади!»

«Ёпрай, — ҳайрон бўлдим мен, — ҳали танқидчи ҳам бўлиб олдингми?»

«Ҳа, — деди у фурур билан, — танқидчиман, илмий даражам бор, радио-телевизорга чиқиб тураман, «Билим» жамияти йўли билан маърузалар ўқийман, олий ўкув юртларидан бирида дарс бераман».

Маймуннинг маърузасини эштиб юрган талабаларга раҳмим келди, лекин иложим қанча? Мен кафедра мудири ёки ректор эмасманки, маймуннинг кавушини тўғрилаб кўйсам. Бунака қилишга маънавий ҳаққим ҳам йўқ — ахир, уни ўзим одам қаторига қўшганман-ку!..

— Лекин сиз одамларга, бу киши лектор эмас — маймун, дейишингиз мумкин эди-ку! — деди ҳазрат Иорам таъна билан.

— Айтиб ҳам кўрдим, отахон, лекин кечиккан экан-

ман... «Сен ўзинг маймунсан!» — деб жавоб беришди одамлар.

- Ажаб бўлти!
- Ҳақ гап! — деди Бачана.
- Кейин нима бўлди? — ҳазрат Иорам ростдан ҳам бўғилиб кетган эди.
- Нима бўларди, хикояларини қайтариб бердим...
- Индамай олавердими?
- Тўполон қилди! Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси бўлмаганим учун шундай қиляпсиз, деди. Яқинда уюшмага кираман, ана ўшанда гаплашамиз сиз билан, деб пўписа қилди! — Сендақа маймунларга уюшмада ўрин йўқ, демокчи бўлдиму, лекин тилимни тишладим...
- Нега гапирмадингиз, хурматли Бачана! — деди ҳазрат Иорам жигибийрон бўлиб.
- Чунки илгари ундан баттарроқларига ҳам ёзувчилар уюшмасига кириш учун тавсиянома ёзиб берганманда, Иорам ота!.. — Бачана индамай қолди.
- Кейин қайтиб учрашмадингларми?
- Учрашмай бўладими! У ёзувчилар уюшмасига аъзо бўлди, ҳатто мен билан дўстлашиб ҳам кетди. Ҳар кадаҳ кўтаргандা: «Отам! Устозим!» — демаса кўнгли ўрнига тушмас эди... Кейинроқ, менинг номзодимни депутатликка кўйишганда атайлаб райком секретарининг олдига бориб, миннатдорлик билдириби.
- Йўр-е!
- Рост. Секретарнинг олдига кириб, шундай дебди: «Грузин ёзувчилари номидан, китобхонлар номидан, қадрдонимиз Бачана Рамишвили ишлаётган газета таҳрияти ходимлари ҳамда кўпдан-кўп дўстлари номидан унга билдирилган юксак ишонч учун, хурматли Николай Петрович, сизга чин қалдан миннатдорлик билдираман. Факат сиздай принципиал, дадил ва олижаноб коммунистгина Бачана Рамишвилининг ўтмишидан кўз юмган ҳолда, факат унинг шахсий фазилатларига караб, ҳукм чиқарипши мумкин...»
- «Қанақа ўтмиши?» — деб сўрабди ҳайрон бўлиб секретарь.

«Арзимаган гаплар! Энг муҳими, сиз мана шунаقا икир-чикирларга парво қилмагансиз. Масалан, Рамишвилининг ота-онаси бир вақтлар кувғин қилинган, ўзи ёшлигига турмада ўтириб чиқсан... англашмилмовчилик орқасида, албатта... Лекин, ўзингиз биласиз, анкета анкета-да... Ёки, айтайлик, яқинда Рамишвили муҳаррир-

лик қилаётган газетада «большевиклар» деган сўз ўрнига «меньшевиклар» деган сўз ўтиб кеттган... Сизнинг инсонийлигингиз, принципиаллигингиз ҳам шунда-да!.. Бунака фактлардан кўз юмиш, ҳали жуда ёш, айтарли хизмати ҳам йўқ бир одамга шунчалик катта ишонч билдириб, таваккал қилиш ҳазил гапми! Бунака иш фактат сиздай кўпни кўрган, принципиал раҳбарнингтина қўлидан келади. Биз сизни ана шундай коммунист деб биламиз, ҳурматли Николай Петрович! Сизга қандай миннатдорлик билдиришни ҳам билмайман! Раҳмат, минг раҳмат сизга!» — Мана шундок депти маймун райком секретарига... — деб хикоясини тутатди Бачана.

— Хозир қаерда у? — деб сўради ҳазрат Иорам бу гаплардан ҳангуманг бўлиб.

— Ким билади... Эртага мени кўргани келиб қолипши ҳам мумкин...

13

Бачанани партия аъзолигига номзодликка қабул қилиш масаласини райком бюросига кўйишдан олдин уни райкомга сұхбатга таклиф этишди.

Бачана парткабинетга кириб, узун стол ёнидан жой олган уч нафар эркакка таъзим қилди-да, пойгаҳга қўйилган стулга омонатгина ўтирди.

— Ўртоқ Рамишвили, бугунги сұхбатимиз расмий характеристерда бўлади. Максад битта: партия ўз сафига кимни қабул қилаётганини яхши билиб олиши керак. Бинобарин, агар эътироуз билдиримасангиз, сизга бир нечта савол берамиз. Эҳтимол, сизнинг ҳам бизга саволларингиз бордир, — деди Бачанага столнинг ўнг томонида ўтирган киши. Унинг олдида Бачананинг шахсий делоси турарди.

— Марҳамат, бемалол, қандок лозим бўлса... — жавоб берди Бачана ва юраги гупиллаб уриб кетганини сезди. Бу сұхбат кўпроқ имтиҳонни эслатарди, фарқи шунда эдик, имтиҳон олувчилар ҳозир хоҳлаган фанларидан савол бера олардилар.

— Аввалинбор танишиб кўяйлик. Биз — кекса большевиклармиз. Менинг исмим Александр, фамилиям Иорданишвили, — деди сұхбатни бошлиған киши. — Булар менинг дўстларим: Вано Бандзеладзе ва Давид Манагадзе.

— Беҳад хурсандман, салом! — Бачана ўрнидан сал кўтарилди.

— Марҳамат, ўтиринг! — Иорданишвилиниң товуши паст, ширави бўлиб, ўзи чўтири, кўйкўз, қирғийбурун киши эди. — Мени бир нарса қизиқтиради: нима учун шу пайтгача партияга ўтмагансиз?

Бачана шу саволни кутиб турган эди, сийка жавобни ҳам тайёрлаб қўйганди: яъни, коммунист деган юксак номга ҳали муносаб эмасман деб ҳисоблаб келардим, демоқчи эди. Лекин бошқача жавоб қайтарди:

— Шу пайтгача мени қабул қилишмаган!

— Нима учун? — сўради юzlари қаш-қизил, бурни пучук, кичкина кўзлари ўйнаб турадиган Бандзеладзе. Бачана унинг кўзлари қанақа рангдалитини сира илгай олмади.

— Аризамда ҳаммаси ёэилган...

Иорданишвили шахсий делони очиб, Бачананиң аризасига кўз югуртириб чиқди, лекин ҳеч нарса демади.

— Ота-онам бадном қилинган, — қўшиб қўйди Бачана.

— Ҳозир улар окланган, — деди Иорданишвили шерикларига қараб.

— Ундан бўлса, комсомолга қанақа қилиб киргансиз? — мурожаат қилди Бачанага боши Кавказ овчаркасиникидай катта, соchlари паҳмоқ Манагадзе. Унинг кўзлари жудаям мулоим бокарди.

— Ота-онам қамалганини яширганман...

Суҳбат ўтказаётганлар ажабланиб, бир-бирларига қараб қўйишиди.

— Шунақа денг... Мактабдагилар буни билишмасмиди? — сўради Манагадзе.

— Билишарди. Комсомол комитетининг секретари ҳам биларди.

— У ҳам индамадими?

— Ха.

— Нега энди?

— У менинг яқин дўстим эди... Уруш кетаётган оғир йиллар... У пайтда комсомолга хўжакўрсинга киришмасди... Буни дўстим яхши биларди...

— Яна ким биларди?

— Ҳамма биларди... Райкомдан ташқари.

— Ҳеч ким сотиб қўймадими?

— Ха, ҳеч ким сотмаган! — жавоб берди Иорданишвили Бачана учун ва унинг делосини бир четга сурин қўйди.

— Сиз нима деб ўйлайсиз, ота-онангиз қамалганини била туриб, сизни комсомолга қабул қилишармида?

— Йўқ, қабул қилишмасди!

Ҳамма жим бўлиб қолди.

— Айтинг-чи, — гап бошлади Бандзеладзе, — юрагингизда ота-онангизнинг алами бўлганми, ҳозир ҳам шу алам туйгуси борми?

Бачана салбий жавоб бериши кераклигини — йўғ-е, қанака алам бўлиши мумкин, дейиши лозимлигини биларди. Лекин у тўғрисини айтишни афзал кўрди:

— Бор эди! — деди ва қўллари титраб, қутидан папирос олди.

— Менга ҳам беринг! — қўлини чўзди Манагадзе ички бир ҳаяжон билан. Бачана унга папирос қутиси билан гугуртни узатди.

— Кейин-чи?.. Ўтиб кетдими ўша алам? — сўради Бандзеладзе қутидан папирос олиб.

— Ўтиб кетди... Лекин орадан кўп йиллар ўтгач, яна пайдо бўлди. — Бачана бурукситиб ичига тутун тортди.

— Қачон?

— Ота-онамни оклашганидан кейин. Ўшанда мен суюниш ўрнига қаттиқ ўксидим... — Бачана папиросини ўчириб, янгисини тутатди. — Чунки шунча йиллар давомида биз ноҳақ азоб тортдик, ноҳақ камситилдик...

— Ҳозир қаерда ота-онангиз? — сўради Иорданишвили.

— Улар вафот этишган.

— Ҳозир мана шу кайфият билан партияга киряпизми? — сўради Бандзеладзе.

Бачана ўйланиб қолди. Бандзеладзе бетокат бўлиб, оғзидағи папиросни чайнай бошлади. Сукунат чўзилиб кетди. Нихоят, Бачана тилга кирди:

— Биламан, тарих зиддиятларга тўла... Одамлар хато қилишади — хоҳ ихтиёрий, хоҳ ихтиёрсиз... Кейин улар ўз хатоларини тузатишади — бирор олдинроқ, бирор кечроқ. Баъзилар, нимаики иш қилган бўлсан — ҳаммаси тўғри деб, шунга астойдил ишониб дунёдан кўз юмишади: уларнинг хатосини келгуси авлод тузатади... Менга алам ўтказган кишилар жазоларини тортиб бўлишди, улар ҳозир абадийликка юз тутишган... Энди бошқарув ишига янги авлод, менинг тенгдошлирим келяпти. Улардан қасос олишга менинг ҳаққим йўқ. Аксинча, олдинги хатоларнинг такрорлашишига йўл қўймаслик учун ҳам мен уларнинг ёнида

бўлишим керак. Бунинг устига, улар тутган йўлнинг ҳақлигига ишонаман, бу йўлни ўз йўлим деб биламан. Яна бир нарса, энг муҳими, ёзувчининг субъектив бўлишга ҳақки йўқ! Объективлик туйғусини йўқотган ёзувчининг ижоди сарик чакага ҳам арзимайди!

Бандзеладзе маъкуллаб, бош силкиб кўйди. Иорданишвили янги савол берди:

— Владимир Ильич Лениннинг Озарбайжон, Грузия, Арманистон, Догистон ва Тоғ республикаси коммунистларига мактуби билан танишмисиз?

Бачана узоқ ўйлаб туриб, жавоб берди:

— Ҳурматли Александр, мабодо ўртоқ Лениннинг бу ёки бошқа хатлари билан таниш бўлмасам, мени партияга қабул қилишадими, йўқми?

Иорданишвили бир гудранди-ю, индамай қолди. Шундай кейин Бачананинг ўзи гапни давом эттирди:

— Сиз мендан факат ўзингиз билган нарсаларни сўраяпсизми ёки билишим зарур бўлган нарсаларни сўраяпсизми?

— Билиб кўйсангиз чакки бўлмайдиган нарсалар ҳақида сўраяпман, ўртоқ Рамишвили... Бу мактуб бизга ва бизнинг дўстларимизга қарата ёзилган...

Бачана нокулай ахволда қолди. Ўрнидан туриб, бир нима демоқчи бўлган эди, Иорданишвили имкон бермади:

— Хайр, ўртоқ Рамишвили! — деди у ҳам ўрнидан туриб.

Бачана титраб кетди. «Тамом!» деган даҳшатли ўй кечди кўнглидан ва шу оннинг ўзида кўкрагиди каттиқ оғриқ сезди. Стулга ўтирди-ю, юрагини чанглаб қолди.

— Нима бўлди сизга? — деди Манагадзе типирчилашиб.

Бачана бир амаллаб ўрнидан турди.

— Ҳечқиси йўқ, ҳурматли Давид, ўтиб кетади... Мана, ўтиб кетди! — жилмайди Бачана.

— Эртага соат бирда масалангиз бюрода кўрилади. Ўйлайманки, ҳаммаси жойида бўлади... Анови хатни ҳар ҳолда қайта ўқиб чиқинг, агар вақт топсангиз... — маслаҳат берди Иорданишвили.

— Ҳурматли Александр, «Озарбайжон, Грузия, Арманистон, Догистон, Тоғ республикасидаги коммунист ўртоқларга» деган мактубини Ленин 1921 йилнинг 14 апрелида ёзган, ўша йилнинг 8 майида бу мактуб «Правда Грузии» газетасининг эллик бешинчи сонида босилиб чиқкан...

— Қизиқ одам экансиз, Рамишвили! — деди кулиб Иорданишвили. — Хайр!

— Хайр, сизларга катта раҳмат! — Бачана ҳамма билан кўл бериб хайлапшида, парткабинетдан чиқиб кетди.

Роппа-роса соат бирда Бачанани районнинг биринчи секретари кабинетига таклиф қилишди. У кабинетта кириб, узун стол атрофида ўтирган бюро аъзоларига тавзим қилди ва девор ёнига қатор килиб кўйилган стулларнинг қайси бирига ўтиришни билмай, бир оз каловланиб турди. Бундай пайтларда умуман ўтириш мумкинми, йўқми — Бачана яхши билмасди.

— Марҳамат, ўтиринг! — деган таниши овоз эшлилди.

Бачана бошини кўтарди ва шундагина районнинг ёш секретарини кўрди. У ўнг кўзини қисганча Бачанага жилмайиб караб турарди. Бачана ўртадаги стулларнинг бирига ўтири.

— Менимча, узок таништиришининг ҳожати бўлмаса керак, — деди район секретари ўрнидан туриб. — Бачана Рамишвилини ҳаммамиз яхши биламиз. Бугун у катта оиласизнинг аъзоси бўляпти... Сизларни ариза, анкета ва тавсияномалар билан таништираман...

— Кераги йўқ! — деди кимдир.

Секретарь Бачананинг шахсий делосини бир четта кўйиб, ўтирганларга мурожаат қилди:

— Саволлар борми?

— Менда савол бор! — деди бюро аъзоларидан бири. Бачананинг аъзойи бадани музлаб кетди.

Секретарь унга ғалати бир караб кўйди.

— Марҳамат!

Орага, Бачанага сўнгиздай бўлиб туюлган қисқа сукунат чўкди.

— Айтинг-чи, ўртоқ Рамишвили, партияга нима максадда киряпсиз?

Ҳамма Бачанага қаради. У ўрнидан туриб, рўмолчали билан юзини артди, жавоб беришга оғиз жуфтлади-ю, лекин бирдан тўхтаб қолди. Бачана Рамишвили коммунистлар партиясининг аъзоси бўладими ёки йўқми — хозир мана шу масалани ҳал қилаётган одамларга у нима дейиши керак? Бунака пайтда қандай жавоб бериш лозимлигини Бачана биларди: партия Устави ва Программасига тўла-тўқис қўшилади, партиянинг барча топ-

шириқларини сўзсиз бажаради, партия иши учун жонини қурбон қилишга ҳам тайёр, коммунистик жамиятнинг актив курувчиси бўлмоқчи... — бу гапларни у ёддан биларди, лекин хозир шундок дейиш унга ўринсиз, кулгили бўлиб туюлди. Зеро, бу ишларни бажариш учун коммунист бўлиш шарт эмас. Бундан ташқари, бюро аъзолари орасида унга монелик қиладиган биронта ҳам одам йўқ эди... Шунинг учун Бачана:

— Партия сафларида ҳалол одамлар иложи борича кўпроқ бўлишини хоҳлайман, — деди-ю, жойига ўтириди.

Кабинет ичидан худди майнин шабададек ҳайрат шивири елиб ўтди. Кейин жимлик чўқди. Бачана бошини қуий этганча ўтиради. Бир оздан сўнг кулоғига секретарнинг:

— Ўртоқлар, мен Бачана Рамишвилини болалигидан бери биламан, айтишим мумкинки, у сочидан тирноғигача коммунист, — деган сўзлари эшитилди. — Шу сабабли аллақачондан бери уни коммунист деб ҳисоблайман ва номзодини батамом қўллаб-қувватлайман. Бачана Акакиевич Рамишвили Совет Йиттифоқи Коммунистлар партияси аъзолигига номзодликка қабул қилинсин, деган ўртоқлар қўл кўтарсан.

...Шунда партия тарихида бирор марта ҳам учрамаган ҳодиса юз берди: бошқаларга қўшилиб, Бачана Рамишвилининг ўзи ҳам кўлини кўтарди.

14

Тбилисида икки кун тўхтамай лайлаккор ёғди. Транспорт ҳаракати тўхтаб қолди. Кўчалар шўх-шан овозларга, шодон қаҳқаҳаларга, тийғаниб йиқилган одамларнинг хитобларию корбўрон ўйнаётган ёш-ялангларнинг қийқириқларига тўлиб кетди. Ҳаво тозаланиб, аллақандай енгил ва тотли таъм касб этди. Гёё окбадан Тбилиси кор маликаси янглиғ ўз кўчаларида сайд этиб юрар, bemavrid оқарган кумушранг соchlарини шаҳар аҳолиси олдида кўз-кўз қиласди.

Кеч соат тўққиздан ошганди. Бачана пальтосининг ёқасини кўтариб, иккала кўлини чўнтакларига солганча Ваке боғида бамайлихотир айланиб юрарди. У ҳеч нарса ҳакида ўйламас, сехрли қор пардасининг юзларини ёқимли чимчилашидан жимгина роҳатланарди. Мосашвили кўчасининг муюлишига етганда бурчакдан отилиб чиқкан аёл билан тўқнашиб кетишига сал қолди. Тасодифдан икковлари ҳам чўчиб тушишди. Бир неча дақиқа

қапишганча туришгач, бу орада Бачана унинг катта-ката, чакноқ кўзларини илғашга ултурди, аёлга тезгина йўл бўшатиб, гўё айб иши қилиб кўйган кишидай, шопиб ундан узр сўради:

— Худо ҳакки, кечиринг, калбатоно!

Кейин, бундай мурожаат учун аёл жудаям ёш эканини пайқаб, кўшиб кўйди:

— Кечиринг, яхши қиз!

— Ҳечқиси йўқ! — жавоб берди аёл ва йўлига равона бўлди.

Бачана узоқлашиб бораётган аёлнинг орқасидан тикилганча ўйга толди: «Агар дунёда адолат ва ички сезги деган нарса бор бўлса, ҳозир у орқасига қарashi кепрак!» Ростдан ҳам аёл қайрилиб қаради. Бачана аста унга томон юра бошлади, аёл ҳам изига қайтди. Бирбирларига юзма-юз бўлгач, тўхтапди. Бачананинг нафаси бўғзига тикилгандай бўлди.

— Салом!

— Салом! — жавоб берди аёл унга қўлини узатиб.

Бачана апил-тапил қўлқопини ечди-да, аёлнинг юмшоқ ва иликқина қўлини ушлади. Кўзларига қараб туриб, нотаниш жувоннинг ҳам қаттиқ ҳаяжонланадиганини сезди.

— Қаёққа кетяпсиз? — Бачананинг миясига келган биринчи савол шу бўлди.

— Уйга, — деди аёл қўлларини мўйна пўстинининг чўнтағига солиб.

— Жудаям чиройли экансиз! — Бачана шундай деди-ю, дув қизариб кетди.

— Биламан, — жавоб берди аёл хотиржам.

— Ўз гўзаллигини англаш туйғуси ҳам ажойиб бўлса керак, а?

— Қайдам... — аёл елкасини қисди.

— Албатта, яхши-да! Масалан, мен чиройли аёлларни кўрсам, хаммавақт роҳат қиласман! — Бачана энди ўзини анча босиб олганди.

— Сезилиб турибди! — деди аёл жилмайиб.

— Балки, бемаъни саволларим билан вақтингизни олаётгандирман? — Бачана бирдан эсига тушиб қолгандай оҳангда гапирди.

Аёл йўқ дегандай бош чайқади.

— Бачана Рамишвилига жудаям ўхшар экансиз!

— Жудаям! — деб жавоб берди севиниб кетган Бачана ва кўнгли фуур ҳиссига тўлди.

- Сизга бошқалар ҳам бу ҳақда айтишганми?
- Мени танийдиганларнинг қариб ҳаммаси!
- Ҳайратланарли ўхшашлик!
- Шу қадар ҳайратлики, ҳатто паспортигма ҳам
Бачана Рамишвили деб ёзилган! — деди кулиб Бачана.
Аёл унга шубҳаланиб қараб қўйди.
- Қани, фуражкангизни олинг-чи!
- Бачана кор босган фуражкасини ечиб, тиззасига урди.
- Ё тавба! — деб хитоб қилди аёл. — Ростдан ҳам
Бачана Рамишвили экансиз-ку!
- Исмингиз нима? — сўради Бачана юрак ютиб.
- Кизимнинг исми Майя...
- Бачана довдираб қолди.
- Кизингиз бир ёшда бўлса керак-да? — деди у бу
ёғини силлиқлашга уриниб.
- Ўн еттида!
- Кўйинг-е!
- Майяни ўртага қўйиб онт ичаман!
- Ўзингизнинг исмингиз нима?
- Мария.
- Жудаям гўзалсиз, Мария!
- Сиз ҳам...
- Бачана уялиб кетди.
- Йўғ-е...
- Майяни ўртага қўйиб онт ичаман! — такрорлади
аёл.
- Ё кизингиз йўқ, ёки онтингиз самимий эмас! —
деди Бачана афсуслангандай.
- Бор гапни айтяшман! — жавоб берди аёл жиддий.
Сўнг шартта бурилди-да, жўнаб қолди.
- Тўхтанг! — деб қичкирди Бачана. Аёл тўхтади. —
Сизни кузатиб қўяман!
- Узокда тураман.
- Қаерда?
- Воронцов қўприги ёнида.
- Ҳа, узокроқ экан. Лекин бари бир кузатишга ижозат
беринг.
- Йўқ, бир ўзим кетмоқчиман! — аёл бошини орқа-
га ташлаб, бежирим юзларини кор бўронига тутди.
- Кўркмайсизми?
- Аёл бош чайқади-ю, тез-тез юриб кета бошлади.
- Бачана унинг орқасидан тикилганча сехрлангандай
туриб қолди. Аёл қаддини өз тутиб, мағрур қадам таш-
лаб бораради. Этнидаги ёқаси ейилиб кетган калта пўсти-

ни ҳам, оёқларидаги анчагина эскириб қолган этиклари ҳам хушбичим қоматининг бекиёс жозибасини кўздан яширолмасди. Аёл муюлишга бурилгандан кейингина Бачана ўзига келди.

— Вой тентаг-ей! Лоакал фамилиясини ҳам сўрамабман-а!

У жойидан кўзғалди-ю, ўқдай учиб, Чавчавадзе кўчасига чиқди, лекин аёлнинг қораси кўринмади. У иссиқ кафита тушиб эриб кетган қор учкунидай ғойиб бўлганди...

Бачана уйига қайтди. Устидаги корни қокиб ташлаб, эшик остидаги гиламча тагидан пайпастлаб қалитни олдида, ичкарига кирди ва умрида биринчи марта юракни орзиқтириб юборувчи ёлғизликини ҳис қилди...

15

Ўша куни Бачана икки кишини қабул қилди — улардан бири сопта-соғ, иккincinnиси телба одам эди. Дарвоҷе, бу нарса кейин маълум бўлди, аввалига иккаласи ҳам Бачанага дуппа-дуруст одамга ўхшаб кўринган эди.

Бачана кабинетида ўтириб, мўйна маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган комбинат директорининг хийла-найранглари, ахлоқсизлиги ҳамда ўзбошимчалиги ҳакида ёзилган фельетонни таҳrir қилаётган эди. Фельетон жуда кескин ва соз ёзилганди. У навбатдаги соннинг шов-шув кўтарадиган, асосий материали бўлиши керак эди, шунинг учун ҳам фельетон тайёрланаётганидан факат Бачана билан унинг муаллифигина хабардор эдилар. Фельетоннинг бошланиши жуда ғалати эди...

Халқаро вагон купесида икки аёл ўтиради. Улар тезда апоқ-чапоқ бўлиб кетишиди. Сухбат қизигандан қизиб, ҳар турли олди-қочдилардан гаплашиб бўлишгач, навбат танишу нотанишларга келди. Уларнинг гийбати ҳам анчагина чўзилди. Нихоят, республикада обрўли бир одамнинг гўрига ўт қалаб туришганда аёллардан бирини каттиқ йўтал тутиб, нафаси бўғила бошлади. Ҳовлиқиб етиб келган поезд дўхтири уни аранг ўзига келтирди. Нима сабабдан бунака бўлди, деган саволга ҳол-жони қолмаган аёл ҳамроҳининг купеда осирилиқ турган пўстинини кўрсатди:

— Мушук... мўйнаси...

— Қанақа мўйна? — дўхтири тушунмади.

— Аллергия.... Мушук мўйнасини кўрсам мазам қочади...

— Э, шунаقا денг... Бўлмаса пўстинни қупедан олиб чиқиб кетишга тўғри келади...

— Нима деяпсиз, эсингиз жойидами? — пўстиннинг эгаси бобиллаб берди, — нега мушук бўларкан?! Сувсар мўйнаси бу! Тўрт минг беш юзга олганман!

— Қанчага олган бўлсантиз ҳам, пўстинни лоақал бир неча минутта оғчиқиб туриш керак...

Анчоатортишувдан кейин проводник пўстинни олиб чиқиб кетди, жабрдийда аёл шу захотиёқ тинчиди-колди...

Ҳаммаси мана шундан бошланди. Тасодифан поездда чувалган калава думалай-думалай охири мўйна буюмлар комбинатида тўхтади. Калаванинг изидан эса темир йўл транспорти ва тиббиёта мутлақо алоқаси йўқ, аммо мўйналинг сорти билан баҳосини яхши биладиган одамлар тушишган эди...

Мана энди ана шу комбинатнинг директори ёф босган кўзларини сузиб, Бачананинг рўпарасида тиржайиб турарди. Бачана уни танимасди, лекин чўчқадай семиз бу одамнинг ўта сурбет ва ўзига бино қўйган кимса эканлигини бир карашдаёқ пайқади.

— Салом! — деди у ва таклифни ҳам кутмасдан Бачананинг столи ёнида турган креслога ўтириди.

Бачана фельетонни бир четта суриб, қулоғим сизда дегандай, меҳмонга қаради. Аммо у миқ этмасди. Бир минутлар чамаси шу алпозда ўтди.

— Эшитаман! — деди ниҳоят Бачана.

— Йўқ, мен сизни эшитаман! — жилмайди меҳмон.

— Тушунмадим...

— Мен мўйна буюмлар комбинатининг директори бўламан! — меҳмон Бачанага сарғайиб кетган шилпиқ кўзларини қадади.

«Ўт пуфагининг мазаси йўқка ўҳшайди», — кўнглидан кечирди Бачана.

— Фамилиянгиз нима?

— Сандро Маглаперидзе. Фамилиям сизга таниш бўлиши керак! — деди у товуши хириллаб.

— Энди эшитиб турибман! — Бачана ёлрон гапирди. — Лекин бунинг аҳамияти йўқ. Нима иш билан келдингиз? Мен сизни таклиф қилмовдим...

— Комбинатим тўғрисида кўтарилган шов-шуввлар масаласида келдим. Сизга маслаҳатим шуки, нодон ва бе-

маъни одамларнинг гийбатларига қулоқ солманг... Нимаики гап бўлса, ўзимдан сўрайверинг! — деди Манглaperидзе насиҳатомуз.

— Тушунмадим, нималар деяпсиз... Ҳеч нарсадан хабарим йўқ... — жавоб берди Бачана совукқина.

— Ҳаммасини биласиз... Афсуски... Ўз ходимларимнинг хизмати бу... Ҳай, майли, улар билан ўзим хисобкитоб қиласман!

«Безбет! Мен билан нега бунақа гаплашяпти!» Бачананинг қони қайнаб кетди, лекин дарров ўзини босиб, хотиржам жавоб берди:

— Қайтариб айтаман, ҳеч нарсадан хабарим йўқ... Тушунтириброқ гапиринг!

— Бўлти! Лекин сизга маълум бўлган нарсалар ҳақида эмас, ўзимга маълум бўлган нарсалар тўғрисида гапираман!

— Кулогим сизда.

— Газетангизнинг эртанги сонида «Мушук терисини ёпинган паҳлавон» деган фельетон босилиши керак... Умуман, бу бемаъни фельетоннинг автори улуғ Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» достонини ўқиб чиқса ёмон бўлмасди. Достонда ниҳоятда ибратли сўзлар бор:

*Улуғлайлик дўстларни деб жонни берган эрларни,
Қадрлайлик яхшиликка булоқ бўлган дилларни.*

Ва яна:

*Баҳор фасли ўтиб кетиб гул сўлмоққа бошлийди,
Бошқа бир гул униб-ўсиб гулистанда яшнайди.*

— Бу сатрлар сизга таниш деб умид қиласман, — кўшиб кўйди Маглаперидзе жилмайиб.

— Мени ишдан олиб ташлаш учун келмаганимисиз ишқилиб? — Бачана ҳам кулиб жавоб қайтарди.

— Йўғ-е, нималар деяпсиз, ҳурматли Бачана! Шунчаки огоҳлантириб кўймоқчиман: эргага чиқадиган фельетон юқори органдаги менинг комбинатимга раҳбарлик киладиган ўртоққа маъкул бўлармикин, шу ҳақда ўйлаб кўрдингизми?

— Фельетоннинг мазмунини қаердан биласиз?

— Биласман, ҳурматли Бачана, биламан... Фельетонда айтилишича, мен юлгич ва фирибгарман, ўйнашим ҳам бор... Яна қандайдир бир жирраки аёл ва аллақандай пўстин билан боғлиқ кулгили воқеа ҳикоя қилинади... Қисқаси, ўзингиз ҳақингизда ўйланг, ҳурматли Ба-

чана!... Тагингиздаги курси сиз ўйлаганчалик мустаҳкам эмас... Тажрибамдан биламан...

Бачана разабдан қип-қизариб кетди-ю, лекин сир бой бермади.

— Хўш, нима маслаҳат берасиз, ўртоқ Маглаперидзе?

— Авваламбор, ўзингизни босинг. Тўғри, мен ҳам қаттиқ ҳаяжондаман... Ҳа, сизнинг хузурингизга келиш мен учун ҳақорат! Бундай пайтларда, одатда, муҳаррирларнинг олдига бухгалтерларимни юбораман... Сиз хузурига илтимос билан шахсан ўзим ташриф буюрган биринчи муҳаррирсиз! Шуни эътиборга олинг!

— Илтифотингиздан роят баҳтиёрман! — Бачана бош эгиб кўйди.

— Кесатмай қўя қолинг, хурматли Бачана... Сизни хурмат қилганим учун бу ерга келдим... Умуман олганда, кесатиш — бу менинг қасбим...

— Ундай бўлса, вақтни бекорга ўтказяпсиз! — жавоб берди Бачана.

— Фельетонни олиб ташлаш керак! — деди узилкесил Маглаперидзе.

— Овора бўласиз!

— Сизга шундай бир одам қўнғироқ қиласдики...

— Худонинг ўзи қўнғироқ қилмайдими! Газета териб кўйилган, уни тўхтатиш давлатга эллик минг сўмга тушади... Келинг, беҳуда гапни чўзмайлик...

— Қанчага? — сўради кулиб Маглаперидзе.

— Эллик минг сўмга! — такрорлади Бачана.

— Ўзим тўлайман.

— Давлат сизнинг садақангизга зор эмас!

— Давлат, азизим, мен билан сизга ўхшаган одамлардан ташкил топган. Агар одамлар бир-бирларини кўллаб-кувватламасалар, давлат қулайди. Наҳотки шуни тушунмасангиз?

Бу одамнинг сурбетларча тиржайиб туриши Бачана-нинг асабини эговларди.

— Агар фирибгарлик ва пул найрангларини ўзаро кўллаб-кувватлаш деб тушунсангиз, катта хато қиласиз, хурматли Сандро! Ҳамма нарса пулга сотилавермайди!

Маглаперидзе ўрнидан турди.

— Сиз хали пати чиқмаган жўжахўрэсиз, хурматли Бачана. Қичқиришни эндиғина ўрганяпсиз, эҳтиёт бўлинг, тағин пих ёрмасангиздан олдин овозингиздан ажralиб қолманг!

- Маслаҳатларингизни ёътиборга оламан.
- Яна бир гал. Моэм айтадики, инсонда бешта туйғудан ташқари яна олтинчи туйғу ҳам бўлади, мана шу олтинчи туйгусиз қолганлар бир тийин...
- Қанака туйғу экан у? — сўради Бачана мийигида кулиб.

— Пул, ҳурматли Бачана, пул! — деди Маглаперидзе ўшандай табассум билан.

— Шунга қарамай, эртага фельетон газетада босилиб чиқади, кейин тегишли органлар унга ўз муносабатларини билдиришади.

- Ва таҳририят улардан жавоб кутади!
- Ҳеч шубҳасиз!
- Сизга раҳмим келади, ҳурматли Бачана, жудаям раҳмим келади...

Маглаперидзе эшикка қараб юрди.

«Аблах!» — Бачана унинг орқасидан шундай деб бақирмоқчи бўлиб турган эди, аммо комбинат директори чаққонлик қилди: ташқарига чиқиб, эшикни шартта ёпди.

Иккинчи киши Бачананинг кабинетига, гўё унинг ўзини босиб олишини атайлаб кутиб тургандай, бир соатлардан кейин кирди. У ниҳоятда хушмуомала, басавлат одам бўлиб, кўзларидан ақл ва эзгулик ёғиларди.

— Салом, ҳурматли муҳаррир!

Бачана ўрнидан туриб, меҳмон билан кўл олиб кўришгач, ўтиришга жой кўрсатди. Меҳмон унга миннатдорлик билдириди, шляпасини ечиб, портфели билан бирга узунчоқ столга кўйди, шундан кейингина таклиф этилган креслога ўтириди.

— Ижозатингиз билан ўзимни таништирсан: бош статистика бошқармасининг ходими Галактион Георгиевич Мтварадзе!

— Хурсандман... Хизмат?

— Безовта қилганим учун, қимматли вақтингизни олаёттаним учун узр... Илло сизнинг одамшавандалигиниздан боҳабарман, бинобарин, ярим соатгина фурсатингизни олишга журъат этаман.

— Бемалол, бир соатга бўлса ҳам розиман!

— Азбаройи бу ғалати воқеа — ха, сиз учун ғалати бўлган воқеа — тарихи билан хаёлингизни банд қилиб ўтираслик учун биратўла фактларни баён қилиб қўя қоламан. Фақат бир илтимос, гапимни бўлманг ва ўринсиз саволлар берманг. Кейин, котибангизга айт-

сангиз, сұхбатимиз пайтида кабинетта ҳеч кимни кириптаса.

Бачана электр қүнғирок тұгмачасини бостан әди, котиба аёл мұралади.

— Елена Сергеевна, мен йўқман. Ярим соатдан кейин бўламан.

Котиба аёл бош силкиб, эшикни ёпди.

— Кулогим сизда! — деди Бачана меҳмонга қараб ва қўлига қалам олди.

— Йўқ, йўқ, ёзишининг кераги йўқ!

Бачана қаламни жойига қўйди.

— Демак, гап бундай: мен гуманоидман!

Бачана сесканиб кетди:

— Нима? Нима дедингиз?!

— Ҳа, мен гуманоидман! — тақрорлади Мтварадзе.

Бачана нима гаплигига тушунди. Лекин сўзини бўлмасликка ваъда қылгани учун бошқа савол бермади.

— Шунақа денг. Марҳамат, гапираверинг!

— Биз Гомос планетасидан келганимиз, Андромед Туманлигидан Ерга тушиб, бу ерда илк бор ҳаёт уругини сочганмиз. Бу воқеага шунча кўп вакт бўлганки, уни хисоблаб чиқишига инсониятнинг ақли етмайди, бинобарин, математик ракамлар билан бошингизни қотириб ўтирумайман... Гапнинг лўндаси, биз Ерга ҳаёт олиб келганимиз... Бу космосда амалга оширилган тенги йўқ эксперимент әди. Тажриба муваффакиятли чиқди, Ерда ҳаёт барпо бўлди ва у ўз самараларини бера бошлиди.

— Битта савол бор! — деди Бачана қўлини қўтариб.

— Факат мавзудан четга чиқманг! — огохлантириди уни Мтварадзе.

— Айтинг-чи, Галактион Георгиевич, шахсан ўзингиз қаочон ва қандай қилиб бизнинг планетамизга келиб қолгансиз?

— Шундай савол туғилишини билардим... Гап шундаки, биздаги тараққиёт замон ва макон тушунчасини та момила йўққа чиқазган. Бу тушунча бизда хоҳиш деган нарсага тенг бўлиб қолган. Мени тушуняпсизми? Демокчиманки, биз космик кемалар, учиб юрувчи тарелкалар ва ҳаракатланишининг бошқа техник воситалари ёрдамига суюнмасдан, бир лаҳзада хоҳлаган жойимизга бориш қобилятига эгамиз... Шахсан ўзимга келсак, мен ҳеч қаердан келмаганман. Ерга ҳаёт уругини олиб келган экспедиция тараққиёт жараёнини тартибга солиб туриш максадида бизнинг вақти-вақти билан пайдо бўлишимизни

ирсий жиҳатдан программалаштириб қўйган. Бундай усул организэмга ўз такомилини ўзи белгилаш имконини беради...

- Ундаид бўлса, гуманоид эканлигинизни қаёқдан била қолдингиз?
- Бу ҳақда Гомосдаги илмий марказлар тегишли пайтда биотоклар оркали бизга хабар қилишади.
- Шундай хабарни қачон олгансиз?
- Яқинда, ўтган якшанбада. Одам сифатида ухлаб, гуманоид бўлиб уйғондим.
- Ҳаммаси тушунарли! — деди Бачана.
- Хеч нарсага тушунганингиз йўқ! Бунинг устига, мени жинни деб ўйлајпсизу, лекин сир бой бермаяпсиз. Одобингиз учун ташаккур.

Бачана ҳижолат бўлиб колди. Гуманоид сўзида давом этди:

- Экспериментдан қузатилган асосий мақсад, бошقا планеталарда тараққиёт имконияти борми-йўқми — шуни аниқлаш эди.
- Хўш, қандай хуносага келдинглар?
- Шундай имконият бор экан!
- Худога минг катла шукур! — Бачана севиниб кетди.
- Лекин сизлардаги тараққиёт нотекис. Худди кардиограммага ўхшайди. Сизлар тез-тез дардга чалиниб турасизлар, зоро кўцдан-кўп ортиқча, ўринсиз хатти-ҳаракат қиласизлар. Инсоният ҳамиша ташвишда, кўнгли нотинч. Наслингиз бутунлай издан чиқиб кетган пайтларда урушлар, ваболар, очарчилик, маънавий қашшоқлик ва фалокатлар бошланади...
- Ахир, нима учун бизни тергамайсизлар, тўғри йўлга солмайсизлар? Инсонпарварлигиниз қаёқда колди?
- Космосда аралашмаслик қонуни мавжуд. Ҳар бир тирик организм тараққиётнинг олий шаклига ўзи мустақил эришиши лозим.
- Бу адолатдан эмас, Галактион Георгиевич! Модомики, эксперимент ўтказган экансизлар, ўзинглар ёрдам беришинглар, тараққиётнинг тўғри йўлини кўрсатишинглар керак.
- Шундай қиляпмиз ҳам. Бизнинг ёрдамимиз тўскинилик қилишдан иборат. Тушуняпсизми? Биз инсониятнинг нотўғри йўлга кириб кетишига қаршилик кўрсатамиз. Биз нотўғри ривожланаётган уруғларни яксон этаимиз.

— Буни қандай амалга оширасизлар? — сўради Бачана астайдил қизикиб. Шу тобда у адашган одамзод номидан ҳакиқий гуманоид билан баҳслашарди.

— Биз йўлдан озган инсониятни икки марта асраб қолдик: биринчи бор фахш ва ахлоқсизлик Содом ва Гморра шаҳарларини кунпаякун қилган пайтда, иккинчи гал эса оламни сув босиб, инсоният буткул ҳалокат ёқасига келиб қолган дақиқаларда. Бу фалокатларни сизлар худонинг қаҳрига йўяслир, ихтиёр ўзларингда, сизлар учун оқ билан қоранинг фарқи йўқ, — Мтварадзе мийиғида кулиб қўйди.

— Наҳотки инсониятта кўрсатган бор-йўқ ёрдаминглар шу бўлса? Рухий ёрдам-чи? Маънавий ёрдам-чи? Нима учун ахлоқий жиҳатдан бизни яна ҳам юксакроқ, покизароқ қилишни хоҳламайсизлар? — Бачананинг ўзига ҳам, ҳамкасларига ҳам астайдил ичи ачиб кетди.

— Нега энди! Кишилик жамияти тараққиётининг турли босқичларида, кайси замонлигидан қатъи назар, одамзод ахлоқига таъсир кўрсатувчи — ижобий маънода, албагта — гуманоид генлари пайдо бўлиб туради. Бундай аралашувни биз табиий ва мақсадга мувофиқ деб хисоблаймиз.

— Галактион Георгиевич, ўзингиздан бошқа яна бирон-бир гуманоиднинг исмини айта оласизми? — сўради Бачана.

— Албаттa! Хаммани эслай олмайман, лекин айримларини айтишим мумкин: Гомер, Сервантес, Бетховен, Руставели, Шекспир, Гёте, Леонардо да Винчи, Боккаччо, Архимед, Жордано Бруно, Жанна Д'Арк, Толстой, Пушкин, шоҳ Парнаваз, Давид Строитель, Абраам Линкольн, Фолкнер, Гегель, Кант, Владимир Ульянов, Блок, Эйнштейн, Чарли Чаплин, Галактион, Важа, Акакий, Илья...¹ Санаб адо килиб бўлмайди.

— Сизнингча, Галактион Георгиевич, ҳозирги жамият яхши ривожланяптими, тўғри йўлдан боряптими?

— Инсоният оғир аҳволда ҳозир! — хўрсинди Мтварадзе. — Агар одамзод мен номларини юкорида тилга олган гуманоидларнинг ўтитларига ўз вактида қулоқ солганда эди, ҳозир ишларингиз анча дуруст бўлган бўлур эди... Аммо-лекин, одамлар космосга назар ташлаган

¹ Парнаваз — Грузия подшоси, Александр Македонскийнинг замондоши; Давид Строитель (1073–1125) — Грузия подшоси Давид IV Георгиевич; Галактион Табидзе — Грузия халқ шоири; Важа Пшавела, Акакий Церетели, Илья Чавчавадзе — грузин адабиёти классиклари.

дан бери биз гуманоидларда умид пайдо бўлди. Инсон ўзида ажойиб куч — синчковликни кампф этди. Ҳа, ҳал Ўзинглар қадрига етмаган худди мана шу синчковлик туфайли ернинг ашаддий тортиш кучини енгиб, космосга чишишга муваффак бўлдинглар...

— Хўш, энди сув тошкини ёки Содом-Гоморра фалокати такрорланмайдими?

— Агар эскирган деб, мен санаб ўтган гуманоидларнинг таълимотидан юз ўтирмасанглар, бундай фалокатлар бўлмайди... Ишонинг, уларнинг таълимоти кони фойда, кишини мусаффо қиласди... Бинобарин, тараққиёт меваларини эҳтиёт қилинглар, ўтмиш даҳолари яратган асарларни асраб-авайланглар! Ахир улар қанчадан-канча меҳнат, қон ва кўз ёшлари эвазига дунёга келган! — Мтварадзе соатига қараб, ўрнидан турди.

— Масаланинг асосий моҳиятини сўзлаб бўлдим... Эътиборингиз учун мингдан-минг раҳмат! — у кўлини кўксига кўйиб, таъзим қилди.

— Яна битта савол, Галактион Григорьевич. нима учун айнан менинг олдимга келдингиз? Ўз сирингизни нима учун менга ошкор қилдингиз?

Мтварадзенинг юзларига нурли табассум ёйилди, Бачана унинг кўзларидаги дардчили ифодани шундагина пайкади.

— Наҳотки менинг исм-шарифимдан ҳеч нарсани англамаёттан бўлсангиз? Галактион — Галактика! Мтварадзе — Ой!¹ Эртага қадрдан планетам Гомосга қайтиб кетаман... Ердаги вазифамни бажариб бўлдим. Энди эса охирги топширикни адо этиб, шуни айтишим керакки, азизим Бачана Акакиевич, сиз гуманоидсиз!

Бачананинг юраги ҳаприқиб, томогига бир нарса қадалгандай бўлди.

— Хайр, дўстим ва биродарим! Мана энди сиз Ердаги вазифангииздан огоҳ бўлдингиз!

Галактион Бачанани қучоклаб, бағрига босди, кейин шартта бурилди-да, тез-тез юриб кабинетдан чиқиб кетди.

... Бачана котиба аёл хонага қандай кирганини ҳам, столга бир уюм қорозни қачон ташлаб кетганини ҳам сезмади. У дераза олдида турганча бесабаб-бейхтиёр жилмаяр, иккала юзидан эса ёш оқарди...

Бачана тун бўйи ухлаёлмади. Эрталаб таҳририята келибօқ Статистика бошқармасига қўнғироқ қилди.

¹ Мтваре — ой (груз).

- Алло, эшитаман! — деган ёкимли овоз эшитилди трубкадан.
 - Статистика бошқармасими?
 - Худди шундай.
 - Айтинг-чи, яхши киз, сизларда Галактион Мтварадзе деган одам ишлайдими?
 - Мтварадзе? Анови жинними? Кечирасиз, ким сўраяпти?
 - Галактионнинг дўстиман.
 - Бир хафтадан бери кораси кўринмайди...
- Трубка Бачананинг кўлида муаллақ қолди.
- Алло, алло...
- Бачана трубкани жойига қўйди...

16

Бачана Рамишвили 14 июлда туғилган. Бу сана дунёнинг барча календарларида қайд этилган, лекин, табиийки, Бачананинг туғилган куни сифатида эмас, балки Бастилия ҳалокатга учраган ва Франция республикаси дунёга келган кун сифатида қайд этилган.

Мана, Бачана рўпарасида очик турган календарга жилмайганча тикилиб, ўй суриб ўтириби...

... 14 июлда туғилган француздар бу кунни тантанали нишонлашади, албатта. Аммо Бачана туғилган кунни ким билади? Ҳеч ким. Эҳтимол, шахсий делоси сакланыётган кадрлар бўлимида, тагин, яқинда унга муддатсиз паспорт топширган милициянинг паспорт бўлимида ишлайдиганлар билишар. Лекин билиш — эслаш деган сўз эмас... Охирги марта Бачананинг туғилган кунини у тўккиз ёшга тўлганда нишонлашган эди. Ўшанда синфодиши дўсти Вахтанг Эбалкидзе унга ўзи юрадиган, кипкизил ўт ўчирувчилар машинасини совға қилган эди... Ўҳ-ҳў, бунга қанча вақт бўлди-ю!.. Шундан бери Бачананинг туғилган кунини атиги уч марта гинаси эслатишиди:

- Сен туғилган кунга минг лаънат! — дейишиди у биринчи марта тамаки чекканида.
- Туғилмай қаро ерга кирсанг бўлмасми! — дейишиди у биринчи бор уйга маст бўлиб келганида.
- Сен ваҳшний ким туккан ўзи! — дейишиди у нон карточкасини йўқотиб кўйганида.

Бу гапларни у турли пайтларда, турли одамлардан эшитган, аммо улардан ўшандаги ҳам хафа бўлмаган, ҳозир ҳам ҳеч кимдан гинаси йўқ, чунки биринчи ва иккинчи

дафъа гапирганлар унинг соғлигини ўйлашгандан, учинчи сида эса мукаррар оч қолиш хавфидан таҳликаға тушиб шундай дейишган. Туғилган кунини тилга олган ва аллақачонлар дунёдан кўз юмган бу одамларни у бениҳоя миннатдорлик билан хотирлайди. Уларнинг бу эзгуликларига жавобан у мозорларини мунтазам зиёрат қилиб, қабрларига ҳар гал анвойи гулдасталар кўйиб келади.

... Мана, бутун ҳам... Бугун дунёда келган қанчадан-қанча одамга гуллар совға қилишади, бугун оламдан ўтган қанчадан-қанча кишининг қабри гулчамбарларга кўмилади... Бугун қанчалаб гўдакнинг кўзлари очилиб, қанчасиники абадий юмилади... Бачана умр шажарасидай, тўхтовсиз айланиб турган улкан чархпалакни кўз олдига келтирди. Ҳаёлидан минглаб чехралар – таниш ва нотаниш, жилмайган ва маъюс, ҳайрон ва мамнун, хўмрайган ва шодон, сўлгин ва баҳтиёр чехралар ўта бошлади... Ёлроңдакам кема, автомобиль, самолёт ва отлардан ўлгундай ҳолдан тойган, боши айланиб, жони ҳалқумига келган одамлар тушиб келишар, уларнинг ўрнини бошқалари эгаллашарди... Бачанага гёё ўзи ҳам ҳозир чархпалакдан тушгандай, боши гир айланадиган дай туюлди. Ўрнидан туриб, гандиралаганча дераза ёнита борди-да, уни ланг очиб юборди. Ҳонага кечки салцин ёпирилиб кирди. Кейин эшикни очиб, коридорга мўралади. Таҳририятда ҳеч ким қолмаган эди. Бугун Бачана туғилган кунини бирон-бир йўсинда нишонламоқчи бўлди-ю, лекин ходимларга эртароқ жавоб бериб юборишидан бўлак дурустрок нарсани ўйлаб тополмади. Одамлар ҳам ҳайрон, ҳам хурсанд бўлиб тарқалишди.

У ўрнига келиб ўтириб, стол тортмасидан кўлига илинган биринчи хатни олди. «Нега кўршапалаклар бошларини пастга осилтириб ухлашади?» деб аталарди мақола.

Телефон жиринглаб қолди. «Бемаҳалда ким бўлдийкин?» деб кўнглидан кечирди у ажабланиб ва трубкани олди.

– Эшитаман!

Жавоб бўлмади.

– Лаббай, эшитаман!

Трубкадан бирорвинг нафас олишига ўхшаш пишиллаган овоз эштилди. Бачана жавобни ҳам кутмай, трубкани жойига кўйди-да, яна қўллэзмага қайтди. Дарҳақиқат, нима учун кўршапалаклар бошларини пастга осилтириб ухлашади? Бачана қўллэzmани ўқиб ўтирмади, бир қарашда бемаъни бўлиб туюлган бу саволга негадир ўзи

жавоб топгиси келиб қолди. Балки... Болалигиде, жисмоний тарбия дарсларида Бачана неча маротабалаб турникка осилиб, бошини пастга қилиб турган, ўқитувчисидан мактвлар эшитган, аммо бундан асло роҳатланмаган эди. Бир гал Кобулетида ўн беш минутча шу алпозда туришга мажбур бўлганди: балиқчилар чалажон болани сувдан тортиб олиб, ичидағи сувни аранг чиқариб ташлашид, ўшанда шунча вақт оёрини осмондан қилиб турганини эсласа, Бачананинг эти жимиirlашиб кетади. Хўш, бундай гайритабиий ҳолат кўршапалакларга нима учун ёқаркин? Қизик... Бачана олдида очиқ турган қўллэзмадан жавоб изламоқчи бўлиб турган эди, шу пайт кабинет эшиги очилиб, хонага ниҳоятда кетворган бир аёл кириб келди.

— Мен келдим! — деди у хона ўртасида тўхтаб.

Бачана довдираб қолди: рўпарасида Мария турарди. Бачана унга ўтиришни таклиф қилмоқчи бўлган эди, тили айланмади, турай деса — тиззаларида мажол йўқ, жилмайишга уринган эди, худди тош қотгандай, башарасида ҳеч қандай ифода сезилмади. У бир лаҳзага гунгу лол бўлиб қолган эди. Аёл эса таранг кўксиги ва опшоқ юзларини кўз-кўз қилгандай қимир этмай турарди.

— Сизга қўнғироқ қилган эдим, — деди у секин.

— Биламан! — Бачана сал ўзига келди. — Нафасингизни эшитдим.

— Уйда йўқ экансиз, шунинг учун бу ёққа қўнғироқ қилишга мажбур бўлдим.

— Келинг, хизмат? — деди Бачана беихтиёр.

— Юринг!

— Қаёққа? — сўради таажжубланиб Бачана.

— Хоҳлаган ерингизга!

Бачана донг котиб қолди.

— Марҳамат, ўтиринг! — деди у аранг.

Аммо аёл жойидан жилмади. Баланд бўйли, соchlари қоп-қора, лаблари лоларанг бу аёл эгнига опшоқ юбка билан яшил кофта кийиб олган эди. Шу тобда у деразадан ошиб кирган кўкламни эслатарди.

— Юринг! — тақрорлади аёл, кўлидаги яшил сумка-часини бетоқатлик билан силкиганча. Бачана ўрнидан турди, аёлнинг хушбичим оёқларидаги яшил туфлиларни у шундагина пайқади.

Икковлон индамай кабинетдан чиқишиди.

Кўчада Бачана такси тўхтатди.

— Қаёққа? — сўради хайдовчи.

— Хоҳлаган ерингта! — деди Бачана ва ҳамроҳига аста кўз қирини ташлади. Аёл мийифида кулиб қўйди.

Улар Комсомол хиёбонига кўтарилиб, кичик бир рестораннинг айвонига жойлашиши.

Официант Бачананинг олдига менюни қўйиб, нари кетди.

- Нима буюрайин? — сўради Бачана.
- Қовурилган картошка.
- Яна?
- Хеч нарса.
- Вино-чи?
- Ўзингиз биласиз.
- Конъяк буюрсам-чи?
- Йўқ.
- Бўлмаса, «тибаани» ичамиз.
- Майли.

Официант келгунча Бачана сигарета тутатди ва Марияга ҳам таклиф қилди.

- Раҳмат, мен чекмайман.

Орага жимлик чўқди. Бачана Марияга тикилганча сигарета бурукситиб ўйларди... Бу аёл нима учун келди? Иш биланми ёки яқинроқ танишиш учунми? Ёки бўлмаса... Йўқ, туғилган кунини билиши мумкин эмас!.. Хўш, келишга уни нима мажбур қилди?... Сўрасинми? Лекин Бачана бу саволни беришга ийманарди. Одобсизлик бўлади, деб ўйлагани учун эмас. Йўқ. У бу ғалати аёл билан учрашган куниёқ юрагининг туб-тубида милтлаган умид учкунини сўндириб қўйишдан қўрқарди...

Нихоят, официант келди-ю, Бачана анча енгил тортиди.

- Нимангиз бор? — сўради у.
- Парранда сути! — жавоб берди официант.
- Унақа бўлса, бизга қовурилган картошка билан «тибаани» келтиринг.

Официант дудукланиб қолди.

— Кўзичоқ гўштидан пиширилган кабоб, бузоқ гўштидан тайёрланган кабоб, қовурилган жўжа, чака-пули, абхазура, мужужи, татаряхни¹, надути², мчади³, пишлок, ёнғоқ... Хоҳлаганингизни танланг!

¹ Ч а к а п у л и, абхазура, мужужи, татаряхни — гўштидан тайёрланган грузин миллий таомлари.

² Н а д у г и — сутли таом.

³ М ч а д и — зогора нон,

— Булбулни тили йўқми? Ковурилгани! — ҳазиллашди Бачана.

— Ковурилгани йўқ, қайнатилгани — истаганингизча!

— Официант ҳам бўш келмади.

— Ҳаммасини опкелаверинг!

— Ёнроқ билан «тибаани», — деди Мария.

Официант «хўп бўлади» дегандай бош силкиб, зиппиллаганча ошхона томон йўргалаб кетди.

— Мария, ҳозир қаерда эканлигинги зеринги биладими? — сўради кўккисдан Бачана ва бемаъни савол берганини англаб қизариб кетди.

— Мен буни сиздан сўраётганим йўқ, чунки бўйдоклигинги биламан, — жавоб берди Мария қулиб.

— Демак, турмушга чиқмаган экансиз-да? — негадир ўзича шундай хуносага келди Бачана.

— Ҳозир эрим йўқ, — деди Мария.

— Нима учун? — сўради Бачана ва яна «қовун туширганини» сезиб қолди.

Аёл индамади.

— Яъни, демоқчиманки, қизингизни отаси борми-йўқми? — бу ёғини силликлашга уринди Бачана.

— Отаси ҳам бор, эри ҳам бор! — жавоб берди Мария.

Бачана яна сигарета тутатди. Иккала қўлини саланглатганча официант қайтиб келди.

— Кабоб тугапти, азиزلар... Жўжани тавсия килмайман, чунки инкубатордан чиқкан... Бикин гўштини бугун опкелишмалти... «Тибаани» йўқ, шампан виносиям... Швейцария билан Ростов пишлоги, «Саэро»¹, редиска бор.

Бачана ҳайрон бўп қолди.

— Парранда сути-чи? — сўради Мария.

— Ачиб қопти! — ҳазил қилди официант.

Мария шундай қаҳқаҳа отиб кулдики, атрофда ўтирганлар бараварига унга қарашибди.

— Директорингиз қаерда? — сўради Бачана.

— Ҳозир йўқ, бир жойга кеттган... Қайтиши билан бошлиб келаман!

«Бу официант ё тентак, ёки мени таниб, бозордан харид қилинган нарсаларни яширишпти», — ўйлади Бачана ва Марияга юзланди:

— Кетдик! Биринчи учрашувимизни редискаю «Саэро» билан нишонлашни истамайман...

¹ «Саэро» — винонинг номи.

— Гап бунда эмас-ку! — деди Мария. — Борини опкелаверсин. Ўзимизни Ленинград қамалида деб тасаввур этамиз... Бир-биримизга тикилиб ўтираверамиз... Бу окшом умрбод ёдимиизда қолади...

Бачананинг миясини яна шубҳа-гумонлар кемира бошлиди. «Мендан нима истайди ўзи? Уни ким жўнатган? Нима мақсадда келдийкин? Наҳотки фақат мен билан учрашиш учун келган бўлса?» У бошини кўтариб, Марияга кўз қирини ташлади. Мария бутунлай бошқа томонга тикилиб турарди. Бачана ҳам ўша ёққа қаради-ю, қандайдир бир басавлат киши билан гаплашиб турган официантни кўрди. Бегона одам бир нималар дер, официант эса, худди қўғирчоқдай тинмай калласини ликиллатаради.

— Сизга қарши фитна тайёрланяпти! — деди Мария Бачанага.

— Агар ниятлари сизни мендан тортиб олиш бўлса — овора бўлишпади! — Бачана кулиб, столда ётган алюмин пичокни кўлига олди.

— Бу пичоқ билан мени ҳимоя қилолмайсиз! — деди Мария жилмайиб.

— Унда тишларимни ишга соламан! — жавоб берди Бачана официант томонга қараб. Лекин официант ҳам, семиз киши ҳам ройиб бўлишган эди. — Мария, ортиқ чидаёлмайман! Менинг олдимга нима учун келдингиз? Мақсадингиз нима?

— Мен сиздан ҳеч нарса сўраётганим йўқ-ку? — таажжубланди Мария.

— Пичоқсиз сўйяпсиз мени... Кўнглингиздагини очик айтинг!

— Асло хавотирланманг. Эртага Кутаисига учиб кетаман. Одатим бўйича учиш олдидан юрагимга яқин киши билан хайрлашмоқчиман. Бор гап шу!

— Нега энди? — Бачана шопиб қолди.

— Қайдам... Ҳар гал самолётга бир бало бўладигандай, ўзим учун азиз одамларни охирги марта кўраётгандай туюлаверади негадир... — Мария бошини қуи эгди.

— Мен ҳам ўшандай кишилар тоифасига кираманми? — сўради таажжубланиб Бачана. Мария кўзини ердан узмай, бош иргади.

— Бунга... бу баҳтта мушарраф этишингизга сабаб нима?

— Кошкийди ўзим билсан!

— Шунақа азиз кишиларингиз анчагинами?

То жавоб бўлгунча Бачананинг юраги ҳаприқиб кетди.

— Шу бугунга қадар атиги биттагина ана шундай одам бор эди — кизим Майя. Энди иккинчи киши пайдо бўлди — бу сиз.

«Ё мен туш кўряпман, ёки бу аёл — жодутарниңг ўзгинаси!» — деган фикр кечди Бачананинг кўнглидан. Мария эса бирдан бошини қўтариб, ҳаяжон билан сўзлай кетди:

— Биламан, сиз мени тентак ёки фирибгар аёл деб ўйлајпсиз... Ишонинг, нега шундай бўлаётганини ўзим ҳам билмайман!... Бир йилдан бери ўз ёғимга ўзим қовуриламан... Майли, ҳечқиси йўқ! Мен иродали аёлман! Ҳозир шартта тураману кетаман! — Мария ўрнидан турди.

— Агар кетсангиз, мени ўлди деяверинг! — Бачана аёлнинг муздек бармоқларидан ушлади, аёл ҳам унинг астойдил гапираётганига ишонди. Бачана буни тушуниб, Мариянинг кўлини ўпди.

— Раҳмат! — деди Мария жойига ўтираркан.

Бир маҳал сархил таомлар билан тўла патнис қўтарган официант пайдо бўлди.

— Ёпирай, шунча нарса қаёқдан топила қолди? — сўради ажабланиб Бачана.

— Директоримиз келдилар, сизни кўриб, шуларни бериб юбордилар, — тушунтириди официант.

— Директорингиз ким?

— Ҳозир ўзлари келадилар.

— У киши мени танийдими?

— Таниш ҳам гапми?.. Ишдан бўшатиб юборишлари-га сал қолди! Мени нима айбим бор? Одамнинг кимлиги, қаерда ишлаци пешонасига ёзиб қўйилмаган-ку, ахир! Минг марта узр! — официант таъзим қилиб, чопганича изига қайтди.

Бачанага сал жон кирди. У шампан шишасини пакиллатиб очиб, қадаҳларни лиммо-лим тўлдириди.

— Сизга айтадиган битта сирим бор, Мария...

— Йўқ, биринчи сўз менини! — Мария қадаҳни қўлига олди.

Бачананинг бутун жисми қулоққа айланди.

Мария шампан кўпиги тинишини кутиб турди, кейин Нарикала¹ тепасига қўтарилган ойга қадаҳнинг бу томо-

¹ Нарикала — Тбилисидаги эски калъа.

нидан қаради. Бачана ҳам шундай қилди. Ой аввал титради, чайқалди, сўнг аста қадаҳни тўлдириб, каҳрабо суюқлик ичида эриб кетди. Бачанага гўё у муздек, тилларанг ойни ушлаб тургандай туюлди.

— Бугун ой ўн тўрт кунлик бўлди... — деди Мария секин. — Ойнинг чиқиши ва ботиши пайти қадимдан маълум, унинг қачон кўриниб, қачон тўлишишини ҳам ҳамма билади. Аммо ой қачон пайдо бўлган, у қачон туғилган — буни ҳеч ким билмайди... Мен шу қадаҳни туғилган кунини бирор эсламайдиган одамларнинг соглиги учун ичаман...

Мария Бачана билан қадаҳини уриштириди. Бачананинг қадаҳидаги ой яна титради, кейин аста-секин эриб, тип-тиниқ каҳрабо суюқликка айланди. Мария билан Бачана қадаҳларини охиригача сипқаришиди. Бачана яна осмонга қараган эди, ой кўринмади. У булутлар ортига беркинган эди.

— Биз ойни ичиб юбордик! — хитоб қилди Бачана бу ғалати тасодифдан болалардай қувониб.

— Илойим, ой тургунча туринг! Туғилган кунингиз билан! — Мария қадаҳни столга кўйди. — Ха, айтгандай, аллақандай сир ҳакида гапирмоқчи эдингиз, мен сизга халақит бердим, — эслатди Мария.

Бирдан Бачананинг ўпкаси тўлиб кетди, ғалати бу аёлнинг кўксига бошини кўйиб, тўйиб-тўйиб йиғлагиси келди.

— Биласизми... айтмоқчиманки... сиз жудаям чиройлисиз, Мария. Ўпсам майлими?

Бунга жавобан аёл мулоиймгина жилмайди. Бачана ўрнидан турди-да, стол оша энгашиб, Мариянинг каттакатта, нам кўзларидан ўпди. Шу он буларнинг столига боя официант билан гаплашиб турган семиз киши яқинлашаётганини кўрди.

— Салом! — деди у хириллаган товуш билан.

— Салом! — жавоб берди Бачана.

— Ижозатингиз билан, ҳурматли Бачана, атиги бир минутга оромингизни бузаман...

— Ўтиринг, марҳамат... Бу киши танишими Мария...

Нотаниш киши икки букилиб таъзим қилди, сўнг Мариянинг қўлини олиб ўпди, шундан кейингина стулга ўтириди.

— Танимадингиз-а, ҳурматли Бачана? — у чўнтагидан уч кути «Винстон» сигаретасини чиқазиб, биттасини

Мариянинг олдига, иккинчисини Бачананинг олдига, учинчисини эса ўзининг олдига қўйди.

Бачана унга дикқат билан тикилди, миясида аллақандай хотиралар тиклангандай бўлди-ю, аммо сира илғаб ололмади, бинобарин, хижолат чекиб, деди:

— Кўзимга иссик кўриняпсизу, қаерда учрашганимизни эслолмай турибман.

— Сандро Маглапериждеман, мўйна буюмлар комбинатидан...

— Э-э! — хитоб қилди Бачана, — қайси шамол учирди!... Қалайсиз, ҳозир қаердасиз, ҳурматли Сандро?

— Раҳмат, тупроқдан ташқари, дегандай, юрибмиз...

— Агар эски гапларни юзимга солиши учун келган бўлсангиз, бутун бу ишни қила кўрманг... Чунки бугун француз республикасининг түғилган куни ва менинг ҳам түғилган куним! — деди Бачана кулиб ва Маглапериждега шампан тўла қадаҳни узатди.

— Э-э, нималар деяпсиз?! Нега юзингизга соларканман?! Аксинча, сизга миннатдорлик билдириш учун келдим, ҳурматли Бачана!... Хўш, неччига кирдингиз?

— Қирқ бешга.

— Ёпирай! Ҳали бутун хузур-ҳаловат олдинда-ку! Муҳаббат ҳам! — Маглапериждэ Марияга қараб қўйди. Мария уялганидан қизариб кетди. — Табриклайман, ҳурматли Бачана! Бахтли бўлинг! Сиз — ўзингиз ҳар қанча хоҳлаган тақдирингизда ҳам бировга ёмонлик қилишни билмайдиган одамсиз!

— Ростданми?

— Албатта! Ўша фельетон босилиб чиққанидан кейин жуда машхур бўлиб кетдим! Мени бутун Грузия таниди!..

Бачана кулиб юборди.

— Бунака машхурликни душманимга ҳам раво кўрмасдим.

— Унақа деманг... Машхурликда гап кўп... Геростратни бир эслаб кўринг... Фельетонингиз ёвузлик никобини йиртиб, ҳақиқатнинг тантана қилишига ёрдам берди.

— Бунга шубҳам йўқ...

Бачана Маглапериждени бу ерга миннатдорлик туйфуси бошлаб келмаганини ич-ичидан сезиб турарди.

— Ҳа, ҳа... Фельетондан сўнг тергов органлари ўша хотиннинг қаллоб ва фирибгар эканлигини аниқлашди...

Ўз муносабатини билдириши учун сиз фельетонни жўнатган одам эса ҳакиқий ватаншарвар бўлиб чиқди...

— Кандай қилиб? — сўради Бачана ва Маглаперидзени ўтиришга таклиф қилгани учун ичида афсусланди.

— Сизнинг ҳисобингиз бўйича, газетанинг териб кўйилган сонидан фельетонни олиб ташлаш давлатта эллик минг сўмга тушарди, шундайми? У одам зарарни йигирма беш минг сўмга келтирди...

Бачана ҳайрон бўлиб қолди. Маглаперидзэ буни сешиб, хотиржам изоҳ берди:

— У жуда оддий йўл тутди: фельетонингизга парво қилмай кўя қолди.

— Пора бердим, яъни йигирма беш минг сўм қистирдим, демоқчимисиз?

— Пора деганда сиз нимани тушунасиз, ҳурматли Бачана? Сизга яхшилик қилган, ёрдам берган одамга билдирилган миннатдорликними? Ахир Руставелининг ахлоқ кодекси бугун ҳам биз учун дастуриламал эмасми? Автандилнинг вазирга айтган гапларини бир эсланг-а:

*Дўстлар учун жонғидолик гоят улуғ фазилат,
Оғир кунлар синовида билинади дўст фақат.*

— Кўриб турибман, ифлос фалсафангизни биринчи манбалардан фойдаланиб, пухта ишлаб чиқибсиз, — деди кесатиб Бачана.

— О, классик адабиёт — бебаҳо хазина... Руставелини худди инжилдай ҳар куни қайта-қайта ўқийман... Дарвоқе, сизнинг асарларингизни ҳам ўқиб турман ва ўзим учун талайгина ибратли нарсаларни топаман... Ҳамроҳингиз бениҳоя гўзал, ҳурматли Бачана, — Маглаперидзэ бирдан мавзуни бошқа ёққа буриб юборди, — тақинчокларсиз бу қадар қўхлик аёлни умримда биринчи кўришим!

Бачана бу гапни асло кутмаган эди, шунинг учун ҳам дабдурустдан нима дейишини билмай қолди.

— Хотинингизни тақинчоклари кўп бўлса кераг-а?! — сўради Мария Маглаперидзедан ва ҳаяжонини яшириш учун вино ҳўплади.

— Ҳар ҳолда, нолимайди... Лекин мен хотинларни назарда тутаётганим йўқ... Ҳалигидай... оиласдан ташқарида ҳаётимизни гуллатиб турадиган аёллар ҳам бўлади...

Мариянинг ғазаби бўғзига келди-ю, лекин ўзини босди.

Бачана сухбатни олдинги мавзуга бурмоқчи бўлди.

— Фельетондан кейин ҳаётингизда ҳеч нарса ўзгармадими?

— Нега ўзгармас экан, ҳурматли Бачана? Биринчидан, комбинатимиз куйиб кетди. Бунга эскирган электр симлари сабаб бўлди... Иккингчидан, хўжайиним пенсияга чикди, ҳозир савдо соҳасида ишлайти... У мени ҳам ёнига тортди. Биргалашиб ресторонларнинг янги бирлашмасини туздик... Гёё Нерон ўт кўйган Рим култепаси устида қайтадан шаҳар барпо килдик, ҳи-ҳи-ҳи!.. — Маглаперидзе беўхшов ҳиринглади.

— Ха, жудаям пихини ёрган, ҳавфли фирибгар эканлигинизга энди ишондим, ҳурматли Сандро... Имконият бўлиши билан бу масалага яна албатта қайтаман, — деди Бачана жиддий.

— Бу гапни асло кутмаган эдим сиздан! Шунча вақт ичида кўзингиз очилган, қай пайтда қичқиришини ўрганиб олгансиз, деб ўйловдим... Ҳалиям ўша-ўшасиз... Бемаҳал қичқирган жўжахўроларни нима қилишларини биласизми?

— Кўркитяпсизми? — Бачана разабдан титраб кетди.

— Шу ифлос билан ади-бади айтишиб ўтирасизми? — деди бирдан Мария Бачанага қараб. Маглаперидзе сапчиб ўрнидан туриб кетди. Мария ҳам турди.

— Жўнанг бу ердан! — деди аранг ўзини босиб Бачана Маглаперидзега.

— Аёлларнинг нозига учманг, ҳурматли Бачана... Македониялик жангчилар фоҳишаларнинг сўзига кириб, дунёдаги энг гўзал шаҳар Персеполисга ўт кўйиб юборишиган... — Маглаперидзе Марияга нафрат билан тикилди. Шу пайт, Бачана бирор нарса дейишга ултурмай, Мария Маглаперидзенинг чаккасига шапалоқ тортиб юборди. Ресторанда ўтирганлар гурр этиб шу томонга қарашди, аммо бу ҳодиса шу қадар тез бўлиб ўтдики, ҳеч ким ҳеч нарсани кўролмади ҳам... Орага бир лаҳза сукунат чўқди.. Бачана бирдан столнинг Маглаперидзе турган томони кўтарила бошлаганини сезиб колди. У бор гавдаси билан столга ётиб олди, Маглаперидзе столни ағдариб юборишига ҳарчанд уринмасин, удасидан чиқолмади. Бу сўёзиз олишув бир неча дақика давом этди. Бачана билан Маглаперидзенинг чакка томирлари ўйнаб, кўзлари қонга тўлган эди...

— Овора бўласан! — деб пичирлади Бачана, аммо унинг овозидаги қаҳр-ғазаб шу қадар кучли эдики, Маглаперидзе бирдан бўшашиб кетди. Афти аввалги тусга

кириб, кўзлари мулойимлашди. У столдан нарироқ бориб, Марияга мурожаат қилди:

— Миннатдорман, хоним! Бу яхшилигингизни умрбод эсимдан чиқазмайман.

Ранги докадек оқариб кетган Мария чурқ этмади.

— Жўнант, Маглаперидзе! — Бачана бу гани шу қадар хотиржам айтдики, бунга ҳатто ўзи ҳам ҳайрон қолди.

Маглаперидзе шартта бурилиб, нари кетди.

Бачана билан Мария юз берган воқеа таъсирида бир лаҳза гарангсиб туришди, кейин жойларига ўтиришди. Анча пайтгача икковларидан ҳам садо чиқмади. Жимликни биринчи бўлиб Бачана бузди:

— Мария, самолётга олган билетингни кўрсат-чи.

Мария сумкасини очиб, титрок қўл билан уни анчагача титкилади, ниҳоят, билетни топиб, Бачанага узатди.

Бачана билетта қарамади ҳам, уни майдамайди қилиб йиртиб, кулдонга ташлади-да, ёқиб юборди.

— Ташлаб кетма мени, Мария! — деди у аста ёниб тугаёттан билетта тикилганча. Мария сезилар-сезилмас бош силкиб кўйди. Бачана қадаҳларни тўлдириб, официантни чакирди.

— Хисоб-китоб қилинг.

— Ҳаммасига тўланган!

— Ким тўлади?

— Директоримиз!

Бачана кулиб юборди.

— Ана сенга Бастилияning забт этилиши!.. Сен учун, Мария! — улар қадаҳларини уриштиришди. Сўнг Мария ўрнидан турди-да, Бачананинг олдига келиб, уни юзидан ўпди. Кейин яна қайтиб бориб жойига ўтириди ва иккала қўлини юзига босганча ҳўнграб йиглаб юборди...

Тоғ тепасида юксалиб турган Шавнабада¹ черкови хақиқатан ҳам қора чакмон кийиб олган чўпонни эслатади. Гўё у қўлини кўзларига соябон қилиб, Мтквари, Алгети, Машавера ва Храми² соҳилларида ўтлаб юрган кўй-кўзиларга тикилиб турганга ўхшайди. Тоғ этагига жойлашган Рустави, Болниси, Марнеулиар³, худди по-

¹ Шавнабада — тоининг номи; «шави» грузинча — кора, «набади» — чакмон дегани.

² Мтквари, Алгети, Машавера, Храми — дарё номлари.

³ Рустави, Болниси, Марнеули — Тбилиси яқинидаги шаҳарларнинг номлари.

дани қўриклиётган баҳайбат итлардай, оғизларидан ту-
тун ва олов пуркашади.

Ҳарир туман пардасига ўралган, гумбази нақ осмон-
га санчилган Шавнабада кеч кузда ҳайратомуз чирой
касб этади.

Якшанба. Торгина арава йўлида бир машина ўрмала-
япти. У маст одамдай тинимсиз чайқалади, ҳар бури-
лишда тўхтаб, орқага тисланади-да, бор кучини тўплаб
яна олдинга интилади ва кучана-кучана навбатдаги до-
вондан ошиб ўтади.

Черков рўпарасидаги сўнгти довонга етганда машина
яна тўхтаб қолди. Бачана биринчи тезликка олиб, цепле-
ниени бўшатди. Машинанинг орқа фиддираклари ости-
дан кум ва шакал отила бошлади. Бачана яна газ берди.
Фиддираклар шиддат билан айланиб, ҳаммаёқни куйган
резина хиди тутиб кетди.

— Тушеб тураман, — деди Мария.
— Ўтиравер. Юки енгил бўлгани учун ҳам қўзжалол-
маяпти, — тушунтирди Бачана.

У машинани орқага тисариб туриб, тезликни улади-
да, қаттиқ газ берди. Машина олдинга қараб отилди.

— Мана, етиб келдик!

Бачана машинани дарахт тагида тўхтатди.

Мария машинадан тушди, туфлисини очиб, ўт усти-
дан яланг оёқ анча жойгача чопиб борди, кейин ҳовли
ўртасида тўхтаб, кулочларини ёзди-да, оёқ учиди туриб,
худди қизалоқлардай, гир айланди.

— Ёпирай, олло таолога яқинлашиб қопмиз-ку!

Сўнг черков рўпарасида чўнқайиб ўтириди-ю, бошини
тиззалиари устига қўйтганча, худди ибодат қилаётган ро-
ҳибалардай қотди-қолди.

Бачана машинанинг юхонасидан егулик нарсаларни
олиб, дарахт остига ўрнатилган столга келтириб қўйди,
кейин Мариянинг ёнига бориб, астагина ерга чўқкалади
ва уни елкасидан кучиб, кулиб туриб деди:

— Қани, Мария, бир тиловат қилиб юбор-чи!

Мария ҳам чўкка тушди, кафтини юқорига кўтарди-
да, қўзларини юмганча ўқий бошлади:

Сен — шончим, суюнган тогим,
Дилимга нур, қалбимга ором.
Сен — қўқдаги ёнган юлдузим
Ҳам қўёшим дегайман мудом.
Адоги йўқ тиниқ чашмасан,
Қанотлари парқу фариштам.

*Яратгандан тилаганим шу –
Мен билан бўл, бирга бўл ҳар дам!*

Мария жим бўлиб қолди.

Бачана бу шеърни ёддан биларди, лекин хеч качон, бирор марта ҳам унинг дуони эслатувчи мазмуни устида бош қотириб ўтиргмаган эди. Мана энди бирдан вужудини алланечук ҳаловат чулғаб, қалби тўлкинланиб кетди. У Марияни ўзига қаратиб, сўради:

- Нима бу — тиловатми ёки истакми?
- Бари бир эмасми?

*Эҳ, офтобжон, офтобжон,
Тоз ортига беркинма.
Қалтирайди қиз шўрлик,
Тафтингни дариг туттма.
Кучогингга ол уни,
Айт севги ашуласин.
Кутмайди соҳибжамол –
Топиб кетар бошқасин!*

Мариянинг илтижосини гўё табиат ҳам уққандай бўлди: тоғ ортидан улкан қуёш кўтарилиб, черковни чўедай қизиб турган бағрига босди-ю, кўз очиб-юмгунча теварак-атрофдаги туманин сут каби ичиб юборди.

Мария Бачананинг кўксига ёпишганча куйиниб гапира кетди. Унинг сўзлари ростдан ҳам тиловатни эслатарди:

— Ташлаб кетма мени, Бачана!.. Ташлаб кетма, якка-ёлғиз суюнчигим сенсан!.. Шу пайтгача нега ёнимда эмасдинг?.. Қанчадан-қанча балолардан асраб қолган бўлардинг?.. Сени биринчи бор кўрган кунимдан буён ҳамма нарсадан юз ўтирудим!.. Сендан бўлак ҳеч нарса керакмас менга!.. Сен менинг илоҳимсан, мен факат сенга сифинаман — ҳеч қачон ташлаб кетма мени, ўтмишга улоктирма! Истамайман! Чарчадим!.. Умр бўйи қидирақидира, сени эндиғина топдим!.. Ташлаб кетма!.. — Мария йиглаб юборди.

Бутун қалби турён уриб турган бу аёлнинг ўтли таваллосини Бачана киприк қоқмай эшилди. Сўнг унга тасалли беришга уринди:

— Нималар деялсан, Мария?.. Ким айтди мени ташлаб кетади деб?.. Кўй, ўзингни бос!.. Йиглама, азизим!.. Хамиша бирга бўламиз!..

Мария сал ўзига келгач, Бачана уни аста ўт устига ётқизди-да, ўрнидан туриб, черковга қараб юрди. Унинг ўзи ҳам Мариядан кам ҳаяжонда эмасди.

Черковнинг ичи зах ва нимқоронги эди. Бачана тева-рак-атрофига разм сола бошлади.

Зах тортиб, сувоғи тўкилиб кетган деворлар... На икона бор, на деворга ишланган бирорта расм... Бурчакда — устига ситилиб кетган кўк мато ёпилган бир оёғи калта ёроч стол туришти, столда эса алмисоқдан қолган шамдон билан, афтидан, дарвишрок одам чизиб ташлаб кетган Биби Марямнинг сурати... Шамдондаги учала шам ёниб тугаёзган... Стол устида яна бир боғлам шам билан фижимланган уч сўмлик пул...

— Хей! — деб кичкирди Бачана.

— Хе-е-е-е! — деган акс садо эшишилди.

Гумбаз шифтида гугулаётган кабутарлар париллаб учеб, бирин-кетин дарчалардан ташкарига чиқиб кетишди... Бачана черков ичини кўздан кечира бошлади. Кунчикар томондаги деворнинг баъзи ерларини шам ёқила-верганидан одам бўйи баравар қурум босган. Баъзи жойларда экспурсияга келгандарнинг узундан-узок рўйхати. Фамилияларнинг ёнига уй адреслари билан черковга ташриф буюрилган вакт ҳам ёзиб қўйилган. Бачана Исо алайхиссаломнинг меҳроб деворига ишланган, туси ўчаёзган яккаю ягона сурати остига битилган икки сатр шеърни кўриб қолди. Унда қандайдир ҳаваскор шоир олло таолони очиқдан-очиқ рад этган эди:

*Ишонмайман, эй парвардигор,
На суратинг, на сийратинг бор!*

Шеър тагига «Комсомол-атеист» деб имзо чекилган. Сал қуйироқда унга жавоб ҳам бор:

*Гар худога шонмасанг, ўздан кўнглиниг бўлса тўйқ,
Эй комсомол, нега келдинг бу ён кўзинг қилиб лўйқ.
Ташвишларим етиб ортар, йўл нотекис, кўп йирок,
Тинч қўй мени, даҳрий бола, тинч қўйганинг яхшироқ!*

Имзо — «Исо Масих».

Бачана хаҳолаб кулиб юборди: бу юйибона мушоидрада атеист парвардигори оламга ютқазганлиги яққол кўриниб турарди.

Черковдан чиқиб, Бачана Марияни учратмади.

— Мария, қаёқдасан? — кичкирди у.

Жавоб бўлмади. «Нега ёлғиз ташлаб кетдим-а!» — деган ўй кечди Бачананинг кўнглидан ва черков атрофи-ни •зир айланиб, қизни қидира бошлади.

Мария эса дараҳт тагидаги стол ёнида қандайдир бир мўйсафид билан бамайлихотир гаплашиб ўтиради. Бачана уларнинг олдига келди.

— Қаёкка ғойиб бўлдинг? Ўтакамни ёриб юбординг-ку!.. Ассалому алайкум! — Бачана чол томонга юзини бурди.

— Ваалайкум ассалом! — чол бошидаги думалоқ кигиз қалпоғини ечди.

— Тамадди қилволамизми? — сўради Бачана Мариядан.

— Жоним билан! Корним очди! — жавоб берди Мария. — Отахон ҳам бизга шерик бўладилар.

— Албатта! Менинг ҳам у-бу нарсам бор! — Шундай деб, чол сумкасини очди, ундан хонаки нон, пишлок, пишган гўшт, саримсоқчиёз ва ярим шиша ароқ олиб столга кўйди. Бачана машинадан бир шиша вино келтирди.

— Олдинита, болаларим, биттадан ароқ отамиз! — деди чол ва сумкасидан мўъжазгина мугузни олиб, ичига бир пуфлади-да, ароқ тўлдириб, Бачанага узатди.

— Кани, тутдан қилинганини ҳам бир татиб кўр-чи! Йўқ, олдин бир нарса девор!

— Душманларимиз куйиб, дўстларимиз кулаверсин!

Бачана ароқни ичиб юборди, бир оз жим тургач, мамнуният билан хитоб қилди:

— Ха, зўр ароқ экан!

Хурсанд бўлиб кетган қария ўзига кўйди.

— Шодлик бор жойда қайгу ҳам бор... Хар иккаласи учун ичамиз, сор-саломат бўлсанак, бас! Ҳаёт учун! — у мугузни бўшатиб, сокол босган юзига кафтини суртди, кейин Марияга ароқ кўйди. — Энди навбат сеники, қизим! Худо сени шундоқ чиройли қилиб яратибди, сўзларинг ҳам ўзинта ўҳшаган ёқимли бўлиши керак!

Мария мугузни кўлига олди.

— Неччига кирдингиз, отахон?

— Э-э, — қария кўл силтади, — етмишдан ошиб кетдим!

— Илойим яна шунча йил умр кўринг!

— Кўплик қиласи, лекин сенга минг раҳмат! Ҳаётни севаман, рост! Яна яшагим келади!

Бачана кулиб кўйди.

— Исмингиз нима, отахон? — сўради у.

— Исмим Георгий, фамилиям Тушмалишвили.

— Каердансиз?

- Хўв анови кишлокдан.
- Бу ерда нима қилиб юрибсиз?
- Мол бокчапман, — чол иккита сигир билан уч нафар кўй ўтлаб юрган нариги ёнбағирликка ишора қилди.
- Ўзингизникими?
- Ха.
- Яхши даромад қиласизми?
- Даромад қаёқда! Бу жониворлар ўзини-ўзи эпласа ҳам катта гап.
- Нимага бокиб юрибсиз бўлмаса?
- Эрмак-да, болам. Бир-икки хўплам сути бор, озгина юнг беради, иннайкейин онда-сонда уч-тўрт қадоқ гўшт ҳам тегиб туради... Шу туёқ икки баравар кўп бўлганда эди... Хозир орқасидан лўкиллаб юрганинга арзимайди! Буларни фойдасидан бўрига ем бўлиши кўпроқ...
- Давлатта топширасизми?
- Албатта, топшираман.
- Нимани топширасиз?
- Айтдим-ку — озгина сут, озгина юнг, озгина гўшт...
- Икки баравар кўп бўлганда-чи?
- Ие, шуниям сўрайдими одам, ўғлим? Кўп бўлса, кўп топширадим-да. Гўримга орқалаб кетармидим? Ё давлатта топширадим, ё бозорга оғчиқардим...
- Колхозда ишламайсизми, Георгий ота?
- Э-э, менга йўл бўлсин, ўғлим, бир оёғим ерда, бир оёғим гўрда бўлса! Болаларим ишлашади. Мол бокканни ҳам кўйишмайди. Бизни шарманда қилиб нима қиласиз, тингтина уйда ўтирангиз бўлмайдими, дейишади. Гўшт билан сутни давлатта магазиндан сотиб олиб топшираверишармиш! Эшитяпсанми? Магазиндан-а! Ўша магазинга гўшт қаёқдан келади? Бу ҳақда ўйлашмайдиям, баччаарлар!
- Георгий ота, бу черковга қарайдиган одам борми? — бирдан сўраб қолди Мария.
- Бор, бир кампир бор...кишлокда туради. Унинг исми ҳам Мария... Черковдаги столда турган иконани ўша чизган... Касалманд боёкиш, бу ёкка ҳафтада бир марта зўрга кўтарилади. Шунгаям раҳмат...
- Шамни ким ёккан? — сўради Бачана.
- Ким бўларди, мен ёкканман-да.
- Пул-чи? Пул қаёқдан кепқолди?
- Қаёқдан келарди? Мен кўйдим. Шам олиш учун...
- Худога ишонасизми, Георгий ота? — сўради Мария.

Чол ўйланиб қолди. Кейин черковнинг гумбазидан пастигача қўз ташлаб чиқди, бир оз бош қашлаб турди-ю, яна черковга қаради.

— Нима десамикин... Очирини айтсам, унчалигам ишонмайман... Лекин тонг сахардан қаро кечгача бу ерда ёлғиз ўзимман, атрофимда тирик жон йўқ... Шундок бўлгандан кейин беихтиёр худони ўйларкан киши...

— Хўш, худо деганда нималарни ўйлайсиз?

Георгий ота яна черковга бир қараб кўйди.

— Нималарни ўйлардим?.. Бирорлар курган ибодатхоналарни хароб қилган одам бунинг эвазига янгилари ни курсин, дейман, токи улар олдингилиридан ҳам каттарок, ҳам чиройлироқ бўлсин... Манови черковга бир қара... Уни ким қурган, қачон қурган — ҳеч ким билмайди. Маърака кунлари одам оқиб келади бу ерга ҳар тарафдан — арманлар ҳам, татарлар ҳам, греклар ҳам, руслар ҳам... Грузинларни айтмай кўя қолай... Келиб, ибодат қилишади.. Менга қолса, бунака черковда ибодат қилгандан кўра очиқ далада ибодат қилган минг марта афзал... У ерда худо яхшироқ эшитади... Бу харобазорга худо у ёқда турсин, бандасининг ҳам киргиси келмайди... мен бу гапларни нима учун гапирияпман? Демокчиманки, черков қаровсиз ташлаб кўйилган. Хўш, ўрнига нима куришди?

— Тушунмадим, Георгий ота...

— Нимасига тушунмайсан? Илгарилари, ўғлим, черковга келган одам тепага кўтарилиб, эшиқдан ҳовлига бошини эгиб киради, черков олдида бош кийимини ечарди, черков ичига шам ёқиб кетарди... Сизларга тушунтиришнинг ҳожати йўқ, ўзинглар ўқиган одамсизлар, ҳам масини мендан яхши биласизлар... Мана, бизнинг қишлоқ советини олайлик. Ярим хароба бинога жойлашган, яна ижара ҳаки тўлайди. У ерга одамлар бош кийимини ечиш у ёқда турсин, ёнбошига тупуриб, сўкиниб киради... Менимча, қишлоқ советиникидан баланд, ундан чиройли бино бўлмаслиги керак бутун кишлоқда... Сизлар ўйлайсизларки, илгари одамларни қурби етмаганми черковдан баланд иморат куришга? Қурби етган, аммо-лекин журъат киломаган!.. Бундай килишга ҳеч кимни ҳаққи бўлмаган!.. Ҳозир-чи? Ҳозир колхозимиз раиси турадиган иморатни қишлоқ советини биносига солиштирсангиз, ҳов анови тепалик билан Казбекчалик фарқи бор! Митъка шофёрнинг гаражи ҳам клубимиздан уч баравар катта!.. Бунака қишлоқ советига нажот сўраб

ким боради? Хеч ким бормайди. Нима, биз камбагалмизми? Йўқ! Худога шукур, қишлоғимиз бадавлат, ўзига тўқ! Нон ҳам, вино ҳам, сабзавот ҳам етарли! Одамни чўчқадан нима фарки бор? Фарки шундаки, одам дараҳтнинг тепасидаги мевани териб ейди, чўчқа бўлса ерга тўкилганларини ейди. Бу билан нима демоқчиман? Айтмоқчиманки, ҳар ишни ўз вақтида килиш керак! Кечикдингми, мева ерга тўкилдими — тамом, уни чўчқа илиб кетади.. Бир куни қишлоқ советининг раисига шартташарттә гапирдим: «Қанақа одамсан ўзи?! — дедим, — хўжайин бўлсанг, совет ҳокимияти бўлсанг! Мундок жонингни койитгин, хумпар, тузукроқ бино қургин, одам қишлоқ советига яйраб-яшнаб кирадиган бўлсин!» У нима дейди денг: «Пулсиз, лимитсиз қанақа қилиб қураман?» — дейди. «Лимитинг нимаси?» «Лимит — бу фишт дегани!» Эшитяпсизларми? Фишт йўқ эмиш! Хўш, Митъканинг гаражига ёки колхоз раисининг қасрига фишт қаердан топилди?.. Хўп, фишт тополмас экансан, ҳеч бўлмаса, соқолингни олиб юргин ёки тақвodor одамларга ўшшаб соқол қўйгин! Тузукроқ кийингин! Токи одамлар сенга хурмат билан қарасин! Шундай қилса бўладими? Бўлади! Лекин қилмайди, баччагар! Ундан кўра қишлоқда сигиримни обрўси баландроқ. Нима учун? Шунинг учунки, сигирим ҳаммавақт ювилган-таралган, тарин саккиз литрдан сут беради! Мана сизга аҳвол! Ё ногўри гапиртманми? — чол сўзини тугатиб, стаканларга вино қуиди.

- Ҳаммаси тўғри, Георгий ота, — деди Бачана, — лекин ростини айтинг-чи, бирор марта шу ҳақда мажлисада гапирганимисиз?
 - Гапирганиман бир марта...
 - Қачон?
 - Ёшинг неччида?
 - Киркда.
 - Унда мен ўттиз ёшда эдим, гапириб балога қолганман. Сал бўлмаса...
 - Ҳозир замон бошқача, Георгий ота!
 - Бошқача бўлса, ана, бошқалар гапирсин... Мен ёшимни яшаб, ошимни ошаб бўлдим.
 - Хали яшамоқчиман, девдингиз шекилли?
 - Эҳ, ёшлар, ёшлар! Ҳамма нарсани оғизда битказасизлар-қўясизлар! Ишга келганда... Дарвоқе, райкомдан масмисан, ўғлим?
- Бачана кулиб юборди.

— Йўқ, Георгий ота, мен ёзувчиман, газета мухарри-
риман.

— Мухаррир? Жуда соз. Мана шуларни газетангда
ёзib чиққин!

— Ёзаман ҳам!

— Кийиндир-ов...

— Нега энди? Георгий Тушмалишвили шундай фикр-
да, деб ёзаман.

— Ҳаммасини менга ағдармоқчимисан? — чолнинг
капалаги учиб кетди.

— Йўғ-е! Кисман унинг фикрига қўшиламан, дей-
ман.

— Кисманми?

— Ҳа.

— Демак, фикримга тўла қўшилмайсан?

— Йўқ.

— Ярмига-чи?

— Ярмига қўшиламан.

— Майли, ярмини ёз.

— Албатта, ёзаман!

— Омон бўлсак, кўрармиз, — деди Георгий ота ишон-
кирамай ва Марияга мурожаат қилди: — Езадими?

— Езади! — кулиб жавоб берди Мария.

— Дарвоҳе, сўраганин айби йўқ, сизлар бир-бирла-
рингизга ким бўласизлар? — деб қолди бирдан Георгий
ота.

Мария бу савонни кутмаган эди, хижолат бўлиб, ел-
касини қисди ва нима жавоб қиласай дегандай Бачанага
каради.

— Биз, Георгий ота, бир-биримизни яхши кўрамиз,
бу ерга никоҳ ўқитиш учун келувдик. Кашиш йўқ экан,
ҳайронман, энди ким никоҳдан ўтқазиб қўяди бизни? —
жавоб берди Бачана кулиб.

— Кашишнинг нима кераги бор? Агар ростдан ҳам
бир-бирларингизни севсангиз, ўзим никоҳлаб қўявера-
ман, — деди Георгий ота ўрнидан туриб. — Кани, ёнма-
ён туринглар-чи! Исминг нима?

— Бачана.

— Сеникини биламан — Мария.

Георгий ота чап қўлини юқорига кўтариб, ўнг қўлига
вино куйилган стаканин олди.

— Болаларим Мария билан Бачана! Илоҳим, тонгти
шабнам умр йўлларингизга тўшалган беғубор пояндоз,
кўқдаги офтоб — бошларингизга гултоҳ, мана бу кўхна

черков билан она-Ер — муҳаббатингизга безавол гувоҳ бўлсин. Мен, Георгий Тушмалишвили, бақавли олло таоло Нуҳ пайғамбарни сийлагандай, сизларга оқ фотиҳа берман. Ўзларингдан кўпайинглар! Фарзандларингиз юртилизни шуҳратига шуҳрат қўшин! Муҳаббат бир умрлик йўлдошингиз бўлсин! Ҳамиша ёри вафодор, аччиқ-чучук кунларда бир-бирларингизга мададкор бўлинглар! Омин!... Мени тўйга айтиш ҳам эсларингдан чиқмасин!

Георгий ота стакани охиригача бўшатди-да, оғзини енгига артиб, Мария билан Бачананинг ёнига келди ва уларни навбатма-навбат чўлпиллатиб ўпди.

— Қани, энди бирорта кашиш Георгий Тушмалишвилидан яхшироқ никоҳ ўқийман деб мақтаниб кўрсингчи! — деди у хахолаб ва кўкрагига бир уриб қўйди.

— Раҳмат сизга, Георгий ота! — чолга миннатдорлик билдириди Бачана. Мария эса бошини қуий этганча индамай турарди.

— Болаларингиз бири биридан чиройли бўлади! Кўпайтираверинглар! — Георгий ота сумкасини кўлига олди.

— Кетяпсизми? — деди афсусланиб Бачана.

— Бормасам бўлмайди, молларим колхоз экинига кириб кетса, коровулдан балога қоламан!. Xайр, болаларим! Яна йўлинглар тушса, мени қидириб топинглар, мен шу атрофда бўламан.

— Хайр, Георгий ота! Омон бўлинг. Кимки — хоҳ эркак, хоҳ аёл — мана шу кимсасиз жойда сизга ҳамдарду ҳамнафас бўлса — ниятига етсин! — Бачана билан Георгий ота қаттиқ қўл қисишиб хайрлашишди. Бир неча қадам юргач, чол бирдан орқасига қайрилиб, ўпкалагандай қичкирди:

— Сен-чи, Мария, мендан хафа бўлдингми? Ё нижохни ёмон ўқидимми?

Мария турган жойидан ўқдай отилиб, Георгий отанинг ёнига чопиб борди-да, унинг бўйнига осилиб, соқол босган юзидан ўпа кетди. Кейин худди шундай шитоб билан бурилиб, черковга қараб югурди.

Бачана Георгий отанинг орқасидан бир оз қараб турди-да, Мариянинг изидан борди.

Мария стол ёнида тиз чўккан эди. Биби Марям сурати қаршисида учта шам ёниб турарди.

Бачана аёлнинг пичирлашига анча вақт кулоқ солиб турди. Сўзларини эшитмаса ҳам Мариянинг тиловат қилаётганини тушунди. Кейин тижимланган уч сўмлик ёнига

астагина ўн сўм ташлади-да, оёқ учида юриб черковдан чикиб кетди.

17

Бачана купега кирганида у ерда икки йўловчи ўти-
рар ва нима ҳақдадир қизрин баҳслашишарди. Улардан
бири кишлоқдан эканлиги яққол кўриниб турарди, ик-
кинчиси, ёшрони эса шаҳарлик йигит эди. Бачана улар
билин саломлашди, сумкасини юхонага жойлади-да, га-
зета ўқишига тутинди. Унинг кўзи газетада бўлса ҳам
кулогига буларнинг суҳбати эшишилиб турарди.

Кишлоқлик киши овозини кўтариб гапиравди:

— Йўқ, ҳурматли Роланд, бизга милтикли киши би-
лан йиглаб турган она керак эмас! Бизга шундоқ ҳайкал
ясаб берингки, ҳар қандай топшабир одам кўрганда ҳам
юраги эриб кетсин!

— Унақа бўлса, Леонардо да Винчи ёки Микеланже-
лони қидиринг, ҳурматли Хута! — жавоб қайтарди йигит.

— Марнеулидаги «Бўлажак қаҳрамонлар» ҳайкали-
ни ясаган киши ҳам Микеланжело эмас! Аммо қанақанги
ҳайкал ясаб кўйилти! Қилич кўтарган икки нафар яла-
нроч болакайнни кўрганда, ишонинг, кўзимдан ёши чиқиб
кетди! Сиз ҳам шунга ўҳшаган бирор нарса ясаб беринг,
мана бизнинг Леонардо да Винчимиз деб бошимизга кўта-
райлик!

— Ҳайронман... Эскизимни кўриб, ўзингиз маъқул-
лаган эдингиз-ку, ё нотўрими? — деди хафа бўлиб
йигит.

— Тўғри, маъқуллаганман, лекин сиз ўшанда уни
қайта ишлашга ваъда бергансиз, шунинг учун маъқулла-
ганман. Акс ҳолда, сизга ҳақ тўламаган бўлардик... Ваъ-
да бергандан кейин устидан чиқиш керак!.. Милтиқ би-
лан кўз ёшларининг бизга кераги йўқ!..

— Куриган дараҳтларга осилган қўнғироқлар керак
эмас! Арслонга миниб турган яланроч ўспирин керак
эмас! Яраланган бургут керак эмас! Этиги билан илон-
нинг бошини эзғилаётган солдат керак эмас! Нима керак
сизга ўзи? — Роланд кўлларини икки томонга ёзди. —
Ватан уруши ва ҳалок бўлган жангчилар мавзуини яна
қандай тасвирлаш мумкин?!

— Уруши пайтида неччи ёшда эдинг? — сўради Хута.

— У пайтда мен умуман йўқ эдим! — жавоб берди
Роланд.

- Ҳа, баракалла. Мана шуни тасвирла!
- Нимани? — Роланд тушунмади.
- Уруш деган нарсани билмаслигингни-да!
- Ҳазиллашяпизми?
- Ҳазили йўқ... Яқинда кенжака неварам Хута фронтда кийиб юрган каскамни тоғиб олиб... биласанми нима қипти... ичига сийилти, ярамас! Қулорини узуб олай дедим, кейин қилмишмидан ўзим уялдим... Кечаси билан ухлаёлмай чикдим!..

— Кечирасизу ер юзида бунақа ҳайкал йўқ... Умуман, бирорта ҳайкалтарош келиб, сизга маккажўхори экишини ўргатганми? Бўлганми шунақа ҳодиса?

— Бунақа ҳодиса бўлган эмас, лекин маккажўхорига ақли етадиган ҳайкалтарош бўлса, нима учун ундан ўрганмаслигимиз керак! Нима дедингиз, биродар? — Хута бирдан Бачанага мурожаат қилиб қолди.

Бачана газетани бир четта кўйди.

— Узр, нима гаплигига тушунмаяпман, — Бачана ёлрон гапирди. Баҳслашаётган томонларнинг ҳеч қайсиси орқага чекинмаслигини у тушуниб турарди, шунинг учун аралашгиси келмади.

— Гап шундаки... — Роланд сўзга киришиб кетди, — мен булардан буюртма олган эдим... Яъни, колхоздан. Сакициаодаги колхоздан... Бу киши хурматли Хута Шелия — колхоз раиси... Улуф Ватан урушига бағишланган мемориал яратишими керак эди... Иш бошланиб, олинган пул сарф қилиб бўлинган пайтда янги вариантни талаб қилишпти! Бу қанақаси, ахир?! Булар ажраттан маблағга ундан ортигини куриб бўлмайди! Марҳамат, пул беришсин — мен уларга Эйфель минорасини куриб берайин! Ҳаммаси пулга боғлиқ! Леонардо да Винчи ҳам азбаройи шу пулни деб, дунёдаги энг палид одам Чеваре Борджиа билан ҳамкорлик қилган. Биласизларми, у одам туқкан онасини ҳам, синглисини ҳам...

— Бўлди! Бас қил! — Хута олдидағи столчага ёпишиди.

- Нима гап? — сўради Роланд ҳайрон бўлиб.
- Бунақа сўзларни оғзингта олма! — деди Шелия ўзини аранг босиб.
- Қанақа сўзларни?
- Шунака сўзларни! Ватан уруши ҳақида гап кетганда нопок нарсалар тўғрисида гапириш у ёқда турсин, ҳатто ўйлаш ҳам гуноҳ!
- Нима дедим, ахир? — Роланд қизариб кетди.

— Айттолмайман, сен ҳам гапирма! — Хута сигарета тутатди.

— Кечириңг! — Роланд ўрнидан туриб, купедан чиқиб кетди.

— Хурматли Хута, — мурожаат қилди Бачана раисга, — ростдан ҳам мемориалга кам маблағ ажратилган бўлса, у бечора ҳам нима қилсин?

— Ислом-фамилиянгиз нима, биродар?

— Бачана Рамишвили.

— Гап пулдами, ҳурматли Бачана? Биз ундан баҳай-бат иншоотни талаб қилаёттанимиз йўқ... Майли, кичкина бўлса ҳам, яхши мемориал бўлсин, деялмиз, тиллани рангига қараб эмас, тозалигига қараб баҳолашади!

— Балки уддасидан чиқолмаётгандир? Бошқа одамга буюра қолинг! — маслаҳат берди Бачана.

— Шунака дeng! Халқка нима деб жавоб бераман! Пул сарфлаб қўйилган-ку!.. Ўзини қишлоққа олиб кетяпман, қани нима хунар кўрсатаркин! Бари бир айтган нарсамизни куриб беришга мажбур қиласман! Йўқ, дейдиган бўлса, чойзорга юбориб, бурнини ерга ишқаб, эшакдай ишлатаман! Олган пулини қайтармагунча қўймайман! Хе, бунақаларни кўпини кўрганман. Ҳатто Тараси Дарапелиянинг ўғлини ҳам попугини пасайтириб қўйганман у ёғини сўрасангиз... Эҳ-хе, қанака бола эди-ю, ерга урсанг, осмонга сагчирди!.. — Хута Шелия ўша воқеани эслаб кулимсираб қўйди ва Бачанага сигарета тутди. Бачана сигаретани олди-ю, аммо чекмади.

— Сизга қанака мемориал керак ўзи? — сўради у.

— Шундок бўлиши керакки, ҳайкалнинг ёнидан ўтган одам, бу нима деб сўрамасин, ўз-ўзидан, беихтиёр тўхтаб, ўйга толсин. Бизга мана шунака мемориал керак!

— Ҳа, ҳақиқатан ҳам оғир вазифа! — деди Бачана кулиби.

— Тўғри, оғир. Лекин осонини ҳам кўрганмиз! Яқинда чорвачилик фермаси қурдик. Бир рассомни чакириб, бинонинг ичини безаб беришни илтимос қилдим. Нима қипти, дeng? Бутун деворга чўчка, сигир, кўй, эчкиларни расмини солиб ташлалти. «Нима ўзи бу?» — десам: «Уй ҳайвонларини танимайдиган колхоз раисини энди кўришим!» — дейди. «Хо, баччагар, бино ичидаги ҳайвонлар етмагандай, тагин расмини ҳам деворга чизасанми?!» — деб роса сўқдим. «Нимани чизай бўлмаса?» — деб сўраган эди: «Олдин чизганларингни ўчирасан, — дедим, — у ёғини кейин гаплашамиз!»

— Хўш, кейин нима бўлди?

— Нима бўларди... Кип-яланғоч бир бола билан қизалоқнинг суратини чизишни буюрдим. Уларнинг қўлида биттадан стакан. Ям-яшил ўтлок. Турфа хил гуллар. Яйловда бир сигир ўтлаб юрипти. Болакайлар стаканларини чўзганча сигирдан сут сўрашяпти. Шу, холос.

— Сигир нима деб жавоб беради? — сўради кулиб Бачана.

— Аввал менга ўт опкелинглар, кейин сут бераман, дейди сигир! — Хута ҳам кулиб жавоб қайтарди. — Лекин расм зўр чиқди. Биласизми, баъзан атайлаб шу расмни томоша қилгани бораман. Кўлингдан келар эканку, хумпар! Нима қиласан, Леонардо да Винчини араплаштириб! Майли, кўнглинг буюрганидай қилиб чиз, аммо-лекин, мен хоҳлаган нарсани тасвирлаб бер. Ё гапим нотўғрими, ҳурматли Бачана?

— Эҳтимол, тўғридир... Лекин рассомнинг ҳам ўз мулоҳазалари бўлиши мумкин... Санъат — мураккаб нарса...

— Мен ҳам шуни айтяпман-да! Санъат ҳакида гапиряпман... Сигирнинг суратини солишдан осон нарса борми! Буни менга иккинчи синфдалигимдаёқ, Антон Гугунава ўргаттан. Расм ўқитувчимиз... ўзи сигирни суратини чизганда оғзимиз очилиб коларди, чунки ростакам сигирга ўхшатворарди, бориб соғиб олгинг келарди! Энди манови... Роланд бўлса... Милтиқ кўтарган киши дегани деган! Агар менга милтиқ кўтарган киши керак бўлса, тирик бир одамни турғизиб кўйиб, кўлига ҳакиқий милтиқ ушлатиб кўя қолардим! Киплокда бекорчилар оз дейсизми! — Хута сигарета буруқсатди, Бачана ҳам чека бошлади.

Йўлакда туриш жонига тегдими ёки хафагарчилиги тарқалдими, Роланд купега қайтиб кирди-да, индамай жойига ўтирди.

— Ха, нима гап, ўғлим, хафа бўлдингми? Ёмон гап гапирганим йўқ-кў! — Хута қабарган кафти билан Роланднинг бошини силади, кейин Бачанага қараб, давом этди: — Ҳозирги ёшлар тайёрига ўрганганд! Ўғлим мактабни битириб, иккита боласи бор аёлга уйланди! Ҳатто шу ишни ҳам ўзи қилгиси келмади! Дарвоқе, болалар нечта, ҳурматли Бачана?

— Уйланмаганман.

— Э-э-э, яхши бўлмапти, ҳурматли Бачана!

— Сизда-чи?

— Битта, ҳалиги айтганим... Лекин мени айбим йўқ. Хотиним раҳматлик эрта кетди. Фронтдан қайтсан, оламдан ўтган экан... Ўғлим аслида ёмон бола эмас, лекин шу масалада гапимиз сира тўғри келмайди. «Шу иккита бола сенини, аммо пуштикамарингдан бўлган эмас улар, ўзинг ҳам лоақал битта фарзанд кўришинг керак. Ҳайвон ҳам сендан дуруст! — дедим бир куни. — Ана, эчкимиз учта бола туди!» Шунака десам, нима деб жавоб берди дент: «Эчкини ташвиши йўқ: факат ўт ейди, кийим-кечак керак эмас унга — болаларини ҳам тайёр пўстинда туғади. Мен болаларимни қанақа қилиб бокаман, битта жинси қўлда икки юз сўмдан ортиқ бўлса!» — дейди.

— Тўғри айтипти! — суҳбатга аралашиб Роланд.

— Енини олишини қаранг! Ўзингни нечта боланг бор? — Хута Роландга ўгирилди.

— Ёшим ўттизда, ҳурматли Хута, учта болам бор, хотиним тўртингчисини кутяпти! — жавоб берди Роланд викор билан ва деразага қараб олди.

— Яша! — Хута қарс эткизиб, искала кафтини уриштирди. — Мана бу бошқа гап! Қахрамон ота экансан! Сени сал хафа қилиб қўйдим, кечир!

— Ҳечқиси йўқ... — Роланд кўл силтади.

— Узр, кечир мени, ўғлим! — такрорлади Хута.

— Э, қўйсангиз-чи... — деди Роланд хижолат бўлиб ва мавзуни ўзгартириш мақсадида Бачанага мурожаат қилди: — Қаёққа кетяпсиз, ҳурматли Бачана?

— Сухумига, командировкага...

— Омадингиз бор экан... Мазза қилиб денгизда чўмиласиз...

Бачана жилмайиб, бош иргаб қўйди.

— Бизни ишимииз нима бўлади энди, азизим Роланд? — яна эски гапни бошлади Хута.

— Қайси иш?

— Ёдгорлик-да.

— Ҳал қилдим, ҳурматли Хута, ҳал қилдим! Факат сиз ўйлагандай эмас, ўзим ўйлагандай ҳал қилдим! — деди Роланд зарда билан ва яна деразага қараб олди.

— Қанақа экан у? — Хута ҳушёр тортди.

— Мана бундок! Солдат! Бошида каска, кўлида милитик! Унга ёшгина жувон — она ёпишиб олган! У яланг оёқ! Онанинг атрофида кўркувдан кўзлари жавдираган тўрт нафар норасида, яланроч бола! Ёдгорлик мана шундай бўлади! — кип-кизарив кетган Роланд, худди ёқалашишга ҳозирланган одамдай, муштумини столчага қўйди.

— Мен сенга нима дедим! — севиниб кетган Хута ўрнидан сапчиб туриб, Роланднинг пешонасидан ўпди. — Айтдим-ку сизга, хурматли Бачана! Ёшларимиз дангаса бўлиб кетишган! Тайёрига югуришади! Агар сал миаси-ни ишлатса борми, тогни афдаради булар! Ишонгандир-сиз энди?!

Бачанани таҳририятнинг иши билан командировка-дан шошилинч чақиртириб олишди.

Меҳмонхонага Марказий Комитет инструктори кўнфи-роқ килди:

— Секретарнинг кўрсатмаси шу: эртага эрталаб соат ўнда унинг ҳузурига келишингиз керак!

— Нима масалада? — сўради Бачана, лекин трубка-дан қиска гудок эшилди.

Марказком секретари билан сұхбат жуда қисқа бўлди. Тўғриси, буни сұхбат дейиш ҳам қийин — секретарь гапириди, Бачана жим кулоқ солиб ўтириди. Нима ҳам дея оларди? Ниҳоятда хунук воқеа содир бўлган эди: куппа-кундузи унинг ходими таҳририят биносида пора олиб, кўлга тушган!

Кундузи соат иккига Бачана шошилинч партия мажлисини чақиртириди. Ҳайъат аъзолари ва таҳририят ходимларидан ташқари, мажлисда Марказком инструктори билан Ички ишлар министрлигининг ҳалиги жиноятни фош этган ходими иштирок этилди.

Мажлисни партком секретари очди:

— Масалани муҳокама килишга киришишдан олдин, мен ўртоқ Шалва Хелаядан бўлган воқеани батафсилрок гапириб беришини илтимос қиласман.

Хелая бир йўталиб, қора галстугини тўғрилади, сўнг гап бошлади:

— Бундан икки ой муқаддам бўлимимизга таҳририятнинг ходими Шота Цуладзе гражданин Калояндан пул таъма килаёттанилиги тўғрисида сигнал тушди. Бу сигналдан сал олдинрок Калоян устидан таҳририятта хат тушган экан...

— Ўртоқ Хелая, сигнал тушганига икки ой бўлти-ю, бу хақда менга энди гапирасизми? — деди Бачана жаҳли чиқиб.

Хелая бир оз чайналиб турди-ю, кейин давом этди:

— Биласизми, хурматли Бачана, биз сигналнинг қанчалик тўғри-нотўғрилигини текшириб кўришимиз керак эди, шунинг учун ҳам сизга индамадик, подадан олдин

чанг чиқармайлик, таҳририят жамоасини, қолаверса, шубҳа остига тушган одамни бекорга безовта қилмайлик, дедик.

— Ҳозир ўша «шубҳа остига тушган одам» камоқда ўтирипти, таҳририят бадном бўлди. Бу сизнингча яхшими? — сўради Бачана.

— Ҳм... Шунака бўпкоди... Лекин фактдан кўз юмиб бўлмайди: Цуладзе жиноят устида кўлга тушди...

— Ўртоқ Хелая, сиз нимадан кўпроқ манфаатдорсиз, порахўрликнинг олдини олишданми ёки айборни турмага тикишданми? — сўради Бачана ўзини аранг босиб.

— Ўртоқ муҳаррир, мен сизни жудаям ҳурмат қиламан, лекин нима сабабдан порахўр ходиминингизни ҳимоя қилаёттанингизга тушунолмаяпман? — деди Хелая.

— Мендан бошқа ким уни ҳимоя қиласи? — таажжубланди Бачана.

— Бегуноҳларни ҳимоя қилиш керак!

— Цуладзе қанчалик айбор бўлмасин, сиз нотўри иш туттансиз!

— Ўртоқлар, назаримда, сизлар мени ахборот берип учун таклиф қилгансизлар. Агар Цуладзенинг ўрнига партиядан мени ўчириш ниятларингиз бўлса, тўғрисини айтиб қўя қолинглар! — деди Хелая хафа бўлиб.

— Кечиринг, мен сал қизишиб кетдим...

Хелая папкасини очиб, ундан бир варақ қоюз олди.

— Мана, таҳририятта, сизнинг номингизга келган имзосиз хат, Бачана Ақакиевич.

— Сизнинг кўлинингизга қанака қилиб тушиб қолди?

— Цуладзенинг ёнидан чиқди. Порани олиб бўлгандан кейин у бу хатни Калояннинг кўзи олдида йиртиб ташлаши керак экан.

— Бу ёкка беринг-чи!

Бачана кўлини чўзди.

— Марҳамат! — Хелая хатни узатди.

— Овоз чиқариб ўқинг, илтимос, — деди ҳайъат аъзоларидан бири.

Бачана хатта кўз ташлади-ю, уни дарров таниди, чунки хатнинг тепасида ўзининг ёзуви ва имзоси бор эди. Мактуб қисқа бўлиб, катта-катта босма ҳарфлар билан ёзилган эди. Қаттиқ асабийлашганидан Бачана хатни ўзи ўқиёлмаслигини тушуниб, уни партком секретарига узатди:

— Ўқи!

«Хурматли муҳаррир! — деб ёзилган эди мактубда.

— Урбнели кўчасида бемаза ишлар содир бўляпти. 571-йда яшовчи Гойоз Константинович Калоян (магазин мудири) ва ўша уйда турувчи унинг ўйнаши Ксения Гавриловна Вартагова (ўша магазин кассири) Калояннинг хотини Лили Герасимовна Аманатидзени ўлдириши мақсадида унинг овқатига турли пайтларда, турли миқдорда, турли-туман заҳарли моддаларни кўшиб беришмокда, ҳозирги пайтда аёл шўрлик заҳарланиб, касалхонада ётиби. Хурматли мухаррир! Қачонгача беҳаё терористлар она-Еримизни таҳқирлашади?! Қачонгача бу қабиҳ иш ёниғлигича қолади?! Шопилиш керак! Ўтирик қаламингиз билан бу ахлоқсиз қотилларни фош килиб ташлашингизни сўрайман. Хурмат ила — Гуманист».

— Хатда мухаррирнинг резолюцияси борми? — сўради ҳайъатнинг ҳалиги аъзоси.

Секретарь ўқиди:

«Ўрт. Ш. Цуладзе. Хатни Ички ишлар министрлиги га жўнатишингизни сўрайман. Б. Рамишвили».

Орага жимлик чўқди. Бачана секретардан хатни олиб, Хелаяга қайтариб берди.

— Цуладзе хатни Министрликка жўнатмаган! — деди Хелая таъкидлаб.

Бачана индамади. У ҳаммасини тушунган, воқеанинг бундан кейинги ривожини ҳам кўз олдига келтириб бўлган эди. Хелая эса гапида давом этарди:

— Шота Цуладзе хатни Министрликка жўнатмаган. Ўзи Калояннинг уйига бориб, уни хатнинг мазмунни билан таништирган. Калоян, табиийки, ҳаммасини қатъян рад этган. Вартагава ҳам хатдаги фактларни бўйнига олмаган. Шунда Цуладзе, таҳририят бу ишни шундок колдиролмайди, дегану чиқиб кетган. Калоян шарманда гарчиликдан кутулиш учун Цуладзега беш юз сўм таклиф этган, хатни йўқ қилиш шарти билан, албатта. Цуладзе кўнмаган. Калоян яна шунча ваъда қилган. Цуладзе эса икки минг сўм сўраган. Шунча пул, афтидан, Калоянга оғирлик қилган бўлса керак, у бизга мурожаат этди. Хатида, таҳририят ходими Цуладзе пул ундириши мақсадида мен билан ходимимга тужмат қиляпти, деб ёзган... Дарҳол оператив группа ажратилди, Цуладзега бериш учун Калоянга икки минг сўм пул тутқазилди. Пуллар, албатта, ҳалигидака эди... Цуладзе эса кузатув остига олинди.

Хелая папкасидан яна бир қороз чиқазиб, давом этди:

— 17 сентябрь кундузи соат 3 да «Пахлавон» универ-

маги жойлашган бинонинг 2-йўлагида Калоян билан Цуладзе учрашиди. Калояннинг айтишича, Цуладзе пулни олмаган. Мухаррир, ишни текшириб, газетада материал эълон қилинглар, деб талаб қиляпти, деган.

— Кечирасиз, хурматли Шалва, Калояннинг сўзлари ҳақиқатдан йироқ эканлигини билармидингиз? — сўради таҳририятнинг масъул котиби.

— Йўқ, у пайтда мухаррир резолюция кўйган хат қўлимиизга тушмаган эди.

— Демак, шу пайтгача мухаррирнинг ўзи ҳам шубҳа остида бўлган?

— Йўқ, мутлако ундаи эмас. Ахир Цуладзе, ишни текшириб кўришни айнан мухаррир талаб қиляпти, деган-ку.

— Сизнингча, Цуладзе нима учун бундай йўл тутдийкин?

— Нархини ошириш учун.

Масъул котиб жим бўлиб қолди. Хелая давом этди:

— Орадан ўн кун ўтгач, экспериментни яна қайтардик. Бу гал Тошбака кўли яқинида, этнографик музей биноларидан бирида, очиқ жойда учрашув тайин қилинди. Цуладзе яна пулни олмаган, тагин ўша баҳонани қилган... Лекин, хатни Ички ишлар министрлигига жўнатмасликка мухаррирни кўндиришга уриниб кўраман, деб Калоянга вайда берган. У ёғига Калояннинг ўзи югуриши керак бўлган, албатта... Йигирма еттинчи октябрда, мухаррирнинг командировкада эканлигидан фойдаланиб, Цулдазе дадилроқ ҳаракат қиласди, деган мўлжал билан экспериментни такрорладик. Тахминимиз тўғри чиқди. Эрталаб соат ўнда, таҳририят биносида Цуладзе Калояндан пулни олди!

— Исботи борми? — сўради Марказком инструктори.

— Бор. Цуладзедан пул қайтариб олинди. У айбига икрор бўлди. Лекин кеча аввал берган кўрсатмасидан тониб, пулни қарзга олганман, деб туриб олди. — Хелая папкасини ёпди.

Бачана бу гаплардан ҳангуд манг бўлиб, миқ этмай ўтиради.

— Хурматли Шалва, — деди у ниҳоят тилга кириб, — гапингизга қараганда, Цуладзе пулни олишдан икки марта бош тортиб, фақат Калоян билан учинчи марта учрашгандагина олган. Айтинг-чи, ўша экспериментни уч марта такрорлашнинг нима зарурати бор эди? Балки, у эс-хушини йигиб олгандир, хатосини тушуниб,

жиноягта кўл уришдан воз кечгандир? Бу томонини ўйла-
мадингизми?

— Сиз бизнинг ишимиизни билмайсиз, шунинг учун
бу масалага нукул олижаноб туйгулар билан ёндошап-
сиз. Лекин иш сиз ўйлаганчалик эмас. Агар Цуладзе
аввалбошданоқ Калоян билан савдолашмагандা эди, эҳти-
мол, биз унинг вижданли одам эканлигига ишонган бўлар-
дик. Лекин у кўпроқ пул олиш мақсадида ишни атайлаб
орқага судраган!

— Ахир Калоян биринчи учрашувдаёқ айтган пули-
ни олиб келган-ку? Нима учун Цуладзе олмаган?

Хелая ўтирган жойида бир кимирлаб қўйди.

— Ҳар холда, Цуладзе кўпроқ пул олмоқчи бўлган.
Шунинг учун ҳам уч марта синааб кўрдик.

— Синаш деганда сиз нимани тушунасиз — билмади-
му, лекин бу — йўлдан уриш, менимча.

— Бизнинг мақсадимиз жиноятчиликка карши қура-
шишдан иборат! — деди қатъий Хелая.

— Мен мақсадингиз йўлдан уриш эмас, фоп қилиш,
деб ўйлардим! — жавоб берди Бачана. — Агар ўз вақ-
тида шуни менга маълум қилганингизда, мен Цуладзени
ишдан ҳайдардим, жиноятнинг ҳам олди олинган бўлар
эди.

— Хурматли Бачана, порахўрларнинг бошини силаб
ўтиришга вақтимиз ҳам, имкониятимиз ҳам йўқ!

— Калоян-чи?

— Калояннинг иши билан бошқа группа шунулла-
непти... Агар имзосиз хатдаги фактлар тасдиқланса,
унинг ҳоли нима бўлишини биласиз...

— Ахборотингиз учун ташаккур, хурматли Шалва! —
деди Бачана ўрнидан туриб. Хелая ҳамма билан хайрла-
шиб, кабинетдан тез чиқиб кетди.

— Хўш, нима дейсизлар, ўртоқлар? — партком сек-
ретари ўтирганларга мурожаат қилди.

— Мумкинми? — мухаррир ўринбосари кўлини кўтар-
ди.

— Марҳамат!

Ўринбосар ўрнидан туриб, олдидағи қоғозларни тит-
килади. Афтидан, сўзга чиқишига олдиндан тайёрланиб
юрганга ўхшайди, лекин бари бир қаттиқ ҳаяжонда эди.

— Мажлисимизда Марказий Комитет вакили ишти-
рок этяпти, бинобарин, коммунист сифатида ҳамма нар-
сани очиқ-ойдин гапиришга мажбурман. Бугун биз Цу-
ладзени партия сафидан ўчирамиз, албатта, лекин унинг

мухарриримиздай оғайниси ва кучли ҳомийси бўлмаганда, бу ишни анча илгариrok қалган бўлур эдик... Цуладзе совет журналисти деган мұқаддас номга доғ туширди! Бутун таҳририятимиз жамоатчилик кўзи олдида шарманда бўлди! Шунинг учун яна тақрорлайман: юз берган воқеа учун бутун масъулият ўртоқ Рамишвили зиммасига тушади. Рамишвили оғайниси Цуладзени таҳририятта ўзи ишга опкелди, гарчи ҳеч қандай хизматлари бўлмаса ҳам, охирги кунга қадар уни ҳимоя қилиб келди, агар сезган бўлсаларингиз, бугун ҳам унинг ёнини олмоқчи бўляпти... Фақат муҳаррирнинг мана шунака «тарбиявий» фаолияти туфайлигина биз ҳозир мум тишлаб ўтирибмиз... Хўш, Цуладзе ким ўзи?! Ёмон ўртоқ, — лекин мен унинг ўртоклари сафида бўлмаганман, — ёмон фарзанд, ёмон ака, ёмон ота, лаёқатсиз адабиётчи, қолаверса, энг муҳими, пораҳўр! Мана сизга Цуладзенинг ҳақиқий қиёфаси! Мен унинг таҳририятта ишга келишига ҳаммавакт карши бўлганман, борди-ю, мен муҳаррир бўлганимда у бу ерга қадамини ҳам босмас эди... Цуладзенинг пораҳўрлиги ҳақида ўз вақтида Марказий Комитетта ҳам, Ички ишлар министрлигига ҳам хабар қилганман. Бинобарин, ҳар қандай жавобгарликни бўйнимдан соқит қилиб, масъулиятни батамом ўртоқ Рамишвили зиммасига юклашни талаб этаман.

Ўринбосар чўнтағидан опшоқ рўмолчасини чиқазиб, терлаб кетган бўйни ва пешонасини артди, кейин таҳи бузилмаслиги учун, бармоқ учлари билан шимининг почаларини авайлаб кўтариб, жойига ўтиреди.

Ўринбосар гапирав экан, Бачананинг кўз олдидан студентлик йиллари ўтди. У ўзи, ҳозирги ўринбосари ва Цуладзенинг бир тўғаракка қатнаб юрган пайтларини, университет клубидаги йиғилишларни, «Фан» ресторанинг деб аталмиш студентлар ошхонасида сўнгти бурда нонни бўлишиб еганларини, Уздо ва Шиомгвимега¹ экскурсияга боришганини, учовлари бир кизни яхши кўриб юрган онларини эслади... Шуларни эслади-ю, бирдан ўпкаси тўлиб, йиғлагиси, йиғлаганда ҳам буларни ёшлигидан биладиганларнинг ҳаммаси эшитадиган қилиб, ўкириб-ўкириб йиғлагиси келди...

- Яна ким гапиради? — сўради партком секретари.
- Ўртоқ Гивига саволим бор? — деди адабий ходим.

¹ Уздо, Шиомгвиме — Тбилиси яқинидаги қадимий ибодатхоналар.

- Қанақа савол? — ажабланди ўринбосар.
- Ҳозиргина Цуладзенинг порахўрлигини билардим, дединг. Неччи йилдан бери билардинг буни?
- Беш-олти йилдан бери, — жавоб берди ўринбосар ўйлаб ўтирамай.
- Шунақа экан, нега ўтган йили унга партияга кириш учун тавсиянома ёзиб бердинг?
- Ўринбосарнинг ранги окариб кетди, қуруқшаган лабарини ялаб, гудранди:
- Буни масалага алоқаси йўқ... Биринчидан, кимга қачон тавсиянома берганимни эслаёлмайман. Иккинчидан, партияга киришга ва чет элга боришга тавсияномалар одатда расмият юзасидангина берилади...
- Гиви Давидович, жиддий гапиряпсизми ёки ҳазиллашяпсизми? — сўради Марказком инструктори ҳайрон бўлиб.
- Нима, партияга кимларни тавсия қилганингизни ўзингиз эслай оласизми? — ўз навбатида савол ташлади унга ўринбосар.
- Албатта! Бўлмасам-чи! — инструктор кўлларини икки томонга ёзди.
- Менда савол бор, — деди партком секретари. — Айтайлик, Цуладзега қачон тавсиянома берганингни эслолмайсан. Лекин нима учун, унинг порахўр ва муттаҳамлигини била туриб, бир ой муқаддам у билан бирга командировкага бординг.
- Мухаррирнинг топшириғини рад этолмайман-ку!
- Мухаррирни аралаштирма! У пайтда мухаррир отпускада эди! Ўзингта ҳам, Цуладзега ҳам командировка қорозини ўзинг ёзгансан!
- Тўғри, бирга борганман, ножӯя хатти-ҳаракат қилишига йўл қўймаслик учун бирга борганман! — Ўзини оқлашга уринди ўринбосар.
- Адабий ходим хаҳолаб кулиб юборди. Секретарь қалами билан столни тақиллатди.
- Яна битта савол, — сўз олди ҳайъат аъзоси. — Гиви Давидович, Цуладзенинг ножӯя хатти-ҳаракатлари тўғрисида ўз вақтида Марказкомга ва Ички ишлар министрлигига хабар қилганман, дедингиз. Бу ташкилотлар сизнинг сигналингизга нима учун эътибор бермаганингни қандай тушуниш мумкин?
- У пайтда эски раҳбарлар эди!. Уларнинг кўпчилиги ҳозир олдинги лавозимларида ишлашмайди, айримлари эса оламдан ўтиб кетган.

- Нега янги раҳбарларга айтмадингиз?
- Бунақа саволни нима кераги бор? — деди ўринбосар зарда билан.
- Шунинг учун керакки, азизим, янги раҳбарлар ҳам шу ишлардан хабардор бўла туриб, эътибор беришмаган бўлса, бизнинг гуноҳимиз маълум даражада енгиллашади. Мана шунинг учун керак! — жавоб берди ҳайъат аъзоси.

— Менинг ҳеч қандай айбим йўқ ва бирорнинг ҳимоясига муҳтож ҳам эмасман! — чўрт кесди ўринбосар.

Музокара давом этарди. Ҳамма юз берган воқеадан каттиқ таассуф билдирав ва Цуладзени партиядан ўчиришни яқдиллик билан талаб киларди.

Навбат Бачанага келди. У ўрнидан туриб, ниҳоятда хотиржам, лекин титроқ овозда сўз бошлиди:

— Дўстларим, бу ерда айтилган гапларнинг деярли ҳаммаси — ҳақ гаплар. Шота Цуладзэ — менинг дўстим, болалигимиздан бери дўстмиз у билан. Университетда бирга ўқиганмиз, Ваке ва Верэда бирга сайр қилганимиз... У ҳаммавақт ҳақиқий ўртоқ, фарзандларига меҳрибон ота ва падару волидасининг баодоб ўғли бўлган... Мен уни дўстим бўлгани учун эмас, зукко инсон ва ниҳоятда талантли журналист бўлгани учун таҳририятга таклиф қилганман... Лекин унга таъсир кўрсатишга, унинг хатти-харакатини кузатиб, кўз-кулоқ бўлиб туришга менда тажриба ҳам, қобилият ҳам, обру-эътибор ҳам етишмаганга ўхшайди... Очигини айтсам, Цуладзенинг қилган ишини мен унинг табиатига зид нарса деб биламан. Жавобгарликдан қочмоқчи эмасман. Ўринбосаримнинг фикрига қўшиламан — бутун масъулият менинг зиммамга тушиши керак, мен бунга тайёрман...

Бачана аста жойига ўтириди-ю, сув сўради...

... Оғриқ ўнг елкадан бошлиланди. Кейин аста-секин кўкракка сурилиб, чап сийнанинг аллақайси бир тубига жойлашиб олди. Сал ўтмай, кимнингдир қабарган, дагал бармоқлари кўкрак қафасини ёриб кириб, юракка чангл урди-ю, уни худди бир бош узумни эзғилагандай аёвсиз эзғилай бошлиди. Эзғилаганда ҳам шошмасдан, ҳафсала билан эзғилай бошлиди: бир-икки, икки-уч, учтўрт... Ниҳоят, обдон мижиқланган юракда бир катра ҳам қон қолмагач, яна ўша кўллар уни бамайлихотир улоқтириб ташлади...

Ўша куни ҳазрат Иорамнинг олдига бир одам келди. Уларнинг сухбати қисқа, ноаниқ ва даҳшатли бўлди.

— Ҳазрат, — деди ҳалиги одам салом-алиқдан сўнг, — ўша кеча ҳаётингизни сақлаб қолган дўстларингиз, агар уларнинг исм-шарифларини унутсангиз, сиздан бағоят миннатдор бўлишади!

Нотаниш киши Бачанага орқа ўтириб ўтирганидан башараси кўринмасди. Аммо ҳазрат Иорамнинг чехраси га қараб, келган одамнинг жиноятчи эканлигини Бачана дарров фахмлади.

— Хочни ҳам унутишим керакми? — сўради ҳазрат Иорам.

— Адресни ҳам!

— Лекин адресни «Тез ёрдам» билади, — деди ранги оқариб кетган рухоний.

— «Тез ёрдам» сизни кўчадан олиб кетган, у ёққа эса автоматдан қўнғироқ қилишган.

— Бундан чиқди, ҳаммаси олдиндан режалаштирилган экан-да?

— Ха.

— Хоч-чи? — тақрор сўради ҳазрат Иорам.

— Хоч-почингизни билмайман.

— Биласиз!

— Сизга айтган гапларимдан бошқа нарсани билмайман!

— Сизнингча, шаҳар бедарвоза экан-да? — заҳарханда қилди рухоний.

— Йўқ, нега энди, ҳазрат, шаҳарни дарвозаси бор, пўлат дарвозаси бор!

— Ўша абраҳдан хочни қанчага сотиб олдингиз? — ҳазрат Иорамнинг овози титраб кетди.

— Гапнинг очиғи: хоч ҳақидаги сўзларингизга тушунмаяпман. Агар бу касаллик белгиси бўлса, сизга ёрдам беролмайман. Борди-ю, хоч сотиб олиш нияtingиз бўлса, ёки аксинча, уни сотмоқчи бўлсангиз, тўғрисини айтиб кўя қолинг, ёрдам беришим мумкин. Тортинманг, биз пулнинг бетига қарамайдиган одамлармиз...

— Биз деганингиз ким? — сўради ҳазрат Иорам.

— Биз! — қисқа жавоб қилди нотаниш киши.

— Ўзингиз кимсиз?

— Мен ўргада турган одамман.

— Сиз билан гаплапишни хоҳламайман!

— Мен ҳам...
— Унақа бўлса, хайр...
— Қайта учрашишимиздан фойда йўқ, деб ўйлайман. Шунинг учун сиз билан хайрлашаман... — Нотаниш киши ўрнидан турди.

— Кўрқитмоқчи бўляпсизми мени? — деди ҳазрат Иoram, лекин ҳозирнинг ўзидаёқ кўрқиб кеттани овозидан сезилиб турарди.

— Йўқ, огохлантириб қўяյпмиз!

Бачана ўзига мутлақо тушунарсиз, ғалати бу сухбатга шу пайтгача индамай кулоқ солиб ётган эди, аммо нотаниши кишининг охирги гапидан кони қайнаб кетди.

— Йигитча, илтимос, бу ёққа келинг! — деди у. Бачана бу сурбет одам билан гаплашиш иштиёқида эмас, балки унинг башарасини эслаб қолиш ниятида шундай деди. Нотаниш киши шошмасдан Бачана томонга юзини бурди ва сохта мулојимлик билан:

— Менга гапиряпсизми? — деб сўради. Унинг овози истехзога тўла эди.

Бачана титраб кетди. Нотаниш кишининг башараси йўқ эди! Бир караганда ҳамма аъзолари жой-жойида тургандай — кўзи, кулоқлари, бурни, лаблари, ияги... ҳаммаси бор. Лекин, шунга қарамай, бу одам киёфасиз эди, унинг юзида на бирор ифода, на бирор маъно бор эди. Бачана бундай одамни эслаб қолиш мумкин эмаслигини, бунақа нусхалар ўзларига керакли одамни ўзлари кидириб топишларини тушунди. Шуни тушунди-ю, кўзларини бир лаҳзага юмиб, бу антиқа одамнинг қиёфасини хаёлида тиклаб кўришга уринди, аммо уддасидан чиқолмади — нотаниш кишининг шаклу шамойили худди арвоҳдай юйиб бўлган эди.

Бачана кўзларини қайта очганида, у палатадан чиқиб кетган эди.

— Ким у? — сўради Бачана тили айланмай қолган руҳонийдан. — Юзи бу қадар маъносиз одамни умримда биринчи кўришими!

— Одам эмас у. Арвоҳ у...

Ҳазрат Иoramни касалхонага ётқизиб кўйган дард, ҳисоб бўйича, иккинчи инфаркт эди. Муҳтарам китобхон, бу оғир дард Ортачала черковининг нозирини ўлмас «Декамерон»ни ўқиётган пайтида ёки авлиё Даниил томонидан авлодларга қолдирилган Валтасар саройидаги

базм тавсифини қилаёттанида қулатипти, деб зинҳор ўйла-
масин.

Ҳазрат Иорам ўзи учун мутглақо кутилмаган воқеа-
нинг курбони бўлди.

1970 йили Парижда мұхожирликда яшаёттан грузин
князи Саурмаг Амирэджиби 90 ёшида вафот этди. Князь
ёзид қолдирган васиятномасида жасадини Грузияга олиб
бориб, Ортачала черковида жаноза ўқитишни ҳамда ўли-
мига қадар бўйнига осиб юрган, зумрад терилган тилла
хочни ўша черковдаги Биби Марям иконасига атаб, сов-
ға қилишни сўраган эди.

Амирэджибининг эвараси — Кетеван Андроникашви-
ли-Миролюбская катта бобосининг васиятини бажо кел-
тирди. Князь Кукия қабристонига дағи этилди. Хоч эса
vasиятнома ва тегишли ёрлиқ билан бирга ҳазрат Иорам-
га топширилди.

Ёрликда хочнинг тавсифи ва баҳосидан ташқари, унинг
Вахтанг Горгасалнинг¹ синглиси Гурандухтта тегишли экан-
лиги ҳамда ўн олти яшар Горгасал алланлар билан ҳазар-
лар кўшинини тор-мор келтириб, синглисини тутқунлик-
дан халос этганилиги ва мазкур хочни ўз қўли билан унинг
бўйнига осиб кўйганлиги ҳақида ёзилган эди.

Бу маълумотнинг қанчалик тўғри ёки нотўғрилиги ва
хочнинг қай йўсинда Амирэджибилар хонадонининг та-
баррук мулкига айланиб қолганлиги тўғрисида бир нар-
са дейиш кийин. Аммо у чиндан ҳам қимматбаҳо эди,
айниқса, амал-тақал қилиб кун кўраёттан Ортачала чер-
кови учун бебаҳо тортиқ эди. Шунинг учун ҳам ҳазрат
Иорам уни оллонинг улуғ марҳаматидай қабул қилди.

Ўшандан бери ҳар йили Биби Марям кунида ҳазрат
Иорам пўлат сандикда, оппоқ шохи ёстиқча устида тур-
ган хочни ихлос билан қўлига олиб, Биби Марям ико-
наси ёнига келтириб кўярди.

Ибодатга келгандар бешинчи аср қаъридан ўзларига
термулиб турган зумрад кўзларга камоли эҳтиром билан
лабларини босишар, ҳазрат Иорам билан мунши Авель
Арджеванидзе эса уларни энтиқиб кузатишар, зеро куч-
ли эътиқод туфайли ҳеч ким тарихий ёдгорликлар бўйича
француз мутахассислари 250 минг долларга баҳолаган
бу муқаддас хочни олиб кетишини хаёлига ҳам келтир-
масди.

¹ Вахтанг Горгасал (502 йилда вафот этган) — Грузия подшоси, Тбилиси шаҳрининг асосчиси.

Бу аҳвол 1973 йилгача давом этди.

Шундан бир йил олдин, Биби Марям байрамининг иккинчи ҳафтасида ҳазрат Иорам ўз ҳужрасида унсиз ёш тўкиб, гўзал Юсуф ва унинг акалари қиссасини юзинчи бор қайта ўқиб ўтирган пайтида, бирдан эшик шаҳд билан очилиб, ҳужрага худди осмондан тушгандай мунши Арджеванидзе кириб келди.

— Салом, Иорамжон! — деди у ўз нозирига тиржайиб ва бир «хийқ» этиб кўйди.

Кейин ҳанту манг бўлиб қолган руҳонийнинг елкасига шапатилаб, қилиқ кўрсата бошлади. Аввал бошидаги қалпоғини ечиб, тош ётқизилган ерга улоқтириди, сўнг ридосини ҳам ечиб ташлади, ундан кейин бўйнида осилиб турган каттакон кумуш хочни олиб, ҳазрат Иорамнинг юзига отди-да, жазава билан кула бошлади.

— Йўқол, иблис! — ўтакаси ёрилган ҳазрат Иорамнинг тили базўр калимага келди.

— Ҳозир кетаман! — деди Арджеванидзе ва руҳоний бирдан оғирлашиб қолган кўлинини базўр кўтариб чўқинаётган пайтида бутун християн оламини бўралаб сўка кетди:

— Ҳаммаларингта минг лаънат! Сенга ҳам поп, падарингта ҳам, фарзандларингта ҳам, азиз-авлиёларингта ҳам, мовор босган черковинта ҳам минг лаънат! Тупурдим сизларга! Ўзимни қўланса қалбимга ҳам тупурдим! Мана, бир маза қилинглар! — Мунши шундай деб, олдин чукур нафас олди-да, кейин хириллаб ўпкасидаги бор ҳавони чиқазди. Ҳужрани тамаки ва ароқнинг бадбўй ҳиди тутиб кетди. — Олинглар, ҳаммасини сизларга бердим!.. Мен кетаман, манови рўдало сарполар ҳам сизларга тортиқ! — у ерда ёттан қалпоқ билан ридога тупурди-да, оёғининг учига илиб осмонга иргитди. — Манови бир пудлик хочни бўйнингта осиб, ўзингни Курага ташла, шояд тубидаги тошларнинг саноғига етсанг!

— Эсингни йиф, тентак! Худонинг қаҳрини қўзратма! Куфрана сўзларингни олло эшитса тилингдан айриласан, касофат! — ҳазрат Иорам кутуриб кетган муншини тинчлантиришга уринди.

— Йигирма йилдан бери эшитмаган олло энди эшитадими! Худойингни қулоғи кар, ҳазрат, қулоғи кар! Арши аълога чиқволиб, нукул чиранади! Ундан кўра ерга тушиб, Хечинашвили клиникасига борса, қулоғи очилиб кетармиди! Сенга ҳам маслаҳатим шуки, ҳазрат: манови жандаларингни ташлаб, танантни ўйла! Сени руҳингдан

кўра тананг азизроқ!.. Сизларни тарқ этаман! Ҳеч кимдан қарзим йўқ! Менинг руҳим керакми? Марҳамат, ола қолинглар! — Арджеванидзе яна ўпкасини тўлдириб, ҳавога пуфлади. — Танамни эса олиб кетаман!.. Омон бўлсинлар! Ариведерчи!..

Мунини бармоқларининг учини лабига теккизиб, руҳонийга узоқдан туриб бўса йўллади, кейин иконаларга қалампир ва ичимликдан шишиб кетган тилини биттамабитта чиқазиб кўрсатди, сўнг қўлларини чўнтакларига солди-да, қувноқ бир қўшикни хиргойи қилганча ҳазрат Иорамнинг ҳужрасидан чиқиб кетди.

Ҳазрат Иорамни ўз ҳужрасидан бехуш ҳолда топишиди. Лекин бу ҳали инфаркт эмасди. Руҳонийнинг бақувват юраги аёвсиз дилозорликка бардош берган эди.

Инфаркт бир йилдан кейин, Биби Марям байрами арафасида юз берди. Ҳазрат Иорам пўлат сандикни очиб, шоҳи ёстиқчани қўлига олди-ю, унда машхур хочни эмас, ачитган редискани кўрди. Биби Марям азбаройи имонни ва ўзига бўлган ихлосни сақлаб қолиш учун бундан кўра енгилрок мўъжизани ўйлаб топса ҳам бўларди-ку, деган ўй ўтди ҳазрат Иорамнинг кўнглидан ва шу оннинг ўзида гурсиллаб йиқилди. Бу энди ҳақиқий инфаркт эди.

Ҳазрат Иорам гирифтор бўлган биринчи инфарктдан кейин, табиийки, Арджеванидзени қамоқقا олишиди. Аммо иш судгача бориб етмади. Жабрланувчи билан гумондор биринчи марта юзлаштирилгандан кейиноқ тергов тўхтади. Ҳазрат Иорам касалхонадан чиққанидан сўнг бир хафта ўтгач, терговчи Арджеванидзени унинг уйига олиб келди. Кузатиб келган милиционерни хонадан чиқазиб юбориб, терговчи собиқ муншини руҳонийнинг каравоти ёнига ўтказди, ўзи эса столга мук тушшиб, протокол тушишга киришиди.

— Гражданин Канделаки, гумон қилинаётган Арджеванидзега саволларингиз борми? — сўради у.

Ҳазрат Иорамнинг ияги титраб, кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— Гапир, касофат, иблисдан тарқаган, табаррук хочни кимга сотдинг! — деди у титраб-қақшаб Арджеванидзега.

— Мухтарам терговчи, ҳозир бизнинг черков тилида айтилган сўзлар сизнинг тилингизда энг хунук сўкинишдан ҳам баттар! Бинобарин, бу... коммунистик гоялар

кўпорувчисининг хатти-харакатини майда безорилик сифатида кайд этишингизни сўрайман! — деди Арджеванидзе ўзини иззат-нафси таҳқирланган одамдай кўрсатишга уриниб.

Терговчи Арджеванидзенинг талабига эътибор ҳам қилмади ва ўзи унга савол ташлади:

— Айтинг-чи, Арджеванидзе, хочни сиз ўғирламаганингизга гувоҳингиз борми?

— Гувоҳим — худо! — хитоб қилди у қўлларини осмонга кўтариб.

— Худога тил теккизма! — руҳоний ўрнидан туриб кетаёди.

— Арджеванидзе, майнавоэчилик қилманг! — деди терговчи собиқ муншига. — Биз худони гувоҳликка чақиролмаймиз, бирорта тирик одамни айтинг!

— Марҳамат: ҳазрат Иорам Канделаки!

— Мен-а-а?! — ҳазрат Иорам каравотдан кулаб тушишига сал қолди.

— Албатта! — деди Арджеванидзе.

Собиқ муншининг сурбетлигидан ҳазрат Иорамнинг тили айланмай қолди, у эса давом этди:

— Муҳтарам терговчи, бу тухматидан сўранг-чи, мен черковдан кетганимдан кейин хоч йўқолгунга қадар орадан қанча вақт ўттанийкин?

Терговчи руҳонийга мурожаат қилди:

— Хоч йўқолганини қачон билдингиз?

— Кариб бир йилдан кейин... Ахир, мен уни пўлат сандикдан факат Биби Марям кунига олардим-да... Лекин бунинг аҳамияти йўқ! Олдинроқ ўғирлаган бўлиши ҳам мумкин!

— Энди пўлат сандикнинг калитини қаерда саклашини сўранг.

Терговчи саволни қайтарди.

— Мана бу ерда! — ҳазрат Иорам бўйнида осилиб турган ингичка занжирни кўрсатди.

Терговчи ёзиб кўйди: «Пўлат сандикнинг калити ҳаммавақт жабрланувчининг бўйнида осиғлик турган». Кейин янги савол берди:

— Сандикни қай ахволда кўрдингиз? Яъни, у очик эканми ёки қулфюғлиқми?

— Сандик берк эди...

— Ўзингиз уни очдингиз?

— Ха, ўзим...

— Арджеванидзега калитни ҳеч берганимидингиз?

— Ҳеч қачон! — деди ҳазрат Иорам ва тергов шу билан тугаганини тушунди.

— Яхшилаб ўйлаб кўринг, отахон... Балки мазангиз қочаёттандир? У ҳолда сухбатимизни кейинга қолдира-миз. — Терговчининг руҳонийга раҳми келди.

— Мен рози эмасман! — Арджеванидзе ўрнидан туриб кетди.

— Айтинг-чи, отахон, — давом этди терговчи, — қалит ҳаммавақт ёнингизда бўлганми?

Ҳазрат Иорам фақат бош силкиди: у ҳатто ҳаммомда ҳам қалит осилган занжирни бўйнидан етмас эди.

— Балки бирортаси қалитни нусха кўчириш учун ўғирлагандир?

Ҳазрат Иорам шундай бўлиши мумкинлигини ҳам биларди. Лекин бунга ишонмасди, шунинг учун индамай қўя қолишни афзал қўрди. У Арджеванидзени охири марта инсофга чакирмоқчи бўлди:

— Озгина имонинг қолган бўлса, ростини айт, иблис: ҳочни кимга, қанчага сотдинг?!

— Иблис ўзингсан! — дўқ урди собиқ мунши.

— Глданидаги иморатни қайси пулга қурдинг? Мен черковни томидаги иккита сополни алмаштиrolмайман, бу бўлса...

— Уй қайнатамга қарашли. Черков масаласига келсак, сендей бир қароқчини қўлида шу пайтгача бус-бутун турганига ҳайронман!

Руҳоний гезариб кетди. Терговчи Арджеванидзега пўписа қилди:

— Яна шунака гап оғзингдан чиқса, мен сени... — У ўғирликда шубҳаланиб қамоққа олинган кишини яна нима қилиш мумкинлигини билолмай, бармогини силкитиб қўя қолди.

— Ўйнинг ҳужжатларини ўзингиз текширгансиз-ку, шундайми? — сўради Арджеванидзе. Терговчи бош ирғади. — Бўлмаса нима учун мени қўрқитяпсиз? Нимага соғдил бир одамни ҳимоя килиш ўрнига хурофот ботқоғига ботган кишининг ёнини оляпсиз?!

Терговчи довдираб қолди.

— Машина-чи? — гапга аралашди ҳазрат Иорам.

— Гражданин Канделаки! — мурожаат қилди унга терговчи. — Тергов ишга алокадор ҳамма масалаларни синчиклаб ўрганиб чиқкан... Шунинг учун бошқа гапларни аралаштирманг!

— Машинани ишга алоқаси йўқми? — деди руҳоний ранжиб.

— Йўқолган хоч бўйича тергов кетяпти, машинанинг бу ишга алоқаси йўқ, қолаверса, машина гражданин Арджеванидзенинг қайнарасига тегишли.

— Мени бошка саволим йўқ! — ҳазрат Иорам чукур ух торти ва валидол идишининг қопқорини очишга тутиндид.

— Сизда-чи? — сўради терговчи Арджеванидзедан.

— Саволми? — Арджеванидзе ўрнидан турди. —

Мен ўз хоҳишим билан диндан алоқасини узган киши ҳамда атеистлар жамияти президиумининг аъзоси сифатида, — дарвоке, расмим жамиятимизнинг Хурмат тахтасига осиб қўйилган, — қатъян ва расмий равища талаб қиласман: биринчидан, сурбетларча тухмат қилгани учун бу маърифат душмани бошқаларга ўрнак бўларли даражада қаттиқ жиной жавобгарликка тортилсин. Иккинчидан, ўзбошимчалик ва тухматнинг бегуноҳ қурбони сифатида мен дарҳол озод қилинишим керак. Ниҳоят, учинчидан, ноиложлиқдан ишдан қолганим туфайли мен кўрган зарарни қоплаш мажбурияти жиноятчи Канделаки зиммасига юклансин! Шу билан гапим тамом! — Арджеванидзе лабларига сачраган кўпикни артиб, жойига ўтирди.

— Кимнинг зиммасига нима юкланишини одил суд ҳал қиласди, мен сиздан буни сўраётганим йўқ! Агар гражданин Канделакига саволингиз бўлса — беринг!

— Хўп бўлади! — Арджеванидзе яна ўрнидан турди. — Мен бу шайтон ва жоҳил одамдан бир нарсани сўрамоқчиман: грузин ҳалқининг мулки, ноёб ёдгорлик бўлган малика Гурандухтнинг хочини у қаёққа яширган?

Терговчи руҳонийга савол назари билан қаради. Шунда ҳазрат Иорамнинг хотирига ёшлигидан юз берган бир воқеа қалқиб чиқди...

... У ўнинчи трамвайдаги стадионга кетаётган эди. Трамвай бозор бекатига етганда кимдир унинг чўнтағига қўл солди. Иорам кисавурнинг кўлидан маҳкам ушлади, аммо оғиз очишга ултурмасидан, кисавур унинг юзига тарсаки тушириб, ўдағайлай кетди:

— Уялмайсанми, йигитчалик?! Кўринишингдан туппа-тузук, маданиятли болага ўхшайсан, ҳойнаҳой, бамаъни оиласдан бўлсанг керак! Чўнтағимга тушиб ўтирибсан-а?! Уят эмасми!..

Трамвайдагилар ёппасига Иорамга ёпиша кетишиди.

Иорамнинг юриб кетаётган трамвайдан сакраб тушшиб қолишидан бошқа иложи қолмади.

Ҳазрат Иорам шу воқеани эслади-ю, иккала юзи чўғдай ёниб, кўзларига ёш келди.

— Хўш, бунга нима дейсиз, отахон?! — сўради терговчи.

Ҳазрат Иорам аста каравотдан тушди-да, яланг оёқ, фақат ички қўйлакда нариги хонага кириб кетди. Бобосидан қолган каттакон ханжарни осиғлик турган жойидан олиб, бир чўкиниб қўйди, кейин ханжарни қинидан сугурди-да, уни икки кўллаб боши узра кўтарганча вожоҳат билан терговчи ва Арджеванидзе ўтирган хонага чиқиб келди.

— Даф бўл, иблис! — деб қичқирди руҳоний ва кучининг борича Арджеванидзенинг бошига ханжар билан туширди. Собиқ мунши ўзини аранг четта опқочди, ханжар шувиллаганча ҳавони кесиб ўтиб, стул суюнчигини иккига бўлиб ташлади.

Ҳазрат Иорам ханжарни бир четта отди.

— Кетинглар! — деди у бўғиқ овоз билан ва ўзини полга ташлаб, хўнграб йиглаб юборди.

... Бундан кейин сўрокни давом эттириш ва протокол тузишдан фойда йўқлигини терговчи тушунди. У дарҳол чиқиб кетмаса, иконалар билан безатилган ушбу хонада қон тўкилиши мумкин эди. Терговчи шуни тушунди-ю, гумон остидаги кишини етаклаб, ўғри урган Ортачала черкови нозирининг уйини шоша-пиша тарқ этди...

Ҳазрат Иорамни қулатган ва ҳозир Бачана билан ёнма-ён ётқизиб қўйган иккинчи инфаркт яқинда — бундан икки ой муқаддам юз берди. Ўша куни тунда у кўпчиликка таниш бир раҳбар ходимнинг қазо қилган қайнатасига жаноза ўқиш учун яширинчи унинг хонадонига таклиф этилган эди.

Ҳазрат Иорам ҳатто тобутта яқинлашишга ҳам ултурмади — остоидан хатлаши билан уй бекасининг ўйма ёқали кўксисда ярқираб турган хочга...шоҳ Вохтанг Горгасалнинг синглиси Гурандухтга қарашли хочга кўзи тушди-ю, гупша авдарилди.

... «Тез ёрдам» замбилида ҳушига келган ҳазрат Иорам ўзи интизор бўлган табарруқ хочни эмас, ошпок кутичага чизилган каттакон қизил крестни кўрди. Кейин йўл бўйи, то касалхонага етгунча, ўзига таниш бухўр исини

эмас, кўнгилни айнатувчи нашатир ва камфара бўйини хидлаб кетди...

Биринчи инфарктдан кейин кўзи очилган ҳазрат Иорам бу гал нима сабабдан дардга чалингани тўғрисида бирорвга чурқ этмади. У қисматини олло ихтиёрига топшириб, одил суддан юз ўтирган эди. Эртами-кечми, гуноҳкорлар худонинг ғазабига учрашига у астойдил ишонарди.

Ҳазрат Иорамни факат бир нарса қийнарди: нима учун олло таоло бошқа бирорвга эмас, айнан унинг бошига мусибатлар соляпти? Нима учун шунча азобу уқубатлар бошқа кимсага эмас, унинг чекига тушяпти?

Ҳазрат Иорам шулар ҳақида ўйларди-ю, ўйининг охирiga етолмасди...

Бачана ҳазрат Иорамни таажжубланиб кузатарди. Анови ғалати киши келиб кетганидан кейин руҳоний таниб бўлмас даражада ўзгариб кетди, ҳатто гапирмай ҳам кўйди. Бунга сабаб локайдликми, ҳафақонликми, кўркувми — буни Бачана у ёқда турсин, ҳатто ҳазрат Иорамнинг ўзи ҳам билмасди. Аммо ўзига хос бир мўъжиза юз берганлиги аниқ эди: руҳоний ўша хонадоннинг адресини ҳам, хўжайнларининг исм-шарифларини ҳам тамоман унугтан эди. Шу даражада унугтан эдикни, тўё қиёфасиз нотаниш киши ҳазрат Иорам миясининг ўша даҳшатли тун хотиралари сақланаётган бўлaginiни пичоқ билан шартта кесиб олиб ташлаган эди...

Ётиб колганининг ҳақиқий сабабини Бачанага ҳазрат Иорам касалхонадан чиқишига бир ҳафта қолганда гапириб берди. Аммо Бачана қанчалик уринмасин, қанчалик ялиниб-ёлвормасин, ҳазрат Иорам хочни бўйнига осиб олган ўша аёлнинг фамилиясини айтмади. Бундан қатъян бош тортди...

Тбилисида грипп касаллиги хуруж қилиб колди. Касалхонада йигирма кунлик карантин эълон қилинди. Профессорнинг буйруғи билан беморларнинг олдига танишибилишлар у ёқда турсин, ҳатто яқин қариндош-уругларни ҳам киритмай кўйишди. Коридорларда оғзига дока туттган касалхона ходимлари худди шарпадай изғиб юришарди. Профессорнинг шахсан ўзи палаталарни кунига уч мартадан айланиб чиқарди. Касалхона ҳатто пашша ҳам киролмайдиган курсовдаги қамални эслатарди. Бинобарин, бир куни эрталаб палата эшлиги ланг очилиб,

остонада болалиқдаги дўсти Вахтанг Амбокадзе жилмайиб турганини кўрган Бачана донг қотиб қолди.

— Baxol — қичқириб юборди у ўрнидан хиёл кўтарилиб.

— Соддаларнинг султони, азизим Бачога саломлар!

Амбокадзе каттакон тугунни столга кўйди-да, Бачананинг ёнита келиб, уни бесўнақай кўллари билан бағрига босди, кейин ёстиқقا оҳиста ётқизиб, дангал буюрди:

— Ёт, қимирлама! Профессор сени қимирламасин, деди. Салом! — у ҳазрат Иорамга ўтирилди.

— Саломат бўлсинаш! — жавоб берди руҳоний.

— Қанака қилиб кирдинг бу ерга? — Бачана ҳамон ўз кўзларига ишонмасди.

— Гапингни қара-ю! Одамлар банкка кириб пулни олиб чикиб кетишади! Сени ёнингта кириш ҳам иш бўлтими?! — кулди Амбокадзе.

— Қайси шамол учирди? — яна саволга тутди оғайнисини Бачана.

Амбокадзе ҳазрат Иорамга бир қараб қўйди.

— Дарвоқе, танишинглар, — деди эсига тушиб Бачана, — бу менинг минг йиллик дўстим Вахтанг Амбокадзе, бу киши палатадош дўстим, Ортачала черковининг нозири — ҳазрат Иорам Канделаки.

— Ие, руҳонийлар ҳам инфаркт бўларкан-да? Ахир уларни худо ўз паноҳида асрashi керак эди-ку? — Амбокадзе очик чехра билан жилмайиб, ҳазрат Иорамнинг қўлини маҳкам қисди.

— Қани, ўтири, гапир! Қаёқларда юрибсан? Мени нечук эслаб қолдинг?

Амбокадзе стулни Бачананинг бош томонига суриб ўтириди-да, унга бошини чайқаганча бир оз тикилиб турди, сўнг жавоб берди:

— Юрибман-да... тупрокдан ташқари дегандай... Келувдим. Болаларни кўрдим. «Бачо хайр-маъзурни нася қилмоқчи», деб қолишиди.

— Хайр-маъзуринг нимаси? — сўради тушунмай Бачана.

— Яъни, ўлмоқчи, дейишиди. «Нега ўлар экан?» — деб сўрасам: «Ким билади, қаттиқ инфаркт бўлган экан, кўлларини кўксисда чалкаштирганча ўлнимини кутиб ётипти», — деб жавоб беришиди. «Бўлмаган гап! У ярамас сенларни лақиляттган! Мен билан хайрлашмасдан ўлиб бўлти!» — дедим уларга. Кейин бу ёққа қараб жўнадим.

Малхаз ҳам бирга келди, лекин уни киритишмали, қаққайиб туришти кӯчада.

— Сени нега киритишиди?

— Тўпса-тўгри профессорга учрашдим. «Мухтарам профессор! Рамишвилиниң олдига киришга руҳсат беринг, ўн беш йил бўлди кўрмаганимга!» — дедим. «Ўзингиз кимсиз?» — деб сўраб қолди профессор. «Ҳеч ким эмасман, оддий одамман», — дедим. «Агар оддий одам бўлсангиз майли, киринг, руҳсат бераман!» деди у. Коийлман! Умрим бино бўлиб, бунақа яхши профессорни энди кўришими!

— Алдаяпсан! Яна нима дединг унга?

— Нима дердим! Бахти қаро етимчаман, дедим...

— Товламачисан! — Бачана кулиб юборди.

— Тўгри... Қани, гапир, тузукмисан? Юрагинг қалай?

— Кутулиб қолдим шекилли.

— Демак, бирга қутулибмиз... Менга қара, профессор атиги уч минуттагина вақт берган... Мана бу ерда дорилар бор... — Амбокадзе столдан тутунни олди.

— Шошма, дорини кўя тур! — унинг гапини бўлди Бачана. — Ўз хисобимдан яна уч минут вақт бераман. Гапира қол, қаерда эдинг, нима ишлар қилдинг, яна қанча турасан, бу ёғига нима қилмоқчисан? Балки бирор ёрдамим керакдир?

— Менга сенинг соғлигинг ва тинчлигингдан бўлак ҳеч нарса керак эмас! Вахтанг Амбокадзега ёрдам берадиган одам ҳали онадан туғилмаган...

— Ҳа, майли, яна озгина ўтири, дийдорингта бир тўйволай!..

— Бўйти, тўйсанг тўя қол, лекин профессорга ўзинг жавоб берасан! — деди Амбокадзе.

— Хўп! — рози бўлди Бачана.

— Оббо сен-еий... Дарвоҷе, анови ишдан хабаринг бор-а? — Амбокадзе яна ҳазрат Иорамга кўз қирини ташлади.

— Гапиравер, гапиравер, ўзимизни одам! — деди кулиб Бачана.

— Ҳа... Лоткин тоғида¹ туннель қазиган пайтларимни биласан...

Бачана бош силкиди.

— Қаерда у? — сўради ҳазрат Иорам ҳайрон бўлиб. У Тбилисида тунилиб-ўсган бўлишига қарамай, бунақа туннелни сира эшитмаган эди.

¹ Лоткин тоғи — Тбилиси яқинидаги жой.

— Э-э, сизни черковингиздан кўринмайди, отахон! — деди Амбокадзе ва сўзида давом этди: — Ўша иш учун олти мингдан ўн икки минг сўмгача мукофот олиши миз керак эди. Биз икки киши бўлганимиз учун, яъни мен билан Баджаджана, олтитадан тегди, бунинг устига Архангельскка путёвка ҳам беришди... Тўрт йил ўша ерда бўлдим. Ўзинг биласан, ишсиз ўтиrolмайман. Яrim тайгани қиркиб, ёвочсолик саноатига катта ёрдам кўрсаатдим. Кейин олисга чопиш мусобақасида қатнашдим. Биз ўн киши эдик. Архангельскдан то Караганда-гача...

— Яёвми? — сўради ҳазрат Иорам ишонкирамай.

— Гоҳ яёв, гоҳ поездда...

— Бари бир зўр экансизлар! — мақтаб кўйди руҳоний.

— Орқага шалаги чиққан вагонда қайтдик. Финишга атиги уч киши етиб борди. Бунинг учун яна икки мингдан беришди. Олтига иккени кўшса саккиз. Кейин Москвага келдим. Оғайнilarим туннель қазиш бўйича йирик мутахассис сифатида мени яна катта бир ишга таклиф қилишди. Ажойиб туннель қазидиму, лекин охирига етай деганда ўпирилиб тушди... Уч киши ҳалок бўлди. Ёлғиз мен омон қолганим учун етти минг ўзимга тегди. Свердловскка путёвка ҳам... Етти билан олдинги саккиз — ўн беш. Тўғрими?

— Тўпша-тўғри! — деди Бачана.

— Хозир Тбилисидаман. Келганимга уч кун бўлди. Хозирча бекорчиман, лекин, айтишларича, менбоп иштиқилиб ётганмиш бу ерда... Аммо-лекин, пенсияга чиқсаммикин, деб турибман. Етар, а? Дам олайин энди. Чарчадим, оғайни, жуда чарчадим... — Амбокадзе оғир хўрсинди.

— Мана бу бошқа гап! — Бачана севиниб кетди. — Албатта, пенсияга чиқиш керак! Тўғри ўйлабсан! Мендан нима лозим бўлса, ҳаммасини киласман! Ўл десанг ўламан, факат гапингдан қайтма! Ўтиниб сўрайман! Уйинг йўқми? Меникода тур! Вахо, азизим, пенсияга чиқман, деб сўз бер! — Бачананинг овози титраб кетди.

— Нималар деяпсиз, Бачана Ақакиевич, пенсияга бало борми? Отни урса ўлдиради бу одам ҳали! — хитоб килди ҳазрат Иорам.

— Касбим жуда оғир, отахон, — деди синик жилмайиб Амбокадзе. — Кирқ бешга кирган бўлсам, шундан ўтгиз йилини ёпиқ хоналарда ёки ер остида ўтказдим...

— Тўғри, — унинг фикрига кўшилди руҳоний. —
Туннель қазиш осон эмас, лекин савоб иш!

— Жон деб касбимни алмаштирган бўлардим сиз билан! — кулди Амбокадзе.

— Вахо, бу гапни иккинчи марта айтъяпсан! — деди Бачана.

— Бўлди, тамом! Чарчадим! Етим Гуржи айтганидай,
ўзим туғилиб-ўсган Тбилисимда ўлмоқчиман! Эсингдами?

*Она шаҳрим Тбилиси, салом сенга юракдан,
Саёқ ўғлинг баерингдадир, келдим яна йироқдан!*

— Демак, гап битта, Вахтанг!

— Бўлди, Бачо, гапим гап! — Амбокадзе ўрнидан турди. — Дарвоке, дори! — У тутунни ечиб, Бачананинг каравотига бир талай ампула, таблетка ва порошоклар тўқди. — Мана бу атероид, мана бу интенсайн, мана бу панангин, булар кардарон, перитрат, персантин, мана булар эральдин, пульснорма, сустак, бу эса жинниларнинг дориси — валиум!

— Эсинг жойидами, Вахо! Шунча дорини қаёқдан олдинг? — хайратидан Бачананинг оғзи очилиб қолган эди.

— Эшитдингизми, отахон? Умрим бўйи шу! Ҳамма фақат шу аҳмоқона саволни беради — қаёқдан олдинг, қаёқдан олдинг! Қаёқдан олган бўлсам олдим-да! Узумини егину боғини суриштирма!

— Ахир бу дорилар жуда қиммат туради. Жудаям қиммат! — деди Бачана ўйчан ва порошок ҳамда ампулаларни худди бебаҳо марвариддай биттама-битта кўлига олиб кўра бошлиди.

— Бу ҳақда пулини тўлаган одам ўйласин, сенга нима? — ҳазиллашибди Амбокадзе. — Сиз ҳам инфаркт бўлганимисиз? — сўради у руҳонийдан.

— Ха, инфаркт, кейин дунёда қанақа касаллик бўлса, ҳаммасидан бор! — деди ҳазрат Иoram хўрсиниб.

— Унақа бўлса, модомики бирга яшаб, битта нонни биргалашиб еяр экансизлар, бу бойликинг коқ ярмиси ҳурматли отахонга тегишли. Конун ҳамма учун бир!.. Хўп, мен кетдим, вактим тугади! Гриппингта тупурдидим! — Шундай деб, Амбокадзе Бачанани қучоқлаб, каттиқ барага босди. — Хайр, отахон! — кейин ҳазрат Иoramга юзланди ва тез эшикка қараб юрди. Остонага етганда орқасига ўтирилиб, Бачанага ниҳоятда мулојим ва маъюс нигоҳ ташлади.

— Ўлишни хаёлингта ҳам келтирма, Бачо!

Амбокадзе қаттиқ ҳаҳолади-да, палатадан чиқиб кетди.

— Бу олижаноб христиан ким, ҳурматли Бачана? Миннатдорлик билдиришга ҳам улгуролмай қолдим! — деди ҳазрат Иорам.

— Ўғри бу, отахон! Учига чиққан ўғри! — жавоб берди Бачана ва томогига қадалган кўз ёшини «ғилқ» этиб ичига ютди.

19

Бачана машинани йўл четида тўхтатди.

Самадло¹ даласи ва тепаликлари оппоқ қор кўрпаси-га бурканган эдп. Теварак-атрофда тирик жон кўринмайди. Олис қишлоқдаги уйларнинг мўриларидан кўтарилаётган оқиши тутун буралиб-буралиб юқорига ўрлар ва беғубор осмонда гаройиб шакллар ҳосил қиласарди. Як-кам-дуккам ялангоч дараҳтлар учрашиш иложи йўклигидан адойи тамом бўлган ва бир-бирларига кўлларини чўзганча тош қотган ошиқ-маъшуқларга ўхшарди.

Бачана машинадан тушди-да, фиддиракларни кўздан кечира бошлиди. Мария ҳам пустинини ечиб, машинадан чиқди ва Бачанага ҳеч нарса демай қор босган далага қараб чопиб кетди.

— Қаёққа? — кичқирди унинг орқасидан Бачана.

Мария жавоб бермади. Ў тиззасигача қорга ботиб, чопиб бораради. Оёғига кўнжи узун қизил этиб кийиб, елкасига каттакон гулдор рўмол ташлаб олган Мария ростдан ҳам улкан гулни эслатарди. Бачана қор устида сузиб кетаётган бу жонли гулга қалби тўла кувонч ва фуур билан қараб турарди, зеро бу гул бошقا бирорвга эмас, фақат унинг ўзига тегишли эканини яхши биларди.

Мария бирдан тўхтаб энгашди-да, иккала кўли билан қорни ҳовучлаб, бошидан тўқди.

— Бачана, бу ёққа кел! — чакирди у.

Бачана почаппўстинини ечиб, машинага ташлади ва Мариянинг изидан кетди. Бирдан унинг чолгиси, тўйиб-тўйиб қорга думалагиси келди. Мариянинг ёнига келиб, уни даст кўтарди-да, чирпирак килиб айлантира бошлиди, кейин икковлари бараварига йиқилиб, қорга кўмилиб кетишиди. Кўзларию қулоқларигача қорга беланганди.

¹ Самадло — Тбилиси яқинидаги жой.

Мария билан Бачана қийкириб, ҳарсиллаб, яна анча маҳалгача умбалоқ ошиди. Ниҳоят, ҳолдан тойгач, чалканча тушганча жим бўлиб қолишиди. Мария қулочини ёзганча ётарди. Унинг кўкиштоб қора соchlари кор устига ёйилиб кетган, таранг кўкраги кўтарилиб-кўтарилиб тушарди. Ҳозир у овчилар таъкибидан қоча-қоча кор устида йикилиб қолган охуни эслатарди.

Бачана Мариянинг латиф чехрасига узоқ ва энти-киб тикилиб турди, охири чидаёлмай, унинг чучварадай-чучварадай келадиган, музлаб кетган кулоқларини кафтлари орасига олиб, қайнок лабларига лабини босди. Энди улар бир одамдай нафас олишар бир хил эҳтиросга ғарқ бўлишган эди. Икковлари ҳам юракларининг бетоқат уришига кулоқ солганча анча пайтгача кимир этмай ётишиди.

— Тур! — деди Мария бирдан Бачанани кўкрагидан итариб.

Бачана ўрнидан турди.

— Тескари кара!

Бачана тескари қаради. Салдан кейин яна аёл томонга ўгирилган эди, ўз кўзларига ишонмай қолди: рўпарасида Мария бамисоли фариштадай вужудидан нур ёғилиб, кип-ялангоч бўлиб туарди.

Бачана кўзларини бир юмиб, яна очди. Мария энди кор устида худди уйкуга кетгандай ётарди. Бачана шопшиб тиз чўқди-да, билагини унинг елкаси остидан ўтказиб, сийнасига лабларини босганча пичирлади:

— Нима қилтанинг бу, тентак, шамоллаб қоласан!

— Мен бу кунни икки йил кутдим, азизим... Мана, ниятимга етдим... Энди күёшим ўз ёнимда... Шамоллашинг нимаси? — шундай деб, Мария Бачанани бағрига тортиди.

... Кейин офтоб ерга тушди. Самадлонинг қор босган даласида айланиб, Одам Ато билан Момо Ҳавонинг икки фарзанди устига опшоқ, илиқ тўшак ташлади, уларнинг ёнига ёнбошлаб, то ширин уйкуга кетгунларича узоқ алла айтди, кейин яна мусаффо осмон гумбазига кўтарилиди.

... Бачана сагчиб ўрнидан туриб, офтобда ярқираб ётган бўм-бўш далага ҳадиксираб разм солди. Улар ёлиз эдилар — Мария, Бачана ва офтоб.

Бачана машинага қараб югурди, пўстинни олиб, яна Мариянинг ёнига қайтди, уни пўстинга ўради-да, кўлида кўтариб машинага олиб келди.

Сал ўтмай улар кимсасиз йўлдан пастга, Тбилисига

қараб жўнашди. Бачана Шавнабада черкови ҳовлисида Мария ўқиган шеърни эслади:

Эҳ, офтобжон, офтобжон
Тоғ ортига беркинма.
Қалтирайди қиз шўрлик,
Тафтигени дариг туттма.
Кучогингга ол уни,
Айт севги ашуласин.
Кутмайди соҳибжамол —
Топиб кетар бошқасин!

Мария орка ўриндикда ўтирас ва йиғларди. Аммо бу камситилган, таҳқирланган аёлнинг йигиси эмас эди. Бу бутунлай бошқача йиги, аникроғи — Бачана учун нотаниши, мавҳум ва тушунарсиз аллақандай хотиралар билан абадий видолашув эди. Бачана буни ич-ичидан хис қилиб ўтирас ва бинобарин, йиғлаб кетаётган Марияга тасалли беришга ошиқмасди.

Сумкаларини орқалаб Коджор интернатидан қайтаётган болакай билан қизалоқ ғалати манзарани қўриб, такка тўхтаб қолишиди.

— Қарагин-а, Натия! — деб хитоб қилди болакай қўлини чўзиб. Самадло даласига ястанган қордан тип-тиник, мовий аланга кўтарилади.

Бачана эшик тутқичига қистирилган хатни олди. Мухаррирлик сезгиси ўзини қўрсатди — хат имзосиз бўлса керак, деган ўй дарров кўнглига келди. У хатни чўнтагига солди-да, эшикни очиб, хонага кирди, бориб ёзув столи ёнига ўтирганидан кейингина конвертни очди.

Хат ростдан ҳам имзосиз эди, бунинг устига конверт ичидан бир талай беҳаё суратлар ҳам чиқди.

Бачананинг кўлидан юзлаб имзосиз хатлар ўтган эди. Лекин бу қадар безбетлик ва қабоҳат билан ёзилган хатни у ҳали учратмаганди.

«Хурматли Бачана Ақакиевич!

Эшигингиз тепасида кизил фонус пайдо бўлганлиги билан табриклайман. Машхур фоҳиша, Тбилисидаги жамики бузук хотинларнинг устози сизнинг сиймонгизда ўзига яна битта соғин сигир топибди (афсуски, сизни бука деб бўлмайди). Барча таносил касалликларини ўзида жамулжам этган бу аёл сизни ўз «муҳаббати»дан ўта сахийлик билан баҳраманд этаёттанига ажабланмаса ҳам бўла-

ди! Чунки унинг учун мухаббат шундай бир озуқаки, бу озуқа билан чорвачиллик фермаларида кўпроқ сут олиш мақсадида сигирларни бокишиади. «Сут»ингиз тугаганидан кейин, хурматли Бачана Акакиевич, уйингизни безаб турган ва ҳозир сиз ёргуда мазкур имзосиз хатни ўқиётган қизил фонусни олиб ташлашдан фойда йўқ! Гарчи хат имзосиз бўлса ҳам, лекин уни сизга астойдил ичи ачийдиган бир одам битган. Обрўйингизга доғ туширманг!..»

Бачана хатни бир четга суриб, пешонасига тизилган совук терни артди. У мактубни ўқиркан, кулоги остида таниш, жудаям таниш бир овоз жарагнглаб турди. Гарчи хат аёл кишининг кўли билан ёзилган бўлса ҳам, лекин ундаги ҳар бир сўзни эркак кишининг бақувват кўли Бачананинг миясига михлаётганга ўхшарди. Михлаганда ҳам хотирадан умрбод сугуриб олиб ташлаб бўлмайдиган килиб михларди. Лекин овоз-чи! Қачон, қаерда эшиттан эди бу овозни? Эслаш керак, эслаш керак!.. Аммо Бачана ҳарчанд уринмасин, бунинг уддасидан чиколмади, сўнг ноилож суратларни кўздан кечира бошлади. Бундан ортиқ жирканч ва уят нарсани тассавтур килиш мушкул эди! Айни пайтда... суратларниң ҳақиқийлигидан шубҳаланиш қалбаки ишнинг буюклигини тан олиш билан баробар эди... Бачананинг кўз олди қоронfilaшиб, чаккалари зирқираб кетди. Назарида осмон босиб тушаётгандай бўлиб, ўзини кўйишга жой тополмай турган пайтида бирдан жаҳннам қаърида зигирдеккина умид учкуни милтиллаб қолди. Суратлардан бирида у... кип-яланроч Марияни кўрди. Худди мана шу сурат Бачананинг жонига ора кириб, каллобни шафқатсиз фош этди: Бачана Мариянинг баданини танимади. Суратдаги чехра Марияники бўлса ҳам, лекин у аслида Мария эмас эди!

Бачана суратни столга ташлади... Кейин у Мариянинг Биби Марям иконаси ёнида тиз чўкиб турган пайтини, оппоқ қорга бурканган Самадло даласини эслади, шуларни эслади-ю, бирдан дунё кўзига қоронни кўриниб кетди... Юраги бўм-бўш бўлиб қолган Бачана ўртокларидан биронтасига кўнғироқ килиб, дардлашиш ниятида телефон трубкасига кўлини узатди. Аммо биронта ҳам рақамни эслай олмади, ҳатто бирорта дўсти бор-йўқлиги га ҳам ақли етмай қолди... Шундан кейин Бачана трубкани жойига кўйди.

Ўша имзосиз хат олинганидан сўнг орадан бир ҳафталар ўтгач, Бачана билан Мария Соғанлут ресторани-

нинг мўъжазгина хонасида ўтиришарди. Стол устида икки шиша вино ҳамда Мариянинг севимли таоми — қовурилган картошка билан ёнроқ маззи турарди.

Бачана камтап эди. Тамадаликни ўз қўлига олган Мариянинг эса вақти чор бўлиб, шеърият, тарих, санъат ҳақида, ҳайвонлар, дельфинлар, юлдузлар, учид юрувчи тарелкалар тўғрисида, муҳаббат, бокийлик ва фонийлик хусусида тинмай гапиради. Бачана нуқул вино ҳўпларди. Агар Мариянинг фикрига кўшилса бош силкиб кўяр, кўшилмаса — баҳслашиб ўтирасди. У Мариянинг меҳр ва муҳаббат чакнаб турган шаҳло кўзларига индамай боқар ва ичарди. Мария Бачананинг хомушлгини сезиб турган бўлса ҳам, ундан ҳеч нарсани сўрамас ва ахён-ахёндагина савол ташлаб кўяди:

— Гапимни эшитяпсанми, азизим?

Бачана болп силкир, Мария эса яна давом этарди. Аммо-лекин Бачана ўз хаёли билан банд эди, у Мариянинг ўтмиши ёки келажаги, унинг самимияти ва садоқати, чиройи ва акли ҳақида эмас, бутунлай бошқа нарса тўғрисида ўйларди. Хозир ички чўнтағида турган ва вужудини лахча чўғдай кўйдираётган имзосиз хатни Марияга кўрсатсанми, йўқми — унга факат мана шу даҳшатли фикр азоб берарди.

Мария стаканга вино тўлдиргач, бирдан сўраб қолди:

— Нега менинг ўтмишими ҳақида сўрамаяпсан?

Бачана сесканиб кетди.

— Нима дединг? — қайта сўради у жавоб бериш учун вақтдан ютиш ниятида.

— Наҳотки ўтмишими сени қизиқтирмаса? Уч йилдан бери бир-биримизни севамиз, лекин сендан олдин қандай яшаганим тўғрисида шу пайттacha бирор марта ҳам сўрамадинг...

— Кизиги йўқ менга, шунинг учун сўрамайман, — жавоб берди Бачана кўзини олиб кочиб.

— Ёлғон... Жудаям қизиқсан, лекин сўрамаяпсан! Нима учун? Чунки ўзим гапириб беришимни кутяпсан. Шундай эмасми?

Бачана бошини эгди.

— Кўркасан, азизим. Тўғри қиласан... Ўзим ҳам кўрқаман... — Мария бир култум вино ҳўплаб, ҳаяжондан куруқшаб кетган лабларини ҳўллади, — сендан кўра кўпроқ кўрқаман... Ўтмишни эслашдан эмас, сендан айрилиб қолишдан кўрқаман.

— Ке, кўй, Мария, ўтиришимизни бузмайлик... — илтимос қилди Бачана.

— Аллақачон бузилиб бўлган... Эрталабдаёқ, Галир, азизим, нима бўлди ўзи? Ҳаммасини сезиб турибман-ку...

— Онт ичаман, ҳеч нарса бўлгани йўқ!

— Осонгина онт ичавераркансан-да! — жилмайди Мария. У стаканни кўтариб, вино орқасидан чироққа қарди, кейин аста сўз котди: — Кайси биримиз олдин ўлсак, ўшанинг учун ичамиз!

— Мария, илтимос, кечамизни азага айлантирма... Кайфинг чоғ эди-ку, нима бўлди сенга?

— Ич!

Бачана ичиб юборди. Мария яна қўйди.

— Энди гапимга қулоқ сол... Ҳаётимда беш марта ўлиб, беш марта қайта тирилганман. Биринчи марта кўркув ичида ўлиб, ёлриз яшаш учун тирилдим... Иккичи марта ёлғизлиқда ўлиб, муғамбир бўлиб тирилдим... Учинчи марта муғамбириликда ўлиб, бепарво бўлиб тирилдим... Тўргинчи марта бепарволикда ўлиб, нафрат билан тирилдим... Бешинчи марта нафрат билан ўлиб, муҳаббат билан тирилдим... Мана ҳозир улкан, беадад муҳаббат билан яшаяпман, шуни яхши биламанки, энди муҳаббат билан ўламан. Бу менинг сўнгти ўлимим бўлади... Бу ўлимдан кейин ҳеч қачон қайта тирилмайман. Мен бокий муҳаббат бағрига сингиб кетаман... Ўлимдан кўркмайман... Шу қадаҳни олтинчи ва сўнгти ўлимим учун ичаман!

Мария стаканни бўшатиб, Бачананинг кўзларига қарди.

Бачана бу ажойиб аёлга тикилиб турар ва нима деб жавоб қайтаришни билмасди. Орага узоқ, ноқулай жимлик чўқди. Бачананинг назарида ўтирган хоналари иккига бўлингану Мария бир томонда, унинг ўзи иккичи томонда қолгандай эди. Мария ўтирган томон соф ҳавога, ҳароратга, ҳаёт ва муҳаббатга тўла бўлса, Бачана даҳшатли, юракни орзиктирадиган, ҳавоси йўқ бир бўшлиқда ўтиргандай сезарди ўзини. Бўғилиб ўлмаслик учун у тез ўрнидан турди-да, столни айланиб ўтиб, Мариянинг ёнига ўтириди ва елкасидан қучиб, гўё ҳамиша навқирон умр дарахтига суюнгандай, бошини унинг кўксига қўйди... Мария Бачананинг соchlаридан ўпиб, жуда хотиржам оҳангда сўради...

— Айтсанг-чи, нима азоб беряпти сенга?

Бачана ички чўнтағидан имзосиз хат билан бехаё суратлар солинган конвертни чиқазди-ю, титраб-қақшаб Мариянинг олдига қўйди. Мария конвертга узоқ тики-

либ турди, сўнг уни очди. Аввал суратларни обдон кўздан кечирди, кейин хатни ўқий бошлади.

Аёлнинг юзидан кўзини узмай ўтирган Бачана унинг чехрасида бирон-бир ўзгариш сезмади. Аммо Мария хатни ўкиб бўлиб, катта-катта кўзларини унга қадаганида, қанчалик машъум хатога йўл қўйганини Бачана тушунди. Мариянинг нигоҳида у ғазаб ёки нафратни эмас, балки икки тубан одамга, яъни имзосиз хат муаллифи билан ўзига нисбатан қаттиқ ачиниш ифодасини кўрди.

Мария ўрнидан турди.

— Аёл кишини ёлғизлик йўлдан оздиради, азизим. Эркакни ҳам. Шунинг учун ҳеч қачон ёлғиз бўлиб қолмасликка ҳаракат қил...

Бачана бир соат кутди, икки соат кутди, уч соат кутди ҳамки, Мария қайтиб келмади. Бу ғалати аёлнинг гурури Бачана ўйлаганидан кўра ҳам баландроқ бўлиб чиқди.

— Э-э... ҳамроҳингиз кеттанига анчагина бўлди... — деди ниҳоят официант журъат этиб.

— Ха, ха, биламан, — жавоб берди гарангсиб қолган Бачана.

— Маъзур тутасиз... Ресторан бекиляпти... Агар йўқ демасангиз...

— Албатта, албатта... Қанча беришим керак?

Бачана узатилган қорозга ҳам қарамай, ҳисоб-китоб килди. Официант кетди.

Бачана хат билан расмларни парча-парча қилиб йиртди-да, кулдонга ташлаб, зажигалка тутди. Олдин сурат парчалари ёна бошлади. Бачана қиймаланган инсон та-насининг аввалига шишинқираб, сўнг эриб кулга айланнишини бир оз кузатиб турди. Кулдан унга жажжигина дўзахни эслатди. Аланга имзосиз хатни чулғаганда Бачананинг қулоғи остида яна таниш овоз жаранглади. У тошдай қотиб қолди. Хатдан Сандро Маглаперидзенинг овози эшитиларди.

20

Ҳазрат Иорамга душанба куни касалхонадан чиқишига ружсат беришди, аммо у эргага кетаман деб оёғини тираб туриб олди.

Ўша кунги тун Бачананинг хотирасида бир умрга муҳрланиб қолди.

...Ярим кечага яқин ҳазрат Иорам аста ўрнидан турди-да, оёқ учида юриб, Бачананинг каравоти ёнига келди. Бачана ўзини ухлаганга солиб ётаверди.

— Бачана Акакиевич! — чақирди шивирлаб руҳоний.

Бачана миқ этмади. Унинг уйқуга кетганига ишонч ҳосил қилган руҳоний каравот ёнига тиз чўқди.

— Э, парвардигори олам! — деди ҳазрат Иорам ва бир чўқиниб олди. — Исо алайҳиссалом! Авлиё Биби Марям! Мана, олдингизда бандан ожиз Бачана Рамишвили ётилти, у сизларнинг зурриётингиз, бир бўллагингиз, шафқату мурувватингиз меваси эканини ўзи ҳам билмайди... Сизларнинг хоҳишингизни ўзгалар номидан бажо келтираёттани учун ундан дарғазаб бўлманглар. Қаҳрингиз қўзғамасин, илло у ўзи ишонган худо сизларнинг хоҳиш-иродангиз туфайли дунёга келганидан бехабардир... Э, қодир эгам, уни ўз паноҳингда асра, мурувватингни дариф тутма, даргоҳингта чақирмасингдан олдин унга кўпроқ умр бер, зеро бу дунёда у қанча кўп яшаса, ўзинг яратган заминда эзгулик ва меҳр-оқибат уруғини шунча кўп сочади. Ахир ер юзида тинчлик, адолат, имон ва эзгулик ким томонидан барқарор этилмоғи сен учун бари бир эмасми? Борди-ю, такдир тақозоси ила исми табаррутинг рад этилса-ю, қилган ишларинг бокийликка юз тутса — шунга рози бўл... Э, парвардигор, нечун ерга ҳаёт уруғини сочиб, инсонга ўлмас рух ато этдинг? Ахир факат ўзингни ўйлаб, ном чиқариш учун, шон-шуҳрат учун қилмагансан-ку бу ишни! Наҳотки Одам Ато билан Момо Ҳаво авлодининг дили ҳам, ақл-идроқи ҳам ўзгариб кетганини рад этсанг?..

У хизматини қилаётган худонинг кудрати чексиз, зеро ўзингни бағишлигаран ишнинг ҳақлигига оллонинг иродасисиз ионномоқ мушкулдир... Мана у, Бачана Рамишвили, кўз олдингда ётилти, мен бўлсан оёғингни гарди, ҳадсиз-ҳудудсиз мурувватингни бир заррасиман, тиз чўкиб илтижо қиласман — исён кўтарган қулингни гуноҳидан ўт!.. Мабодо қазосини тайин эттан бўлсанг, ўрнига менинг жонимни ола қол, сабабки мен унинг кўнглига бошқа худони жо қилолмадим, уни сени йўлингта солишга қурбим етмади!

Ҳазрат Иорам ўрнидан туриб, Бачанани уч марта чўқинтириди, кейин бўйнидаги жажжигина хочни олиб, Бачананинг ёстиғи остига астагина кўйди-да, бориб ўрнига ётди...

Бачана анча вақтгача ухлай олмади. Эрталаб кўзини

очиб қараса, ҳазрат Иорам палатада йўқ. У тонг корон-ғисида касалхонадан чиқиб кетган эди...

Бир ҳафтадан сўнг Бачана касалхонани тарк этди. Тиббиёт ходимлари билан хайрлашув жуда таъсири бўлди. Палата дўхтири билан ҳамшира Женя, гўё соғай-иб, касалхонадан чиқиб кетаётган одамга ичлари ачитандай, йиглаб ҳам олиши.

Бир кун олдин палатага Женя кирди. У банкага уч дона чиннигулни солди-да, стулга қимтинибина ўтириди. Бачана Женяни хайрлашгани кирди деб ўйлаб, қулимсираганча унинг сўз бошлишини кутиб турди. Аммо Женядан садо чиқмасди.

— Гапира қол, Женя!

Женя ерга қаради.

— Бўлмаса, мен бошлайман!

Бачана ўрнидан туриб, ҳамширанинг ёнига келди-да, унинг қўлини ўпди.

— Азизим Женя, инсоф билан айтганда, бу гулларни сенга мен тақдим этишим керак эди, аммо шафқат ҳамшираси ўзининг бефаросат ва ношукур беморининг бу одобсизлигини кечиради, деб умид киламан.

— Бачана Акакиевич, — унинг гапини бўлди Женя, — сиз касал ётган вактингизда бу ерга ҳар куни бир аёл келиб турди... Жудаям чиройли аёл... Факат сизнинг соғлигингизни сўрарди...

Бачананинг юраги ҳаприкиб кетди.

— Қанака аёл, Женя? — сўради у, гарчи ким ҳакида гап кетаётганини сезиб турган бўлса ҳам.

— Айтманг, деб қаттиқ тайинлаган.

— Исми нима?

— Билмайман... Ҳар куни келиб, йигларди... Кимлигини ўзингиз билмайсизми?

— Биламан, Женя...

— У сизни жудаям севади... Битта хат қолдириб, касалхонадан чиқадиган куни берасиз, деб илтимос қилганди... Мана...

Бачана хатни олди-ю, хаяжонини сездирмаслик учун банкадаги чиннигулларга қўлини узатди.

— У сизни жудаям яхши кўради, Бачана Акакиевич!

— Раҳмат сенга, Женя!

— У жудаям яхши, жудаям чиройли, Бачана Акакиевич!

Женянинг сурма тортилган кўзларига ёш қалқди.

— Ўзинг ҳаммадан яхши, ҳаммадан чиройлисан, азизим Женя! — Бачана ҳамиширанинг кўлини яна ўпди.

Женя сапчиб туриб, палатадан чиқиб кетди.

Бачана каравотта ёнбошлаб, титроқ қўл билан конвертни очди.

«Азизим!

Арзи-додим худога етиб, бугун сени менга қайтариб берган экан — заррача ҳам шафқат ва кечирим сўрамасдан — тўлиб кетган кўнглимни бўшатиб олмоқчиман. Юрагимдаги дард-аламларим инсониятнинг борки мусибатлари жо бўладиган сандикка ҳам сифмаса керак, деб ўйлардим, қарасам, бунинг учун шу бир вараккина қоғоз кифоя экан...

Йигирма йил бурун ер юзида мендан кўра ақллироқ, мендан кўра чиройлироқ ва... мендан кўра ёмон тарбия топган норасида йўқ эди... Ота-онам ўзларининг миллион сўмларини мени бадбаҳт килиш учун сарфлашди... Мен ҳеч қачон бироннинг ҳомийлигини тан олмаганман, мактабга бориб-келишда ҳам, кўча-кўйда ҳам бирор кимсанинг ҳамроҳлигига муҳтоҷлик сезмаганман. Бир куни хира «кузатувчи»ларнинг машинасига ўтиридим ана ўшанда... ҳаётим барбод бўлди, бўйнимга бир умрлик тавки лаънат осилди... Шундан кейин рўй берган воқеаларни сўзлашга тилим бормайди... Мен буни биринчи марта галирияпман, худонинг олдида ва сенинг олдингда гапиряпман... Мени Цивгомбор ўрмонида чорчўпга михлашибди, ёшлигим ҳали ҳам ўша ерда, жизгинак бўлиб кетган чорчўпда осилиб ётиби...

...Кейин ўйнаб-кулиб яшадим... Ва мана шу кунга етиб келдим. Сўнг бирдан кўзим очилди. Худони эслаб, қайта-қайта чўкиндим. Ҳозир эса қаршингда тиз чўкиб турибман, ялиниб-ёлвораман: шунча йиллар сенга талпиниб, дўзах азобларини тортган қалбимга оёқ босма... Мен бу дўзахни тавоғ қиласман, зеро сенинг ҳузурингта элтувчи йўл шу дўзах ичидан ўтган экан...».

Башарти дўхтирлар мана шу дақиқада Бачананинг юрак уришини ўлчашганда, у яна аллақанча вақт касалхонада қолиб кетиши турган гап эди.

Бачана икки дона седуксен ичиб, ўз юрагига таскин тилади. Сўнг кўз олдини яна пуштиранг туман қоплаб, уйкуга кетди. Бу гал касал бўлганидан бери биринчи марта туш кўрмай, тинч ухлади.

Эрталаб Бачана ҳамма билан хайрлашиб, профессорнинг олдига тушди. Профессор каттакон ёзув столи ёнида ўтириб, лупа орқали ниманидир диккат билан кўздан кечирарди. Бачана аввалига профессор нима иш билан машғуллигини тушунмади, тушунганидан кейин эса аъзойи бадани музлаб кетди: профессорнинг олдида, стол устида турли ранг ва турли шаклдаги бир нечта... сунъий юрак ётарди. Бачананинг мазаси қочиб, шоша-пиша эшик ёнида турган стулга ўтирди. Профессор бошини кўтариб, Бачанага таажжубланиб қаради. Уни танигач, пластмассадан ясалган юракни столга кўйди-да, ўрнидан туриб, Бачананинг ёнига келди.

— Сизни кўрганимдан баюят хурсандман, Бачана Акакиевич! Бунинг устига ўз оёғингиз билан юриб келганингиз нур устига нур!

Улар кўл қисишиб сўрашиши.

— Нима бўлди сизга? — профессор ҳушёр тортди. — Кўлингиз музлаб кетипти!

Бачана стол устида ётган моделлардан кўзини узолмасди. Профессор буни пайқаб, шошиб стол ёнига борди-да, сунъий юракларни кўли билан ғаладонга суриб туширди.

— Валерьянка, агар мумкин бўлса... — деди базўр Бачана.

Профессор шкафдан валерьянка куйилган шишачани олиб, стаканга озгина томизди-да, сув аралаштириб, Бачанага узатди.

— Манг, ичинг, худо ҳаққи, ҳеч нарсани ўйламанг!

Профессор Бачананинг томир уришини ўлчаб кўрди.

— Кўрқинчли жойи йўқ, ҳозир ўтиб кетади!

Бачана аста-секин ўзига келди.

— Нима ўзи у, профессор? — сўради у ниҳоят.

— Ҳеч нарса эмас... Ўзингизни қалай сезяпсиз?

— Рахмат, ўтиб кетди...

— Жуда соз... Марҳамат, мана бу ёқقا, креслога ўтиб ўтиринг. Яхши гаплардан гаплашайлик.

Профессор Бачанани чуқур ва юмшоқ креслога ўтқазди. Бачана бир оз индамай ўтиргач, яна сўради:

— Шу бор гапми, профессор? Сунъий юрак дегани?

— Бор гап... Мана тўрт йилдирки, бир бузоқ сунъий юрак билан яшаяпти... Бундан сиз ранжимаслигингиз, аксинча, хурсанд бўлишингиз керак... Гап шундаки, табиий юракни кўчириб ўтқазиш кутилган натижаларни бермади. Сизнинг касалингиз — юракнинг ўзидан кўра ҳам

кўпроқ қон томирлари фаолиятининг бузилиши билан боғлиқ. Шундай экан, маълум муддат ўтгандан кейин кўчириб ўтқазилган ҳар қандай соғлом юракдаги қон томирлари ишдан чиқиб, миокард инфарктига айланиши мумкин... Сунъий юрак — хозирча энг ишончли тадбир. Буни Кристиан Бернардинг ўзи ҳам тан олган. Хўп, бу ҳакда кейин гаплашамиз! — профессор қўл силтади. — Ростини айтсан, мен билан хайрлашмасдан кетиб қолдингизми, деб ўйлаб сал хафа ҳам бўлгандим... — деди у кулиб ва Бачананинг тиззасига уриб қўйди.

— Шунинг учун кирдим-да олдингизга. Энг аввало, менга кўрсаттан ғамхўрлигингиз ва эътиборингиз учун чексиз миннатдорлитимни қабул қиласангиз, профессор. Қолаверса, каравотим ёнида ўтказган уйкусиз тунларингиз учун кечирим сўрамоқчиман. Ниҳоят, сизнинг касбингиз ва олтин қўлларингизга қасидалар айтгим келади.. — Бачана юзи сал дағалроқ, аммо ҳорғин кўзларидан меҳр ва ақл ёғилиб турган бу олижаноб одамни кучоқлаб ўшишни хоҳларди.

— Миннатдорлик билдиришнинг кераги йўқ, мақтovларингиз учун эса раҳмат!

— Қилган яхшилигингизни қандай қайтаришни ҳам билмайман. Сизнинг муруватингизни ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайди... Шунинг учун ўз акамдай, қадрдон одамимдай эъзозлашга менга ижозат берсангиз...

— Раҳмат! — деди профессор Бачананинг сўзларидан ҳам таъсиrlаниб, ҳам хижолат бўлиб. — Раҳмат! — такрорлади у ва беихтиёр стол фаладонини тортди, бироқ Бачананинг ҳалиги ҳолатини эслаб, яна ёпиб қўйди.

Бачана хахолаб кулиб юборди.

— Мана кўрдингизми, дарров кўнишиб қолдингиз! — деди профессор ҳам кулиб.

— Иложим қанча?! — Бачана қўлларини икки томонга ёзди.

— Агар кўрсатмаларимга қатъий риоя қиласангиз, сизга бу нарсани кераги бўлмайди! — деди профессор столга залворли қўлларини ташлаб.

— Кулогим сизда! — жавоб берди Бачана мутелик билан.

— Чекмайсиз! Ичмайсиз! Серёғ овқат емайсиз! Тунги бедорликка чек қўясиз! Хотинларга айланишмайсиз!

— Шу ҳам ҳаёт бўлдими? — Бачананинг руҳи тушиб кетди.

— Миокард инфарктидан мана шу нарсаларни олиб ташласак, ҳаёт бўлади! — профессор Бачананинг бундан кейинги турмуш тарзини ана шундай белгилади.

— Қачонгача шунака қилиб юраман? — сўради Бачана худди чўкаётиб хасга ёпишиб олган одамдай.

— Дастребки икки йил — мажбурий, кейинги икки йил — матлубий, ундан кейингиси — ихтиёрий... Сизни кўрқитаётганим йўқ, Бачана Акакиевич, тушунинг: сиз миокард инфарктнинг оғир шаклини бошдан кечирдингиз, у билан ҳазиллашиб бўлмайди... Яхши парвариш қилинган юрак ўз фаолиятини яна батамом тиклаб, шу пайтгача қанча хизмат қилган бўлса, сизга яна шунчак хизмат қилиши мумкин. Юракни авайлаш, ардоқлаш керак... Юрак ардоқлашни яхши кўради...

— Тушунарли, профессор... Энди хайрлашишга рухсат этинг... — Бачана ўрнидан турди.

— Хайр, Бачана Акакиевич! Касалхонамизни қайтиб кўрманг, илойим, менга ҳеч қачон ишингиз тушмасин! Даволаниши маъносида, албатта! — кўшиб қўйди профессор.

— Ниҳоятда мамнуният билан чиқиб кетяпман... Шу икки ой, Нодар Григорьевич, мен учун бутун умрга тенг!

— Тушунмадим...

— Ҳар қандай одам умрида лоақал бир марта бўлса ҳам оғир дардни бошидан ўтказиши керак. Бу нарса унга босиб ўтган йўлига хотиржам назар ташлаб, ҳаётига холисанлилло баҳо беришга имкон туғдиради. Шу маънода касалхона менга бекиёс ёрдам кўрсатди.

— Менимча, сизнинг ҳаёт йўлингизни тафтиш қилиш ва қайтадан баҳолашга зарурат йўқ.

— Шунака деб ўйлайсизми? — жилмайди Бачана.

— Ҳар ҳолда, четдан қараганда шундай туюлади!

— Касалхонангизда ўтган икки ой мен учун ажойиб кашфиётлар палласи бўлди!

— Хўш, нималарни кашф килдингиз?

— Абадият қонунини!

— Нимани?! — қайта сўради профессор ҳайрон бўлиб.

— Абадият қонунини! — такрорлади Бачана.

— Ҳм... У ҳолда бу қонунинг формуласи ҳам бўлиши керак, шундай эмасми?

— Албатта!

— Балки мени ҳам танишиарсиз ўша формула билан? Кўнглингиз тўқ бўлсин, Бачана Акакиевич, каш-

фиётиңгизни ўзимники қилиб олиш ёки унга шерик бўлиш ниятим йўқ! — ҳазиллашди профессор.

— Бу қонуннинг моҳияти шундан иборатки, Нодар Григорьевич... Инсоннинг юраги унинг танасидан юз баравар оғирроқ... Шу даражада оғирки, уни бир киши кўтаролмайди... Бинобарин, биз, одамлар, токи тирик эканмиз, бир-биримизга ёрдам беришимиз, бир-биримизнинг юрагимизга мадад бўлишга ҳаракат қилишимиз керак: сиз — менга, мен — унга, у эса — бошқа бирорга, шу тариқа узлуксиз давом этиши лозим... Токи ўлим ҳаётда бизни ёлғизлик балосига гирифтор қилиб қўймасин...

Профессор Бачананинг сўзларига ҳайратланиб қулок солиб турди.

— Аммо-лекин, мураккаб қонун кашф этибсиз, Бачана Ақакиевич! — деди у узоқ сукутдан кейин.

— Тўғри, мураккаб!

— Шуни ҳаётда рўёбга чиқаришга умид боғлаяпсизми?

— Умид боғламасам, яшашнинг нима кераги бор? Акс ҳолда, ҳозир мен нариги дунёда ётган бўлардим.

Бачана профессорга кўлини узатди, у яқинлашганида Бачана ўзини тутолмай, профессорни кучоқлаб, маҳкам бағрига босди.

— Ха... — деди профессор энтикиб. — Сизга сунъий юрак тўғри келмайди... Сунъий юрак билан сиз яшай олмайсиз... Сиз бошқачасиз!

Профессор ўзининг вазмин кафтлари билан унинг елкасига қоққанида, Бачана абадият қонуни кучга кирганини тушунди...

Бачана ўзига жўнатилган машинага рухсат бериб юборди.

Клара Цеткин кўчасидаги трамвай изини кесиб ўтиб, 25 февраль кўчасига чиқди, ундан Плеханов проспектига тушди.

Икки ой касалхонада ётиб, шаҳар шовқинини унугаёзган Бачананинг андак боши айланниб, тиззалири қалтирай бошлади. У эҳтиёт бўлиб, жуда секин одим ташларди. Тбилиси эса ўзи билан ўзи овора: гувуллар, қичқирап, энтикар, инграп ва қаҳқаха отарди.

Плеханов проспектида икки томонга, худди икки анхордай, одамларнинг иккита оқими ўтиб турарди. Оломон оқизиш учун дарёга ташланган ёғочларга ўхшарди.

Одамлар бир-бирлари билан тўқнашиб кетишар, бир-бирларини тўхтатиб, алланималар ҳақида гаглашишар, кўл силтлашиб баҳслашишар, кейин яна жўш уриб оқаётган оқимга қўшилиб кетишарди.

Бачана проспектни кесиб ўтди-ю, ўзи ҳам ана шу оқимга тушиб қолди. У қадамини тезлаштирмасдан одамларни четлаб ўтишга ҳаракат қиласарди. Проспектдан Маржанишвили кўчасига бурилган эди, уни улкан оломон дарёсининг янги ирмоги сурниб кетди. Бачана кўча ҳаракатидан узилиб қолган юрак уришининг аста-секин унга мослашаётганини, ўзи ҳам шахарнинг умумий мақомига сингиб бораётганини хис этди. Ниҳоят, юраги йўқотган суръатига тушиб олиб, оқимда бошқалар билан баб-бравар суза кетди — эҳтиёт бўлиб, аммо дадил ва ишонч билан суза кетди.

У Маржанишвили номидаги театр афишаси олдида тўхтади. Эртага театр янги мавсумини дўстининг «Дўзахга тушган авлиёлар» пьесаси премьераси билан бошланмоқда эди. Бачананинг дили алланечук ёришиб, вужудига оромбахш бир илиқлик югурди. «Дўзахга тушган авлиёлар!» — такорлади ичида у ва бир жилмайиб қўйди.

Кўприкка етганда Бачана ҳоргинлик сезди, аммо бу кўркувга соладиган, вазмин ҳоргинлик эмас, балки енгил ва ёқимли ҳоргинлик эди. У такси тўхтатиб, орқа ўриндиликка ўтирди.

- Қаерга? — деб сўради ҳайдовчи счётчикни ёкиб.
- Марияникига, — деди Бачана.
- Қаерга? — ҳайдовчи таажжубланиб орқасига қаради.
- Марияникига!..